

UNIVERZITA KARLOVA

FILOZOFICKÁ FAKULTA

DISERTAČNÍ PRÁCE

ÚSTAV ČESKÉHO JAZYKA A TEORIE KOMUNIKACE

STUDIJNÍ OBOR: ČESKÝ JAZYK

ÚVOD DO TEORIE JAZYKOVÉ SPRÁVNOSTI

INTRODUCTION TO THE THEORY OF LANGUAGE CORRECTNESS

2017 MARTIN BENEŠ

VEDOUCÍ PRÁCE:

doc. Mgr. Robert Adam, Ph.D.

PROHLÁŠENÍ AUTORA O PŮVODNOSTI PRÁCE:

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsal samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

Praha 20. 3. 2017

.....

ABSTRAKT:

Úvod do teorie jazykové správnosti. Tématem této disertační práce je nová konceptualizace předmětné oblasti, kterou se v českém kontextu tradičně zabývá teorie jazykové kultury, a to z pozic tzv. ontologického „socialismu“ (srov. zejm. práce Esy Itkonena). První dvě kapitoly práce vysvětlují, proč je vhodné předmětnou oblast jazykové kultury nově nahlédnout právě z této perspektivy. Ideová diskuse **v první kapitole** identifikuje tři faktory (reakci protektorátních elit na německou okupační politiku, úvarový přístup k „jazyku“ a fyzikalismus), jež měly na diskusi o otázkách a problémech dané předmětné oblasti negativní vliv; terminologická diskuse **v druhé kapitole** míří k tomu, proč v souvislosti s touto konceptualizací není vhodné používat původní termíny jazyková kultura a teorie jazykové kultury. **Třetí kapitola** detailně představuje ontologický „socialismus“, podle něhož se v předmětné oblasti lingvistiky nacházejí nejen časoprostorové entity – jazykové prostředky, ale i entity nečasoprostorové – jazyková pravidla jakožto sociální fakty, existující reálně tzv. v intersubjektivitě myslí jednotlivých členů řečového společenství. Těmto jazykovým pravidlům se podrobně věnuje **čtvrtá kapitola**, která popisuje způsob jejich existence v podobě tzv. tříúrovňových, sdílených znalostí a ukazuje, že/proč tato pravidla mají inherentně normativní charakter. **Pátá kapitola** popisuje mechanismus „tlaku“, který tříúrovňové znalosti jazykových pravidel vyvíjejí na uživatele jazyka v interakcích, a odvozuje odsud kritérium jazykové správnosti: shodu (užitého) prostředku se sdíleným pravidlem. **Šestá kapitola** se zabývá tím, jak se k tomuto kritériu mají kritéria, o nichž se dosud uvažovalo (zejména) v českém kontextu. Ukazuje, že ať už prostředek těmto kritériím vyhovuje, či nikoliv, není zde přímočará souvislost s tím, zda ho budou za ne/správný považovat uživatelé jazyka v interakcích. **Sedmá kapitola** přináší první, zatím přibližný pohled na podobu předmětné oblasti teorie jazykové správnosti, vymezuje její klíčové entity, zejm. rozdíl mezi pravidlem jakožto předmětem popisu a větou o pravidle jakožto jeho popisem, a obsahuje nové, koherentní definice klíčových konceptů: normy, úzu a kodifikace. **Osmá kapitola** tento pohled dále zpřesňuje, podává obraz toho, jak z perspektivy ontologického „socialismu“ vypadá šíření jazykové změny, a na tomto pozadí identifikuje důležitý rozdíl mezi tzv. jasnými a nejasnými případy. Ukazuje, že v nejasných případech fungují jako relativizační faktor též jednotliví uživatelé jazyka: některé prostředky jsou ne/správné jen pro některé z nich. **Devátá kapitola** se zabývá konceptem nenulové reakce na prostředek, který není (užit) v souladu se sdíleným pravidlem. Dokládá jednak to, že

nenulové reakce mají negativní vliv na plynulý průběh interakcí, neboť uživatele jazyka ruší, odvádí jejich pozornost, jednak upozorňuje na to, že jsou klíčové pro možnost exaktního výzkumu pravidel. **Desátá kapitola** se věnuje tomu, jak jsou pravidla nabývána. Vychází z rozdílu mezi spontánním, podvědomým osvojením si pravidla na základě inferencí z úzu a řízeným, vědomým naučením se věty o pravidle a argumentuje, že při diskusích o spisovném jazyce je nutno věnovat stejnou pozornost oběma těmto způsobům nabývání. **Jedenáctá kapitola** ještě víc přibližuje a zpřesňuje pohled na předmětnou oblast teorie jazykové správnosti. Ukazuje, jak je mezi členy řečového společenství distribuována znalost jazykových pravidel. Jako zásadně důležité identifikuje kritérium veřejnosti komunikátu a primárnost interních, účastníky interakce sdílených pravidel vzhledem k externím, účastníkům interakce neznámým pravidlům a/nebo větám o pravidle. **Dvanáctá kapitola** se zabývá vztahem pravidel a úzu. Upozorňuje na to, že do úzu se dostávají i nesprávné prostředky a v souvislosti s tím se věnuje otázce využitelnosti jazykových korpusů při ověřování správnosti jednotlivých jazykových prostředků – dochází při tom k závěru, že tato užitečnost je velmi omezená. Tématem závěrečné, **třinácté kapitoly** je vztah pravidel a vět o pravidlech, tj. kodifikace. Zabývá se způsoby, jimiž lze řešit nesoulad pravidla a věty o pravidle, a to z pozice lingvistů i uživatelů jazyka, a argumentuje, že možnost ovlivňovat větami o pravidle to, jaká pravidla mají uživatelé sdílet, je velmi nesamozřejmá. **Závěr** práce pak načrtává obrysy výzkumného programu, který ze „socialistické“ konceptualizace předmětné oblasti teorie jazykové správnosti vyplývá: empirické a experimentální ověřování správnosti vybraných jazykových prostředků a výzkum toho, za jakých okolností si uživatelé jazyka rekonstruují původní, stará pravidla v nová.

ABSTRACT:

Introduction to the Theory of Language Correctness. The theme of this Thesis is the novel conceptualization of the subject field, which is, in the Czech context, traditionally dealt with within the theory of language cultivation, from the perspective of the so-called ontological “socialism” (esp. Itkonen, 1978; 2003). The first two chapters explain why the subject field of the (theory of) language cultivation is to be newly approached from this very perspective. The conceptual discussion in **the first chapter** identifies three underresearched factors (reaction of the Protectorate elites to the Nazi occupation policy; variety-based approach to the “language” and physicalism) that had negative effect to the debate on these questions and therefore they should not be taken into consideration; the terminological discussion in **the second chapter** supports the claim that it is not suitable to associate the traditional term (theory of) language cultivation with this novel conceptualization. **The third chapter** introduces in detail the so-called ontological “socialism” according to which there are not only spatiotemporal entities, i.e. language means, but also non-spatiotemporal entities, i.e. language rules qua actually existing social facts, in the subject field of linguistics. **The fourth chapter** provides a detailed overview of language rules, the mode of its existence in the form of the so-called three-level common knowledge and shows that/why these rules are inherently normative in nature. **The fifth chapter** shows that the knowledge of language rules exerts certain “pressure” on language users in interactions and describes the mechanism of this “pressure”. The description is then applied as a basis to determine the criterion of language correctness, i.e. the compliance of the (used) language mean with the corresponding language rule known to the language users taking part in interaction. **The sixth chapter** confronts this novel criterion and the original criteria that have been discussed so far (especially) in the Czech tradition. It shows that the quality of being or not being in accordance with these criteria (identified expert ones) does not have any direct impact on the language users’ interactional behavior. In **the seventh chapter** we outline the first and thus just approximate view on the scope of the subject field of the theory of language correctness. We identify its crucial entities and suggest the novel, coherent definitions of the key concepts: usage, norm and codification. **The eighth chapter** elaborates this view further. It outlines the course of the language change as it is seen from the perspective of ontological “socialism”. Such background makes it possible to identify important distinction between the so-called clear and less-than-clear cases. We claim that in the less-than-clear cases the

users of language represent a relativizing factor: some language means are not correct absolutely but are only correct for some users and not for others. **The ninth chapter** concerns the phenomenon of non-zero reaction to the used language mean which is not in compliance with the shared language rule. It documents that these non-zero reactions have negative effect on the continuous course of interactions for it disturbs the language users and it plays crucial role for the possibility of experimental research into the non-spatiotemporal language rules. **The tenth chapter** presents two possible modes of acquiring the language. Based on the difference between unconscious language acquisition of the rules and conscious learning of the rule-sentences we argue that both of these modes are of equal importance for research. **The eleventh chapter** gets closer to and specifies the real scope of the subject field of the theory of language correctness. It describes how the knowledge of language rules is distributed among particular language users. On this background we identify the importance of the criterion of the text's openness to the public and the primacy of internal rules shared by the interaction participants over the external rules and/or rule sentences which are not shared by the interaction participants. **The twelfth chapter** comments on the relation between rules and language usage. It points out that the incorrect language means which are not in compliance with the shared rule are being used anyway. In relation with this fact, we concern there the question of usability of language corpora for the purposes of research into correctness of selected language means. We reach the conclusion that using corpus for the purposes mentioned above has its limits. The topic of the last, **thirteenth chapter** is the relation between language rules and the rule-sentences, i.e. codification. It deals with the possible modes of resolving the mismatch between the rule and the rule-sentence, taking the perspective of both linguists and language users. We argue that the very possibility to successfully interfere into the shared rules through the rule-sentences is far from self-evident. The thesis is closed by the **Conclusion** which proposes the contours of a research program that would be useful to establish in light of the "socialist" conceptualization of the theory of language correctness: empirical and experimental research into correctness of chosen language means and the research of conditions under which the language users reconstitute their current shared rule into a new one.

KLÍČOVÁ SLOVA:

jasné případy, jazyková kultura, jazyková správnost, jazyková změna, jazykové pravidlo, jazykový prostředek, kodex, kodifikace, komunikační situace, nejasné případy, norma, věta o pravidle, ontologický „socialismus“, osvojování jazyka, řečové společenství, sankce, nabývání jazyka, sdílené znalosti, teorie jazykové kultury, teorie jazykové správnosti, učení se jazyku, úzus

KEY WORDS:

clear cases, codex, codification, common knowledge, communication situation, language acquisition, language change, language correctness, language cultivation, language learning, language means, language rule, less-than-clear cases, norm, ontological “socialism”, rule-sentence, sanctions, speech community, theory of language correctness, theory of language cultivation, usage

OBSAH

Motta	1
Úvod	2
Kapitola 1: Ústřední otázka a faktory ovlivňující diskusi o ní:	
perspektiva ideová	6
Kapitola 2: Jazyková kultura a teorie jazykové kultury:	
perspektiva terminologická	19
Kapitola 3: Co existuje v předmětné oblasti lingvistiky?	26
Kapitola 4: Koncept sdílených znalostí	38
Kapitola 5: Normativní „tlak“ a zdroje/příčiny existence	
fenoménu jazykové správnosti	48
Kapitola 6: Kritérium jazykové správnosti	59
Kapitola 7: Předmětná oblast teorie jazykové správnosti:	
obecné vymezení: norma, úzus, kodifikace	70
Kapitola 8: Předmětná oblast teorie jazykové správnosti:	
konkrétnější obrysy, jazyková změna, jasné a nejasné případy	74
Kapitola 9: Nenulová reakce a sankce	86
Kapitola 10: Nabývání pravidel a jejich rekonstituce	96
Kapitola 11: Řečové společenství, kritérium veřejnosti jazykového projevu	
a komunikační situace	105
Kapitola 12: Pravidla vs. úzus	115
Kapitola 13: Pravidla vs. věty o pravidlech (kodexy)	121
Místo závěru: Úkoly, které čekají	135
Literatura	137
Příloha	152

MOTTA

„Jestliže národy, které nemají zákon, samy od sebe činí to, co zákon žádá, pak jsou samy sobě zákonem, i když zákon nemají“ (Ř 2,14).

„Hranice své vnitřní zkušenosti známe dokonce přesněji, než můžeme stanovit, co je podle vědeckých zákonů v hmotném světě možné nebo nemožné“ (Louis Evely, *Krédo*; 1997/1966, s. 31).

„Jazyk. Nejde o to, aby se nedělaly jazykové chyby, ale o to, aby chyba nedělala člověku ostudu“ (Witold Gombrowicz, *Deník*; 2015, s. 87).

„Rodiče mají dítě, které nemluví. Když je mu deset let, usedne k obědu, nabere lžící polévky a praví: ‚Málo slaná.‘ Radují se a ptají, proč nemluvílo dřív? Odpoví: ‚Až dosud bylo všechno v pořádku‘“ (Jan Lopatka, 1995/1990, s. 451). (V některých variantách této židovské anekdoty vystupují Wittgenstein, Einstein (Bloom, 2015, s. 56) a nejspíš i jiné „výjimečné“ historické osobnosti.)

„Je jenom jedna cesta, která nám umožňuje zmocnit se skutečnosti, a to je zjednodušit ji“ (Vilém Mathesius, *Možnosti, které čekají*; 1945, s. 5).

Úvod

Teoretické uvažování o široce vymezené předmětné oblasti, kterou se v českém kontextu tradičně zabývá teorie jazykové kultury, dnes podle mě není v příliš uspokojivém stavu. Problematické to přitom není jen samo o sobě, ale i kvůli praktickým důsledkům, které z toho plynou. Jako dlouholetý pracovník oddělení jazykové kultury ÚJČ AV ČR můžu mluvit především o praxi jazykověporadenské. Během desetiletí svého zapojení do poradenské práce jsem postupně došel k názoru (zkušenosti), že kdyby k tomu stávající podoba teorie jazykové kultury poskytovala lepší teoretickou oporu, praktické nástroje a spolehlivá data, dalo by se na řadu dotazů, které tazatelé jazykové poradně kladou, odpovědět mnohem dokonaleji. Mám tu na mysli dotazy, jejichž společným jmenovatelem je jazyková správnost.

V letech 2009–2013 jsem měl možnost o problematice (teorie) jazykové kultury přednášet na podstatné části univerzit v České republice a na dané téma jsem opakovaně vedl semestrální kurzy na univerzitách v Praze a v Olomouci. Během té doby jsem si při řadě diskusí s kolegy i studenty postupně uvědomil, že na jedné straně u nás dnes existuje velmi početná skupina řekněme **konzervativních** lingvistů, kteří stojí za současnou **kodifikací** a odmítají jako nežádoucí řadu prostředků dostávajících se nově do **úzu**, které s ní nejsou v souladu (nebo je tak nelze vyložit). Spisovná čeština by podle nich měla odpovídat tomu, jak je popsána v kodifikaci, přičemž předpokládají, že kodifikace toto pronikání dokáže zastavit, nebo alespoň zpomalit a spisovnou češtinu tak „ochránit“. (Tento postoj nemusí být charakteristický pro hlavní, velké postavy teorie jazykové kultury, mezi lingvisty, studenty i laiky je však častý a intenzivní.) Důležitá pro ně není ani tak sama teorie, ale tradiční druh regulační praxe, který z ní plyne – teoretickými otázkami (promyšlením teorie, resp. jejími úpravami, např. pod tlakem vývoje lingvistiky) se obvykle nezabývají. Existenci této skupiny lze jen těžko doložit, neboť její příslušníci své názory nepublikují, na základě vlastní zkušenosti však můžu říct, že je běžně zmiňují v osobních rozhovorech a uplatňují ve výuce.

Na druhé straně tu je spíš menší počet řekněme **liberálních** lingvistů, které otázky spojené s danou předmětnou oblastí buď nezajímají, nepovažují je za jakkoliv zajímavé nebo důležité (skoro bych řekl, že kvůli způsobu, jakým si o této problematice zvykla mluvit první skupina) a touto problematikou se nezabývají, nebo proti názorům první, konzervativní skupiny kriticky vystupují, aniž by se jim dokázali vyhnout, neboť trpí syndromem polemické návaznosti. O čestných výjimkách, které bezpochyby existují, tu samozřejmě bude řeč.

První, **konzervativní** skupina stojí za **kodifikací** a za představou o pěstění spisovného jazyka, které je na ní založeno. Je přitom nejspíš stále ovlivněna způsobem myšlení, který se objevil v souvislosti s „lingvocentričností“ národního obrození a ke kterému (poté, co začal být od 90. let 19. století postupně překonáván) se české kulturní elity vrátily v reakci na nacistickou okupační politiku za protektorátu. Příslušná část druhé, **liberální** skupiny, kterou dokázaly otázky (teorie) jazykové kultury zaujmout, pak pod vlivem vzniku a dostupnosti jazykových korpusů podléhá tzv. ontologickému nebo metodologickému fyzikalismu, tj. takové konceptualizaci předmětné oblasti lingvistiky, podle níž neexistují jiné než v čase a v prostoru se vyskytující lingvistické entity. Programově se tak omezuje na zkoumání **úzu** pomocí „objektivních“ (zejména statistických) metod.

Proč ani jeden postoj nelze považovat za udržitelný (přestože některé dílčí postřehy a tvrzení obou z nich jsou zcela namístě), bude doufám jasné z každé stránky této práce. Vyrovnat se s naznačeným stavem je obecně možné dvěma způsoby: podrobnou kritickou analýzou dosavadního uvažování, nebo pokusem postavit tradiční otázky do nového světla a začít teorii budovat znovu od základů. Tato práce se pokouší o druhé řešení, které mimo jiné umožňuje nechat kritiku dosavadních názorů v implicitní rovině a vztáhnout se tam, kde je to možné, k této tradici pozitivně. Na momenty, které v tomto smyslu považuju za obzvlášť důležité, se dále snažím průběžně upozorňovat.

Zmíněné nové světlo tu na předmětnou oblast tradiční jazykové kultury vrhne její konceptualizace z pozic tzv. ontologického „socialismu“. Jde o pozici, kterou v lingvistických souvislostech formuloval finský jazykovědec Esa Itkonen – a není důvod nepřiznat, že právě jemu tato práce vděčí za mnohé. Podle něj mají v předmětné oblasti lingvistiky, a tedy i v oblasti tradiční jazykové kultury, ústřední postavení **jazyková pravidla (normy)**, jimiž se uživatelé jazyka řídí, příp. též neřídí při svém jazykovém jednání. Díky této konceptualizaci se tak do hry dostává pro tuto práci zásadní **rozdíl mezi tím, co by (podle pravidel neboli normy) mělo být, a tím, co je (územ)**. K vědomí o zásadní důležitosti této distinkce i o řadě jejích implikací mě přivedla četba textů českého filozofa a biologa Emanuela Rádl, který kolem tohoto rozdílu vystavěl své monumentální *Dějiny filosofie*. Jakkoliv to z textu samého nebude tak patrné jako v Itkonenově případě, je Rádl druhým autorem, jehož vliv na tuto práci je třeba zmínit. Coby práce úvodová nebo základová se tento text snaží především o vymezení a zmapování dané předmětné oblasti, o popis jejích hlavních entit, aktérů a vztahů mezi nimi. Lze v ní rozlišit jádro, popisující danou předmětnou oblast, a na jeho

pozadí pak formulaci řady odborných názorů na řešení konkrétních otázek, založených mj. na mé desetileté jazykověporadenské praxi.

Konceptualizace předmětné oblasti jazykové kultury z pozic tzv. ontologického „socialismu“ je samozřejmě jen jednou z mnoha. Jsem však přesvědčen, že tato konceptualizace je vhodnější než jiné, a to ze dvou zásadních důvodů. Zprvė proto, že se díky své **interakční a radikálně individualizační perspektivě** přibližuje složité realitě své předmětné oblasti („jak ve skutečnosti sama o sobě vypadá“) víc než konceptualizace jiné. A zadruhé proto, že podle mě může vést k optimálním řešením praktických otázek, kterými se zabývá jazykověporadenská praxe, i k dobré orientaci v řadě názorů a postojů, které byly v této souvislosti vysloveny. Věřím, že v následujících kapitolách této práce o tom dokážu přesvědčit i její čtenáře.

Ačkoliv tento text bude možná v mnoha pasážích teoretický a může působit odtažitě, jeho smyslem je v konečném důsledku umožnit mj. i adekvátní, rozumná řešení zcela praktických otázek, před něž mě jako pracovníka jazykové poradny staví mé odpovídání na otázky po správnosti jednotlivých jazykových prostředků. Podobně má tento text do značné míry programový charakter. Míra této programovosti je však jasně omezována výsledky zmíněné konceptualizace. Popisuji zde „socialistickou“ představu o podobě předmětné oblasti lingvistiky a nad jejím náčrtem se pokouším budovat základy moderní teorie jazykové správnosti (jakési sociolingvistiky normativity). Mým hodnoticím závěrům o tom, co je tu dobré, a co nikoliv, co by se tu mělo, nebo nemělo dělat atp., tato konceptualizace na jedné straně poskytuje oporu – jen vůči ní dávají tato hodnocení nějaký smysl, na druhé straně jim však vytyčuje jasné limity – a chrání je tak před neúnosnou mírou subjektivity nebo libovlnosti.

Text práce vychází z místy velmi podrobných, ale dost neuspořádaných příprav na výuku volitelného semináře, který jsem pod různými názvy vedl dvakrát na FF UK a jednou na FF UP. Některé její části byly v drobně odlišné podobě publikovány jinde (Beneš, 2015a; 2016a), některé části na publikaci čekají (Beneš, v tisku). Většinu jejích hlavních myšlenek jsem měl díky organizátorům konference věnované 100. výročí časopisu *Naše řeč* příležitost dne 9. ledna 2017 prezentovat v plenární přednášce.

Je mou milou povinností poděkovat všem, kdo přispěli ke vzniku této práce. V první řadě děkuji svému školiteli Robertu Adamovi, který vždy obratem, přitom pečlivě, ochotně a se zájmem četl všechny postupně vznikající části této práce i její konečnou verzi a opatřil je

množstvím připomínek, komentářů a návrhů, které pomohly odhalit její problematická místa, prohloubit argumentaci i zpřesnit řadu dílčích formulací. Velký dík patří Jiřímu Januškoví, který mě seznámil s dílem Esy Itkonena a jeho starší, obtížně dostupné práce mi ochotně poskytl, a Petru Šimákovi, který mé pozornosti doporučil dílo Emanuela Rádla. Dále bych rád poděkoval všem, kteří ať už vědomky, či nevědomky pomohli na svět některým myšlenkám této práce: svým kolegům z oddělení jazykové kultury ÚJČ AV ČR, zejména Veronice Štěpánové, která hotovou práci opatřila řadou užitečných komentářů, dále pak Ondřeji Dufkovi, Adamu Křížovi, Martinu Proškovi a Kamile Smejkalové, s nimiž jsem o tématu této práce vedl na poradách oddělení i v osobních rozhovorech řadu velmi podnětných diskusí. Kromě nich se mnou o daných tématech vedl několik dlouhých a inspirativních rozhovorů Luboš Veselý, cennými radami, postřehy či jinou pomocí dále přispěli Olga Bažantová, Jan Chromý, Ivan Kafka, Eva Lehečková a Magdalena Zíková. Velký dík patří také Adéle Petruželkové, která provedla redakci dokončeného rukopisu práce a přispěla řadou návrhů na velmi užitečné stylové a kompoziční úpravy, a Ivaně Svobodové, která provedla korekturu hotového rukopisu a pomohla z něj odstranit překlipy a nejednotnosti. V neposlední řadě pak velké poděkování patří mé ženě Lucii, která mi po celou dobu vzniku této práce ochotně poskytovala všemožnou pomoc a podporu.

Praha-Břevnov a Malá Strana – Roztoky u Jilemnice – Veselí nad Moravou leden 2016 –
březen 2017

KAPITOLA 1: ÚSTŘEDNÍ OTÁZKA A FAKTORY OVLIVŇUJÍCÍ DISKUSI O NÍ: PERSPEKTIVA IDEOVÁ

Několik generací českých lingvistů se v rámci tzv. (teorie) jazykové kultury od 30. let 20. století intenzivně zabývalo otázkami typu „co je to spisovná čeština“, „které prostředky do ní patří a které nikoliv“, „existuje hovorová čeština a co je její součástí“, „jaké je postavení obecné češtiny v rámci národního jazyka“ a „jaký je její vztah k jazyku spisovnému“ (přehledně viz Nebeská, 1996; Cvrček, 2006).

Začněme však jinak položenou otázkou, jen tak totiž bude nakonec možné uvést na pravou míru a uspokojivě zodpovědět i tyto zmíněné otázky tradiční či klasické. Přinejmenším podstatná část uživatelů češtiny (kteří se obracejí na jazykovou poradnu) si klade otázku, kterou lze z lingvisticky poučené pozice formulovat takto: „je určitý jazykový prostředek x v nějaké situaci Y správný, spisovný, přiměřený, žádoucí, adekvátní atd., může se v ní použít, aniž by si tak ten, kdo ho použije, ve svých či v cizích očích nějak uškodil?“, „je v situaci Y správné, spisovné, adekvátní atd. použít prostředek x_1 , nebo x_2 “? atp. Nevědí-li si uživatelé jazyka s takovými otázkami rady, jsou jejich přirozenými adresáty lingvisté, resp. lingvistika jako vědní disciplína. Měli by však lingvisté vzít vůbec řešení takto formulovaných otázek za své, tj. může nebo má být taková otázka předmětem vědeckého zájmu nějaké lingvistické disciplíny? A pokud ano, umí (česká) lingvistika na tento typ otázek poskytnout rozumné, spolehlivé odpovědi, tak aby ony samy i celý proces, který k nim povede, snesly měřítka moderní lingvistické práce? Přestože by se našli lingvisté, kteří si myslí pravý opak, moje odpověď na první otázku zní: rozhodně ano. Argumenty budou postupně přinášet následující kapitoly. Složitější je to s odpovědí na otázku druhou, která podle mě v současné chvíli musí být spíše záporná, což je alarmující, neboť na zodpovídání těchto otázek závisí různé druhy (institucionalizované) praxe, mj. i ta jazykověporadenská. K odpovědi na tento typ nově položených otázek využiju konceptualizaci „jazyka“ z pozic tzv. ontologického „socialismu“. Díky ní bude možné **1. provést obhajobu a vysvětlení toho, že/proč existují ne/správné nebo ne/správně užitě jazykové prostředky, 2. identifikovat zdroje/příčiny toho, že/proč jsou jisté jazykové prostředky (v dané situaci) správné a jiné nesprávné, a 3. navrhnout a validizovat procedury, jak něco takového v případě konkrétního užitého (nebo k užití zamýšleného) prostředku kontrolovatelným způsobem zjistit.** Tato obhajoba, identifikace a popis důsledků, které z ní plynou (tj. body 1 a 2), jsou tématem následujících kapitol. Jelikož přicházím s novou, dosud neuplatněnou

konceptualizací cílové předmětné oblasti, jejíž kontury naznačují výše uvedené otázky, je dost dobře možné, že tento text bude řadu témat, otázek a problémů spíš otevírat než definitivně řešit. V dané situaci to však podle mě není na škodu, bude myslím zcela dostatečné už jen to, prokáže-li se v této práci a v návazných diskusích oprávněnost, nebo dokonce potřebnost této nové konceptualizace. Navržení a validizaci zmíněné procedury (tj. bod 3) v této práci prozatím nechávám stranou.

Diskuse o uvedených *tradičně formulovaných* otázkách v českém prostředí nebyla a není v celkovém pohledu příliš uspokojivá.¹ Čtenář, který by se chtěl poctivě seznámit s korpusem textů z této oblasti, záhy zjistí, že nemůže spoléhat na to, že si jednotliví autoři za ústředními termíny úzus – norma – kodifikace představují tentýž pojmový obsah. V češtině také neexistuje současná monografie, která by se těmto otázkám komplexněji věnovala. Snad se jí blíží monografie J. Svobodové (2014), která je ovšem rekapitulativní a popisná, nová řešení i kritické hodnocení těch dosavadních by v ní čtenář hledal marně. Inspirativnější je slovenská monografie Dolníková (2010), i když ani ona diskusi příliš vpřed neposouvá, přinejmenším ne tím správným směrem (srov. též Dovalil, 2012; Dolník, 2013).² Jakkoliv už existují texty, které by mohly svědčit o opaku, viz např. práce Homoláče a Mrázkové (2011; 2014), a zejména Dovalila (2001; 2006; 2012), jde mnohem spíš o výjimky potvrzující pravidlo.

Příčinu tohoto neuspokojivého stavu lze vidět mj. v tom, že diskusi o zmíněných otázkách komplikovaly následující tři faktory ovlivňující názory lingvistů zúčastněných na jazykověkulturní teorii i praxi. Jde (v chronologickém pořadí) o: (1) jakési přepjaté, citlivé, emoční vnímání české kultury a českého jazyka, které vzniklo jako důsledek „lingvocentričnosti“ českého národního obrození (Macura, 1995) a které vzkřísily a zintenzivnily domácí politicko-kulturní elity v reakci na nacistickou okupační politiku

---

¹ Obvyklou námitkou tu bývá, že podobně kritická perspektiva je nekorektně ahistorická. Jsem však přesvědčen, že lepší než chápat, vysvětlovat a omlouvat „omyly“ našich předchůdců je využít výhody nových poznatků k jejich identifikaci a kritice – jen tak je totiž možné vyhnout se aspoň těmto starým omylům (když mi hrozí, že sám upadnu do nových).

² Přesto má tradice českého a slovenského myšlení o jazykové kultuře (v některých zemích) velkou prestiž, viz např. chorvatský výbor jazykověkulturních textů českých a slovenských lingvistů od Hallera po Nekvapila s Neustupným a Cvrčka (Vuković, 2015).

v protektorátu a o kterém se – pokud vím – v této souvislosti nikdy neuvažovalo,³ a tak pro něj dosud neexistuje ani žádné označení, (2) důsledně útvary (variety-based) přístup k „jazyku“, resp. češtině a nejnověji (3) konceptualizace předmětné oblasti lingvistiky z pozic tzv. ontologického či metodologického „fyzikalismu“. V této kapitole se na tyto tři faktory podíváme detailněji.

(1) Reakcí českých elit na nacistickou okupační politiku v počátečních obdobích protektorátu se detailně zabýval historik Jan Tesař (2006/1967–1969; 2014/1989, s. 154n., 190n.; srov. též Slavík, 2009), podle něhož se protektorátní elity, zůstávající přitom často ve svých funkcích, pod (jistěže brutálním) tlakem nacistické politiky *de facto* nechaly zbavit reálného politického vlivu na chod „státu“ a jedinou formou národního života se tak stal – v souladu s plánem okupantů, a tedy za jejich tiché podpory – široce vymezený život kulturní. Vznikla tak situace, kterou Tesař (2006/1967–1969, s. 159) přirovnává k situaci raného národního obrození, „kdy národní požadavky nenalezly ještě své politické vyjádření a byly proklamovány pouze na poli literárním; v nenormální situaci [tj. v protektorátu; MB] literatura znovu poskytuje prostor pro vytvoření náhražky normálního politického života“.

Tesař své přirovnání protektorátní situace k situaci národního obrození a vůbec celou strategii elit zachraňujících národ v tíživé situaci příklonem k postupům osvědčivším se v této době myslí kriticky, vnímá ho jako krok zpět, do situace, která je z jeho hlediska deficientní. To se z perspektivy literárněvědné i lingvistické bohemistiky, která má z pochopitelných důvodů tendenci vnímat dobu národního obrození velmi pozitivně, může zdát jako překvapivé a ojedinělé. Namísto je tedy následující exkurz. Podobně nepříznivě totiž o „lingvocentričnosti“ národního obrození soudil Emanuel Rádl, jehož odsudek je částí kritiky ideového klimatu střední Evropy v 19. století, kde podle něj převážila kultura nad civilizací:⁴ „Romantika, vznesená k nám z Němce, smetla toto [osvícenské; MB] hnutí. Místo přírodovědy, která studuje podstatu věcí, nastoupilo teď uctívání české řeči jako pouze

---

³ Podle Dittmanna (2013, s. 128) je vůbec „zpracování vývoje češtiny za protektorátu [...] dosud badatelským dluhem“.

⁴ Podobně soudil německo-americký historik Fritz Stern (1974/1961) o 19. století v Německu. Stav tamější dobové diskuse byl podle něj pod vlivem „politiky kulturního zoufalství“ (*politics of cultural despair*), v níž Stern dokonce spatřuje kořeny nacismu. V podobném duchu o 19. století uvádí Rádl (1925, s. 337): „Ve jménu národnosti se popírá vláda ethických a rozumových ideálů, odsuzuje se internacionalismus, projevují se sklony imperialistické, církevně a politicky reakční.“

formálního výrazového prostředku; i přírodovědci jako J. S. Presl a Jan E. Purkyně působili u nás v podstatě jen jako spisovatelé, t. j. kladl se větší důraz na českou řeč než na obsah jejich spisů“ (Rádl, 1999/1933, s. 284); „Kdežto osvícenství bylo pokrokové, mezinárodní, vědecké, praktické, romantikové byli teď ustrašení, lokálně vlastenečtí, pouze literární. Sice se ještě z předešlé doby udržel zájem o přírodovědu, ale nešlo už o poznání přírody, o prohloubení národního hospodářství, o povznesení lidu, nýbrž šlo o český jazyk. Spisy Jana S. Presla na př. jsou pro tuto dobu charakteristické: ohromná díla na oko přírodovědecká, kde však autoru nešlo ani o nové poznání ani o popularisaci přírodovědy, nýbrž jen o to, vyjádřit českými slovy to, což už bylo jinde vyjádřeno po německu. Nešlo při tom snad o popularisaci, nýbrž jen o důkaz, že český jazyk se hodí k pěstování všech oborů kultury“ (*ibid.*, s. 329; srov. též Rádl, 1993/1928). O několik řádků dál pak toto počínání označuje za „nezpůsob“. Podobně soudil o této době i Masaryk v *České otázce* a v *Naší nynější krizi*.

V našich souvislostech jsou důležité dva aspekty protektorátního návratu ke strategiím uplatněným v době národního obrození. Zaprvé, jako hlavní atribut národa zbaveného možnosti plnohodnotné politické (a vlastně i hospodářské) seberealizace a soustředěného čistě na kulturní pole začal být vnímán jazyk, tj. čeština, zejména čeština spisovná. Odtud hodnocení vztahu k ní jako nezdravě přepjatého: v situaci, kdy se lidé nemůžou realizovat ve dvou ze tří základních oblastí (tj. politické a hospodářské), je jejich vztah k oblasti, která jim k realizaci zbývá, zintenzivněn, jako substitutivní je (nezdravě) přepjatý.⁵ Vnímání důležitosti češtiny, zejména češtiny spisovné, za této nenormální situace nesmírně vzrůstá, prestiž češtiny se v této době „ještě zvyšuje“, „stoupá [její] role [...] jako nositelky národních kulturních hodnot“ (Dittmann, 2013, s. 126, 129; zvýraznění MB; viz též Daneš, 1977, s. 5). Dokládají to např. ukázky raně protektorátního psaní o češtině u Dittmanna (2013, s. 127–128, vč. pozn. 6 a 7) nebo příklady těsně pookupačního psaní o stejném tématu u Tesaře (2006/1967–1969, s. 192). Toto přepjaté vnímání češtiny, zejména češtiny spisovné, přetrvává daleko směrem k naší současnosti. Co se možností národní seberealizace týče, stává se totiž „objektivní situace národa“ po druhé světové válce

---

⁵ Krásně to dokládá svým románem-dokumentem o „sovětském člověku“ nazvaným *Doba z druhé ruky* běloruská autorka Světlana Alexijevičová (2013), která popisuje razantní pokles zájmu o kulturu v širokém slova smyslu (četbu, divadla), ke kterému došlo okamžitě po rozpadu Sovětského svazu. I když v našich podmínkách nebyla situace tak vyhrocená, měla podle mě „abnormální postavení“ kultura i u nás a vnímání tohoto jejího postavení je u části českých „kulturních pracovníků“ živé dodnes.

(po krátkém předělu let 1945–1948) v uvedeném smyslu opět „nenormální“: v socialistickém státě jsou lidé znovu zbaveni možnosti se hospodářsky a politicky seberealizovat. Po roce 1948 se přitom zcela vědomě navazuje na situaci národního obrození (srov. Macura, 2008/1992). Stejně jako nastalo obrození po „temnu“ protireformačním, vnímá se dobová situace jako obrození po „temnu“ německé okupace a volá se po jejím uspořádání podle obrozenského vzoru, „kdy literatura, umění, věda zastupovaly u nás politiku, a tím se samy stávaly politikou“ (Stejskal, 1950; cit. podle Macura, 2008/1992, s. 144). Spolu s touto přetrvávající nenormální „objektivní situací národa“ pak přetrvává i nenormálně důležité, přepjaté postavení kultury i češtiny, a zejména češtiny spisovné, které zcela nemizí ani po roce 1989, kdy se „objektivní situace národa“ stává opět „normální“. Cokoliv, co se týká češtiny, a zejména češtiny spisovné, se stále vnímá a posuzuje jaksi přepjatě, citlivě, emocionálně.

Zadruhé, s národem (češtvím) přestaly být v nastalé nenormální situaci podle Tesaře rázem spojovány transcendentní humanisticko-demokratické hodnoty. Většině lidí je najednou jasné, že je třeba bojovat za záchranu národa a češtví, otázku *proč* si však v této chvíli až na nepatrný počet výjimek nikdo neklade. Na rozdíl od prvního odboje a první republiky víceméně mizí snaha spojovat s existencí národa hlubší, transcendentní smysl a hodnotou se tu stává existence národa (češtví) sama o sobě. Totéž se podle Tesaře týká i češtiny, zejména češtiny spisovné, jako hlavního (neboť jediného podstatného) atributu národa. Hodnota češtiny, zejména češtiny spisovné, přestává být vázána na její roli zprostředkovatelky zmíněných transcendentních hodnot spojovaných s národem (češtvím), a místo toho se začíná přisuzovat samotné její existenci – s češtinou, zejména s češtinou spisovnou, tak lze dodnes spojit *bez argumentů* jakoukoliv pozitivní hodnotu (nebo jakoukoliv její „objektivní“ hodnotu vnímat jako pozitivní) jen proto, že je to právě (spisovná) čeština.⁶ Tesař (*ibid.*, s. 195) v této souvislosti píše o tautologii: „[O]právněním češtiny sice je

---

⁶ Nabízí se samozřejmě námitka z opačné pozice: každý jazyk má hodnotu / je hodnotou sám o sobě (lingvodiverzita; ochrana a podpora malých jazyků Evropskou unií atp.), takže jeho emocionální vnímání je přirozené a pochopitelné. Z této pozice lze pak postoj popisovaný výše v bodě (1) označit za subjektivní. Za stejně subjektivní lze ovšem označit i vnímání národního/mateřského jazyka naznačené výše. Střetávají se tu dvě obecné ideové pozice, řekněme lingvoekologické (= každý jazyk má hodnotu sám o sobě) a slabá verze pozice univerzalistické (= lingvodiverzita je nežádoucí, neboť je překážkou dorozumění mezi lidmi a národy, jednotlivé jazyky tak nejsou *a priori* hodnotné samy o sobě). Dnes se zpravidla výrazně preferuje

to, že češství lze vyjádřit jen česky, avšak co je oprávněním češství?“ Málokdo má (i dnes) obavu z toho, že by spisovná čeština nebyla schopna tlumočit nějaké ideje, pozornost se soustředí na ni samou a k ní samé, k její podobě či integritě směřují i případné obavy. Dodnes jsou např. zcela běžné nářky nad různými proměnami (spisovné) češtiny (= „úpadek jazyka“), zatímco nad potenciálně mnohem závažnějším problémem, totiž nad tím, že v českém kulturním prostředí v zásadě neprobíhá mezinárodně zajímavá pojmotvorba, tj. nevznikají tu mezinárodně zajímavé ideje či koncepty, které by čeština mohla vyjadřovat (řídke výjimky jsou navíc velmi nelichotivé, např. *tunelování*), se pohoršuje málokdo. Čeština se ve své stávající podobě (= prostředkovém a komunikačněsituačním rozsahu) stává jaksi „nedotknutelnou“.

„Lingvocentričnost“ národního obrození (Macura, 1995), resp. jeho „filologický ráz“ (Sak, 2007; Hroch, 1999) a s nimi související tzv. syndrom „národního údělu“ (Starý, 1995), vystřídal později „noetický optimismus“ lingvistů z Pražského lingvistického kroužku (viz zejm. Mathesius, 1947/1932, s. 429n.). Protektorátní elity se k lingvocentričnosti mohly upnout jako k vyzkoušenému (a ve výsledku úspěšnému) modelu, jak se zachovat v situaci, kdy se lidé nemůžou svobodně realizovat na politickém (a hospodářském) poli. Syndrom „národního údělu“, tj. vyvozování úpadku českého jazyka⁷ v době baroka z politického úpadku českého národa ve stejné době, i mathesiovský „noetický optimismus“, totiž představa, že moderní strukturní lingvistika disponuje poznatky a nástroji, které dokážou urychlit už žádoucím směrem probíhající vývoj, jsou pak příčinou, příp. reziduem péče soustředěné na poslední důležitý veřejný statek, který národu zbývá. Ve chvíli, kdy je s češtinou spojována role jediného (podstatného) atributu národa (s popsánymi důsledky, které to přináší), je tato možnost či nutnost přijímána tím ochotněji a samozřejměji.

---

lingvoekologické stanovisko, takže Tesařovy teze se mohou zdát mírně řečeno překvapivé. Existovala však období, kdy ideálem nebyla lingvodiverzita, ale univerzální jazyk (viz Eco, 2001). Příklon na jednu, či na druhou stranu je do jisté míry otázkou subjektivní hodnotové volby. Jakkoliv je pro mě přijatelnější slabá verze univerzalistického postoje (= jazyky nejsou hodnotné samy o sobě), není mým cílem přesvědčit čtenáře o její nadřazenosti. Nicméně názor, že „něco je hodnotné samo o sobě“ stojí v jádru řady více či méně odpudivých ideologií i z nich odvozených praxí, např. nacionalistických. Lidem jsou např. přiznávána nějaká privilegia jen na základě jejich vlastností, o které se nemuseli nijak zasloužit (rasa, původ, pohlaví atp.).

⁷ Tj. jazyka jako systému, o funkční regresi (ESČ, s. 69), resp. „tematickém a funkčním zúžení české písemné produkce“ se nepochybuje (nejnověji viz Fidlerová, 2013, s. 66–77).

S tímto vnímáním češtiny, zejména češtiny spisovné, souvisí patetický diskurz o kráse, dokonalosti a jedinečnosti češtiny, využívající specifickou rétoriku. Přepjatost tohoto diskurzu postřehli těsně po porážce nacismu už někteří současníci, viz např. Skaličkovu (2004/1947) recenzi Eisnerovy (1946) knihy *Chrám i tvrz*. O živosti tohoto diskurzu svědčí jak stálá popularita Eisnerova díla (viz nedávné reedice jeho knih), tak velká obliba žánru jazykových koutků⁸ (nejnověji viz např. Táborský, 2014). Dobrým dokladem jeho přepjatosti je Bermelova (2007) kniha *Linguistic Authority, Language Ideology, and Metaphor: The Czech Orthography Wars*, popisující z odstupu zahraničního bohemisty bouřlivé diskuse po vydání *Pravidel českého pravopisu* (a *Dodatku*) v roce 1993 (resp. 1994) jako poněkud exotické, lehce bizarní dění.

Postojem, který dělá spisovnou češtinu jaksi „nedotknutelnou“, jsou ovlivněny i diskuse lingvistů o „jazykové kultuře“ po druhé světové válce (viz Cvrček, 2006). Co je vyhodnoceno jako „útok“ na spisovnou češtinu,⁹ vyvolává polemické diskuse, racionalitě **vědeckého diskurzu** často poměrně vzdálené. Z většiny příspěvků je jasně patrné, že spisovnou češtinu jejich autoři – parafrázujeme-li známé heslo – nechtějí vykládat, ale chtějí *neměnit*. Instruktivní je v tomto smyslu srovnat např. diskusi o „demokratizaci spisovné češtiny“ (= jazyka samotného) z poloviny 60. let 20. století s bezprostředně navazující diskusí o pravopise (= něčeho jazyku vnějšího). Druhá diskuse je na rozdíl od té první poměrně

---

⁸ Tato produkce se pak označuje jako popularizace. Co se tu ovšem popularizuje? Může (a mělo by především) jít o „popularizac[i] současného myšlenkového systému určitého odvětví“ (Lopatka, 1995/1964). Namísto je lišit (i) popularizaci lingvistiky (bohemistiky) jako vědní disciplíny od (ii) popularizace češtiny jako jejího předmětu. (V souvislosti s touto druhou popularizací se lze jen těžko ubránit pocitu trefnosti Lopatkových (*ibid.*) formulací o „tisíckrát tradovaných příklad[ech]“ nebo „populární“ formou aktualizovaných omílaných poznat[cích].) Popularizací prvního typu je v lingvistice k její vlastní škodě poskrovnu, z domácí produkce lze z poslední doby uvést jen Hřebíčkovu (2002) knihu *Vyprávění o lingvistických experimentech s textem*. Řada bohemistů ve veřejném prostoru často nevystupuje (většinou dobrovolně) v roli vědců, ale v lepším případě jako znalci pravopisu, v horším pak jako šířitelé různých zajímavůstek a kuriozit o naší mateřštině, které dokládají její krásu, jedinečnost, nepřeložitelnost atp. Dobrým dokladem tohoto postavení lingvistiky v očích veřejnosti může být např. třetí strana sobotní přílohy *Orientace Lidových novin*, kde spolu ostře kontrastuje levý sloupek, rubrika *Ztraceni v jazyce*, obsahující až na výjimky popularizaci typu (ii), s pravým sloupkem *Vědecká lekce* obsahujícím (nelingvistickou) popularizaci typu (i).

⁹ První takový „útok“ (Sgall, 1960) vychází v zahraničí a v cizím jazyce. Ať už byl skutečný důvod jakýkoliv, např. sám Sgall to vysvětluje tím, že v českém lingvistickém časopise by jeho článek vyjít nemohl (Cvrček, 2006, s. 38, pozn. 64), je to pro danou situaci příznačné.

věcná, u jednotlivých návrhů se detailně probírají jejich důsledky, výhody a nevýhody (o rozdílu nejlépe svědčí to, že v prvním případě se argumentuje tradiční rétorikou atp., zatímco ve druhém mj. i šetřením papíru a tiskařských barev).

Diskuse jsou pod vlivem přepjatého vztahu k češtině vedeny z ideologických a mocenských pozic. Skvělým indikátorem ideologické pozice je to, když se na podporu potřebného (pozitivního, nebo negativního) hodnocení diskutovaného jevu používají logicky protichůdné výroky. Tak např. Bělič, Havránek a Jedlička (1962, s. 124), sami nepochybní o potřebě zásahů do (spisovného) jazyka, reaguji na Sgallovo volání po „demokratizaci češtiny“ slovy, že „není [...] možno přirozený vývoj normy spisovného jazyka umělými zásahy narušovat a normu od základu měnit nebo dokonce ji nějak nově vytvářet“. Neboli – dokud zásahy směřovaly k udržení stávající podoby spisovného jazyka (snaha zastavit nebo obrátit jazykovou změnu je bezpochyby také zásahem do jazyka), byly hodnoceny jako prospěšné a označovaly se termíny jako pěstění, kultivování, teoretické nebo vědecké zásahy do jazyka atp., směřují-li ovšem k jeho „demokratizaci“, označují se za „umělé zásahy“, které „narušují normu přirozeně se vyvíjejícího jazyka“, neboť jejich (pociťovaným) cílem je spisovný jazyk měnit.

O uplatňování mocenských vlivů svědčí také podivná praxe redakčních komentářů přidávaných za publikované stati a uvádějících „na pravou míru“ některé jazykověkulturní názory jejich autorů (viz např. Havránek (1961) odmítavý komentář na rozumný návrh Eduarda Beneše (1961)). Nejkriklavějším příkladem je Běličova recenze Havránkovy přednášky (viz Bělič – Havránek, 1953): Havránek Běličovu zprávu o své vlastní přednášce opraví a sebe samého uvede jako spoluautora (to všechno navíc nejspíš s Běličovým souhlasem, či alespoň vědomím).¹⁰

(2) Dalším faktorem je **útvárový (variety-based) přístup k jazyku, resp. češtině**. Výše uvedené tradiční otázky jsou formulovány v kategoriích variet (útvárů), jejich rozsahů a vztahů. Definujeme-li varietu jako soubor jazykových prostředků se stejnou distribucí, např. funkční, územní, sociální, situační aj. (ESČ, s. 519), lze pomocí různých vymezení těchto distribucí definovat v zásadě nekonečné množství variet. Některá vymezení jsou tradiční, o některých také platí, že uživatelé jazyka „sdílejí znalost“ o tom, že existují.¹¹ Pak ovšem

¹⁰ Za tento příklad vděčím Ivanu Kafkovi.

¹¹ Otázkou, jak laici (nelingvisté) vnímají variety svého jazyka – na jakém území se používají, jak fungují atp. – se zabývá tzv. percepční dialektologie (viz např. Preston, 1999; Long – Preston, 2002). Percepčnědialektologická

neexistují jako empirické, ale jako sociální fakty – problém je však v tom, že právě tak se s nimi v teorii jazykové kultury zachází. Jakákoliv varieta (např. spisovná čeština, ale i celý český národní jazyk) je jakožto empirický fakt **konstrukt** (viz Hudson, 1996, kap. 2; srov. též Macaulay, 2010) a hranice každého konstruktů lze pomocí odlišných definic různě rozšiřovat nebo zužovat a tato poopravená vymezení pak označovat různými novými výrazy. Konstruování variet může být samozřejmě z mnoha praktických důvodů užitečné. Nebezpečí je ovšem v tom, že lze konstruovat jaksi od stolu a pak s nimi pracovat, aniž bychom u mnoha prostředků, které nejsou pro varietu prototypické, reprezentativní atp., věděli, zda jsou, nebo nejsou její součástí. Ve chvíli, kdy je evidentně žádoucí rozsah variety znát, nemusí ti, kdo by ho znát měli, tuto potřebu vůbec rozpoznat (jako důležitou). Uvedené tradiční otázky formulované v kategoriích variet („v jakém vztahu je hovorová čeština k češtině spisovné“) se pak řeší na úplně jiné rovině, než by bylo potřeba, a odpovědi na ně nejsou nijak zvlášť užitečné. Konkrétněji to osvětlí následující argument (srov. též Chromý, 2008, s. 78–79).

Představme si, že máme soubor prostředků S_x (= spisovných prostředků) vyskytujících se v komunikačních situacích o rozsahu K_x , tj. varietu V (= spisovnou češtinu), a že (si myslíme, že) do jistých, hraničních oblastí komunikačního rozsahu K_x pronikají¹² nové prostředky S_y . Dále si představme, že je pro nás z nějakého důvodu, typicky kvůli kodifikaci variety V , důležité vědět, které prostředky ne/Jsou její součástí, čímž (automaticky, nevědomky?) přistupujeme na útvary nazírání tohoto pronikání. Jak tuto situaci řešit z útvary pohledu? Můžeme buď říct, že (i) součástí variety V už není jen soubor prostředků S_x , ale nově i soubor prostředků S_y , tj. S_{x+y} (= rozšířili jsme množinu prostředků dané variety, ale zachovali jsme rozsah komunikačních situací K_x), nebo že (ii) soubor prostředků S_x se nově používá už jen v nějakém užším rozsahu komunikačních situací K_{x-y} (= zachovali jsme množinu prostředků variety V , její součástí jsou stále jen prostředky S_x , ale zúžili jsme rozsah komunikačních situací K_x o hraniční oblasti, do nichž se dostaly prostředky S_y). Co tím však ve skutečnosti děláme? V obou případech jde jen o jakýsi rétorický **trik**

---

studie zabývající se českým národním jazykem mi není známa, existuje však studie o blízkém areálu slovenském (Maxwell, 2006).

¹² Výraz *proniká* je ovšem užít z perspektivy útvary vnímání jazyka, jeho použitím se tento proces značně zjednodušuje. Toto zjednodušení však bude možné rozkrýt až s opuštěním útvary pohledu a uplatněním individualizační perspektivy (viz kapitulu 11).

(prováděný např. proto, aby bylo možné smysluplně tvrdit, že to, jak je varieta V popsána v kodifikaci, odpovídá tomu, jak varieta V opravdu vypadá). S nastalou situací se vyrovnáváme na pojmové (terminologické) rovině. Jde o modelový příklad toho, co Pavel Novák (2010/1977) označil jako verbální postoj v lingvistice. Spor o řešení (i) vs. (ii) je totiž **sporem o taktiku, jak popsat/vyložit konkrétní (tušenou) realitu** (= Novákův verbální postoj), nikoliv **pokusem o popis/výklad toho, co se v této realitě skutečně děje** (= Novákův empirický postoj). Hýbe se pouze s prostředkovým či komunikačnėsituacním rozsahem variety.

Podívejme se ještě na následující analogii: Zcela stejného nejlepšího času v závodě ve sjezdu na lyžích dosáhnou dva závodníci (přestože se čas měří na setiny sekundy, někdy se to stane), další dosažené časy, tj. druhý nejlepší, třetí nejlepší atd. jsou už unikátní. Jak rozdělíme medaile? Máme obecně dvě možnosti: (a) oba závodníci se stejným nejlepším časem dostanou zlatou a závodník s druhým nejlepším časem dostane bronzovou medaili, neboť je třetí *v pořadí*, (b) oba závodníci s nejlepším časem dostanou zlatou (tady se nic nemění), ale závodník s druhým nejlepším časem dostane stříbrnou a závodník s třetím nejlepším časem bronzovou medaili, neboť mají druhý a třetí nejlepší čas. Případný spor o taktiku pro udělení medailí nepřispívá k popisu toho, jak závod dopadl (to říkají např. dosažené časy), nejde o popis/výklad závodu (= reality), ale o popis/výklad taktiky, jak závod popsat, vyložit, ohodnotit.

Výše popsaný přístup (i) lze označit jako progresivní/liberální („kacířský“), neboť připouští změnu rozsahu přepjatě důležité, „nedotknutelné“ variety V, přístup (ii) jako identitní nebo integritní, neboť trvá na původním prostředkovém rozsahu variety V – odmítá do ní začlenit prostředky S_y , nutně ovšem za cenu její funkční, komunikačnėsituacní regrese.

V rámci útvarového nazírání je pak diskuse o otázce pronikání diskusí o volbě jednoho nebo druhého přístupu – o prostředkovém či komunikačním rozsahu variety, a je tak náchylná k tomu, aby se argumenty neopíraly o to, co se děje v realitě, ale směřovaly k podpoře buď progresivního a v reakci na něj i odmítavého, proti-progresivního, nebo později pak identitního/integritního pohledu na věc. A právě **tento moment otvírá prostor, kudy se do diskuse dostává první faktor, totiž přepjaté, citlivé, emocionální vnímání spisovné češtiny jako „nedotknutelné“**. V rámci možnosti (i) se *pro* začlenění nových prostředků S_y do variety V argumentuje „nemluvností“ nebo „umělostí“ jejího stávajícího prostředkového rozsahu, *proti* začlenění se pak argumentuje tím, že varieta V je „nástrojem

osvědčeným už celé věky“, že „zprostředkovává plody českého myšlení“, „slouží vyšším formám kulturního života“ atp. v duchu rétoriky tohoto typu. Zajímavé je, že řešení (ii), tj. představa, že integritu variety V by bylo možné „zachránit“ zúžením rozsahu komunikačních situací K_{x-y} , v nichž se varieta V používá, se objevuje poměrně pozdě (viz Chloupek, 1995; Kořenský, 1996). V rámci reakce na požadavek (i), tj. začlenit do V i prostředky S_y , se trvá jak na integritě/identitě množiny S_x , tak (zcela samozřejmě) na integritě komunikačního rozsahu K_x , o možnosti (ii) se dlouho vůbec neuvažuje. Je tak šance nechat spisovnou češtinu „nedotknutou“ jak v prostředkovém, tak v komunikačněsituačním rozsahu. Možnost (ii), jež se objevuje až v 90. letech 20. století, se spisovné češtiny už nutně „dotýká“, vede k její funkční regresi, tj. zmenšenému komunikačnímu rozsahu K_{x-y} .

Podstatné pro další výklad je, že za těchto podmínek (= z útvárových pozic vedená debata o přepjatě vnímané varietě V) se pomíjejí zdroje či příčiny toho, zda/proč a kdy a pro koho je pronikající prostředek správný, spisovný (= „součástí variety V“), adekvátní (= v komunikační situaci K). Řešení se nehledá v empirickém výzkumu pronikání, totiž v popisu toho, co se v čase a v prostoru opravdu děje, ani v experimentálním (psycholingvistickém) výzkumu např. postojů jednotlivých uživatelů jazyka (k rozdílu mezi empirickými a experimentálními metodami viz kapitolu 7). Místo toho se vede spor o prostředkový, příp. komunikačněsituační rozsah spisovné češtiny. V souvislosti s fenoménem pronikání se pod vlivem faktoru (1), totiž „nedotknutelnosti“ spisovné češtiny, diskutuje o tom, jakou verbální, rétorickou strategii (= jaké nastavení rozsahu prostředkových a komunikačních hranic variety V) zvolit pro vyrovnání se s tím, že pronikání nějak zasahuje, „ohrožuje“ v aktuální okamžik ceněnou identitu/integritu spisovné češtiny. Otázka po **zdrojích/příčinách jazykové správnosti**, spisovnosti, adekvátnosti (v útvárové terminologii: příslušnosti k varietě V) se za těchto okolností vůbec nedostává na stůl, neboť pozornost není obrácena **primárně** ke stavu reality (ať už časoprostorové, nebo postojové), ale k **diskurzu** o této realitě.

(3) Třetím faktorem je **konceptualizace předmětné oblasti lingvistiky z pozic tzv. ontologického „fyzikalismu“** (kriticky Itkonen, 1978; 2003; viz též Hadwiger Zámečník, 2015). Jako fyzikalistické (příp. nominalistické, empiricistické) se označují takové ontologie, které popírají, že reálně existuje ještě něco jiného než entity a procesy, které se popisují ve fyzikálních teoriích, resp. že cokoliv „ve vesmíru“ bude možné dříve či později v kategoriích těchto entit vysvětlit. Pro předmětnou oblast lingvistiky počítá tato pozice pouze s existencí

časoprostorových, smysly vnímatelných entit – jazykových prostředků jakožto produktů jazykového jednání – a s jejich aproximativními deskripcemi, explanacemi atp.; odtud nominalismus (detailněji viz Beneš, 2015a).

Jde o poměrně současný přístup, který sám sebe prezentuje, mými termíny řečeno, jako reakci na to, že diskuse o uvedených tradičních otázkách probíhala pod vlivem faktoru (1). (Naproti tomu úvarová perspektiva, tj. negativní vliv faktoru (2), se z fyzikalistických pozic explicitně netematizuje.) Je pro něj charakteristický důraz na „objektivní“ popis spolehlivé empirické báze, jak ji poskytují jazykové korpusy, opírá se tak o statistické zkoumání **úzu**. (Z dnešního pohledu se empirická báze, o níž se protagonisté diskuse opírali před existencí korpusů, může opravdu zdát chudičká, nedostatečná.) Jakkoliv je kritika různých momentů dosavadní diskuse o uvedených otázkách oprávněná a lze s ní v některých bodech souhlasit, nebo ji dokonce vítat, je s fyzikalistickou konceptualizací spojen jiný zásadní problém – totiž mylné chápání role úzu při posuzování jazykové správnosti (užití) konkrétních jazykových prostředků (této otázce se detailně věnuje kapitola 12). Úzus byl/je velmi ceněn už v rámci (teorie) jazykové kultury, fyzikalistická pozice však **roli úzu ad absurdum absolutizuje** (nejexplicitněji viz Cvrček, 2008, s. 142–158) – o správnosti, spisovnosti, adekvátnosti atp. jazykových prostředků ve fyzikalistických představách rozhoduje „většinová volba mluvčích“. Důraz na úzus mohl ještě před deseti lety působit progresivně, až kacířsky. Souhlasím však s postřehem Jiřího Homoláče (osobní sdělení), že dnes je namístě – vzhledem k hluboce zakořeněné, fyzikalistické představě, že lingvistika je nebo má být jako přírodní věda – takové charakteristiky spojovat spíše s přístupy, které v předmětné oblasti tradičně vymezené jazykové kultury připouští i existenci jiných než fyzikalisticky definovatelných objektů, totiž **pravidel (norem)**.

Problematickostí pozice, kterou tu označuji jako fyzikalismus, postřehli i jiní autoři, např. Adam (2009, s. 151) některé její projevy vnímá jako „scientistické“, Arppe a Järvikivi (2007b, s. 106) ji označují za „naïve empiricism“. Mylné je na této představě předběžně řečeno to, co dobře vyjadřuje tzv. Humova gilovina:¹³ „z toho, co je (= úzus), nelze vyvozovat to, co má být (= správné užití, normy)“. Pěkně tento fakt vystihuje také Emanuel Rádl (1999/1933, s. 139–140): „Jest nemožno redukovat zákony, které něco příkazují, na zvláštní

¹³ Na Humovu gilovinu se tu odvolávám čistě kvůli Humově slavné *formulaci* této distinkce, nikoliv kvůli Humovu *stanovisku* k jejím jednotlivým stranám a *filozofickým důsledkům*, které z ní Hume odvozuje. Rozdíl mezi „je“ a „má být“ je jinak mnohem starší, znala ho už antika, zcela zásadní roli pak má ve Starém i Novém zákoně.

případ poznání. Čisté poznání [...] je jen pouhým nezaujatým viděním věcí; schází mu element vůle; schází mu přesvědčení, že něco ještě není, co být má nebo nemá. Příkazu ‚nepokradeš‘ nelze odvodit z pouhého pozorování světa; napřed musím žádat, aby něco nebylo, a potom teprve mohu krádež definovat. Proto také zákon může být redukován opět jen na zákon.“

O tom, že se snažím nepodléhat ani vlivu faktoru (1), zčásti doufám svědčí už jeho popis výše, dalším důkazem snad budou i další stránky této práce. Jak se lze vyhnout vlivu faktorů (2) a (3), a to pomocí konceptualizací předmětné oblasti lingvistiky z pozic tzv. ontologického „socialismu“, bude tématem většiny zbývajících kapitol. Nejprve je však nutné věnovat jednu kapitolu otázkám terminologie.

KAPITOLA 2: JAZYKOVÁ KULTURA A TEORIE JAZYKOVÉ KULTURY: PERSPEKTIVA TERMINOLOGICKÁ

Hlavní témata této práce lze ve zkratce nejlépe naznačit termíny „normativita (jazyka)“, a „jazyková správnost a její zdroje/příčiny“. V následujících kapitolách tu krok po kroku budu obhajovat tvrzení, že „v ‚jazyce‘ a komunikaci je něco správné a něco nesprávné (chybné)“, identifikuji zdroje nebo příčiny této ne/správnosti a nakonec popíšu důsledky, které z toho plynou pro jazykověporadenskou, kodifikační, lexikografickou (a ideálně též pedagogickou nebo popularizační) praxi, tj. pro diskusi o výše *nově formulovaných* otázkách. Vstupuji tak, přinejmenším zčásti, do předmětné oblasti, která se v českém kontextu tradičně spojuje s termíny jazyková kultura (JK) a teorie jazykové kultury (TJK), příp. teorie spisovného jazyka (TSJ).

Rád bych zdůraznil, že jistou, nikoliv nevýznamnou část postulátů TJK pokládám za velmi rozumnou, v první řadě její důraz na to, že spisovná norma, resp. z mého pohledu ahistoricky řečeno spíše normy (pravidla) jako takové, jsou reálně existující jazykovou skutečností a že je nutné je zkoumat. (Stranou v tuto chvíli ponechme paradoxní skutečnost, že stoupenci TJK nikdy patřičně do hloubky a jasně nevysvětlili, co to vlastně znamená a jak to udělat.¹⁴) Po celou dobu existence paradigmatu TJK zaznívaly velmi rozumné myšlenky, které by bylo možné rozvíjet – pokusím se tu na tyto momenty porůznu upozorňovat. Je však třeba mít na paměti jednak to, že jejich původci byli „tvůrci“ TJK a její přední, špičkoví představitelé a k ostatním („řadoví“ lingvisté působící např. na regionálních vysokých školách, gymnaziální učitelé jazyků, editoři, korektoři atp.) se dostávaly se zpožděním, pokud vůbec, a představovaly pro ně nejspíš jistou „avantgardu“, a jednak to, že zůstávaly na úrovni deklarací, tj. zřídka kdy z nich byly poctivě vyvozeny důsledky, ať už v teorii, či (výzkumné) praxi.

Na neméně důležitou část postulátů TJK však podle mě není vhodné navazovat ani je rozvíjet. Aby se diskuse o otázkách JK popsaných v Úvodu mohla znovu smysluplně rozvinout, je podle mě v první řadě nutné **nově/jinak konceptualizovat cílovou předmětnou oblast**, na jejímž pozadí se o těchto otázkách bude diskutovat (viz níže bod 2). Kromě toho je třeba pro tuto novou konceptualizaci **vybudovat** ideálně **nějaký ekvivalent TJK, který by**

---

¹⁴ Kromě toho se v rámci TJK objevují názory, které původní představu o objektivní existenci normy (norem) problematizují tvrzeními, že norma není nezávislá na kodifikaci (viz Ševčík [= Jelínek], 1974–1975).

však na rozdíl od ní nebyl inherentně intervenční (viz níže bod 3). Nemyslím však, že je nutné, aby šlo v pravém smyslu o „teorii“ (takové označení totiž nakonec lze, jak je běžné, použít jako jakýsi rétorický trik, i když výsledný produkt má důsledně vzato s teorií jen málo společného). Zcela postačí, když místo takových ekvivalentů (prozatím) zastoupí **popis důsledků**, které z této konceptualizace plynou, a **vytyčení jakéhosi výzkumného programu**, jenž bude prospektivně schopen výše uvedeným „praxím“ zajistit dosud palčivě chybějící data.

Původní a nová/jiná konceptualizace naznačené cílové předmětné oblasti, které jsou popsány dále, spolu bezpochyby souvisí, neboť obě slouží jako různá pozadí pro diskusi o totožných otázkách. Mimoto jde ale o zřetelně jiná, jinak rozsáhlá nebo obsažná vymezení, a proto v souvislosti s touto **novou** konceptualizací není šikovné používat **staré** termíny jazyková kultura a teorie jazykové kultury. Následující čtyři body obsahují konkrétnější argumenty pro mé rozhodnutí tyto termíny nepoužívat (z nichž část už byla naznačena výše).

(1) **Vztah termínů jazyková kultura a teorie jazykové kultury je velmi zamotaný**, neboť odkazuje-li termín jazyková kultura k předmětné oblasti (jak to podle všeho vypadá; viz dále v bodě 2), je, resp. donedávna byla TJK jedinou teorií, která se touto předmětnou oblastí zabývá. Srovnáme-li něco takového se situací např. v předmětné oblasti morfologie nebo syntaxe, jde o stav velmi specifický. Je to nejspíš právě tento stav, co vede k nežádoucímu splývání jinde (v lingvistice) samozřejmě distinkce mezi předmětnou oblastí (= čím se zabývám) a reflektovaným úhlem pohledu, z něhož k ní přistupuji (= teorií, popisem) a vposledku ke znejasnění reference obou termínů vzhledem k této zásadní distinkci. Při četbě textů z této oblasti se těžko ubránit dojmu, že oba termíny se používají záměnně, splývavě,¹⁵ resp. lze je tak použít, aniž by to vzbuzovalo pochybnosti. Příznačné je v tomto smyslu heslo Kultura jazyková v ESČ (s. 237–238; zvýraznění MB), které začíná slovy „[p]rincipy **teorie** jazykové kultury jsou [...]“ a kde se oba termíny podobně několikrát vystřídají i na další ploše textu. O **teorii** jazykové kultury se tu (ESČ, s. 237) dokonce mluví jako o **oboru**, srov.: „jako samostatný **obor** se **teorie** j. k. [= jazykové kultury] konstituuje [...]“. Co s tím? Z pojmu samého je jasné, že TJK je „teorie“. Když pak ale ESČ (s. 237) v tomtéž hesle mluví o „předmětu **teorie** j. k. [= jazykové kultury]“, jak se tento předmět,

---

¹⁵ Viz též existence předmětu **teorie jazykové kultury** vedle předmětů jako morfologie, syntax ve studijním programu bohemistiky na FF UK.

tato předmětná oblast označuje? Nejspíš termínem jazyková kultura, srov. však hned ranou Havránkovu (1932, s. 32) formulaci: „Kulturou spisovného jazyka rozumíme zde tedy vědomé teoretické pěstění spisovného jazyka“, v níž kultura jazyka není pojata jako stav, ale jako činnost. Jelikož bychom se pokračováním tohoto rozboru nedostali dál než k uvedenému konstatování, že oba pojmy se používají záměnně, a to i v kontextech, kde je to na hranici smysluplnosti (viz teorie jako obor), stanovme kvůli výkladu v následujících dvou bodech, že existuje následující terminologicko-obsahová distinkce: jazyková kultura = předmětná oblast (disciplína) vs. teorie jazykové kultury = přístup, pozice, z níž se k dané oblasti přistupuje. (Pokud se taková distinkce zdá umělá, je to vlastně důsledek popsaného stavu.) Uvedené rovnice řeší nejasnosti s výrazovou stránkou této terminologické distinkce. Vymezení předmětné oblasti této teorie řeší body 2 a 3 níže.

(2) **Předmětem JK je primárně „jazyk“ a sekundárně jeho užívání**, tj. dvě sice podstatné (rozložitě) části „totalit[y] podstat, fenoménů a okolností (přirozené) mezilidské řečové komunikace“ (Kořenský, 1989, s. 7 a 8), nikoliv však celá jejich šíře, resp. nikoliv její další podstatné entity. **Spojení jazyková kultura nebo kultura jazyka** odkazují ke stavu, v němž se nějaký jazyk nachází („jazyk má nějakou kulturu“). Tento stav, tato kultura je přitom nahlížena jako výsledek činnosti jazykové kultivace a definována komplexem různě konceptualizovaných kvalit (vlastně požadavků na příslušný „jazyk“), jejichž míra může na pomyslné škále dosahovat různé úrovně. **Spojení kultura užívání jazyka nebo kultura řeči** pak odkazuje ke stavu jednotlivých komunikátů („nějakou kulturu mají jednotlivé jazykové projevy“). Tento stav, tato kultura je přitom nahlížena jako výsledek toho, jak úspěšně jsou jednotliví uživatelé jazyka schopni zužitkovat celkovou úroveň kultury, jíž dosahuje příslušný „jazyk“, a definována mírou této úspěšnosti. I ta může samozřejmě na pomyslné škále nabývat různých hodnot. Jakkoliv byla pozornost TJK zaměřená původně na „jazyk“ překonávána spíš postupně a termín kultura řeči (nikoliv však už teorie kultury řeči) se objevil vzhledem k termínu jazyková kultura poměrně pozdě (viz Novák, 1962; zejm. Stich, 1969; Hausenblas, 1991), je třeba při vymezování předmětné oblasti TJK počítat s tím, že se zabývá jak „jazykem“, tak jeho užíváním v komunikaci. Viz např. taktiku obhajování dostatečné míry kultivovanosti jazyka, tj. jeho stavu, před jeho špatným užíváním tím, že z poukazů na špatné *užívání* „jazyka“ nelze zobecňovat na špatný *stav* „jazyka“ jako takového, klasicky např. v Hausenblasově (2003/1981, s. 32–33) první a druhé z devíti pověr o jazyce. Předmětná oblast TJK byla konceptualizována ze strukturalistických východisek,

a tedy orientována kolem langue-parolové dichotomie („jazyk“ a jeho užívání). Není to nijak překvapivé, uvědomíme-li si, že TJK se formovala buď přímo, nebo v tradici (pražského) strukturalismu, který zejména „jazyk“, ale pozvolna i jeho užívání (viz v tomto směru progresivní pozici pražské školy vzhledem k ostatním strukturalistickým školám) učinil prominentním předmětem svého zájmu. Stejný předmět zájmu jako TJK, tj. „jazyk“ (viz kultura jazyka), mají v součtu i klasické disciplíny zaměřené na jednotlivé jazykové roviny, TJK se však od nich liší tím, že ke svému předmětu („jazyku“) přistupuje z definice intervenčně (viz bod 3 dále).

V následujících kapitolách se budu snažit ukázat, že předmětnou oblast, na jejímž pozadí je třeba probírat v Úvodu popsané otázky, je vhodné konceptualizovat z pozic tzv. ontologického „socialismu“ (Popper, 1972; Itkonen, 1978; 2003; 2008a, aj.), který detailně představí kapitola 3, a zejména 4. Ten prostřednictvím tzv. „sociálních entit, které reálně existují tzv. v intersubjektivě myslí jednotlivých uživatelů jazyka“, se vši explicitností vtahuje do hry (= předmětné oblasti) i jiné důležité entity z „totality podstat, fenoménů a okolností mezilidské řečové komunikace“, než je „jazyk“ a jeho užívání v komunikaci. Konkrétně jde o jednotlivé uživatele jazyka (= sociální aspekt), jejich „mysli“, resp. jisté části jejich „obsahů vědomí“ (= individuálně-psychologický aspekt), ale hlavně o jejich vzájemné propojení (sociálně-psychologický aspekt, **intersubjektivita**). Do TJK byl příměji zapojen pouze první, sociální aspekt, a to poměrně pozdě (např. Homoláč – Nebeská, 2000). Další dva aspekty se explicitněji tematizují až v teoriích/oblastech, které s otázkami TJK (resp. „jazykové správnosti“) sice souvisí, ale spíš volněji. Individuálně-psychologické aspekty jsou díky tzv. „povšimnutí“ (*noting*) důležitou součástí u nás velmi živé teorie jazykového managementu (Nekvapil, 2012; viz též Fairbrother – Masuda, 2012; Neustupný, 2002). O fenoménu/doméně intersubjektivitě se v souvislosti s těmito otázkami stejně běžně neuvažuje – chvályhodnou výjimkou je Dovalil (2012), jakési náznaky v podobě vyjádření o tom, že „spisovný jazyk je společenské zařízení, instituce v sociologickém smyslu [...] se všemi důsledky z toho vyplývajícími“, či termínu „sociální fakt“ lze nalézt u Daneše (1977) (detailněji k tomu viz v kapitole 6). „Socialistická“ konceptualizace umožní detailně rozvést ony Danešem spíš letmo zmíněné důsledky a pak např. koherentně vyložit vztahy mezi klasickými pojmy/termíny úzus – norma – kodifikace (viz kapitolu 7). Na tomto pozadí pak bude možné průběžně přicházet se srozumitelným, jednoznačným stanoviskem k řadě důležitých otázek týkajících se zejména vztahu normy a úzu. Aforisticky, a tedy možná trochu

zjednodušeně řečeno, pozornost je třeba obrátit od „kultury jazyka a kultury jeho užívání“ (= strukturalistická konceptualizace) k „mluvčím/posluchačům a jejich (ne/kultivovanému užívání) jazyka“ (= „socialistická“ konceptualizace). Půjde tu tedy o cosi jako důslednou **sociologizaci pohledu** na předmětnou oblast, jíž se tradičně TJK zabývala. Je třeba uznat, že po této „sociologizaci“ se volalo i z jejích vnitřních pozic (viz Stich, 1979). Pokud se k ní však v rámci TJK vůbec přikročilo, pak jen v náznacích.

(3) **Cílem TJK není předmětnou oblast popisovat/vykládat, ale spravovat**, dobovými výrazy pěstít nebo tříbit. TJK je „instrumentalisticky orientovaná“ (Cvrček, 2006, s. 16), resp. má „inherentně intervenční“ (*ibid.*, s. 12) či „doktrinální charakter“ (Starý, 1992) – je tak spíš angažovaná než neutrální. Jakkoliv tuto představu o TJK nejspíš nesdíleli všichni členové předválečného kroužku (např. Trnka), nakonec se prosadil názor, že do (spisovného) jazyka je namíste zasahovat (Havránek: „teorie jazyková může zasahovati do spisovného jazyka“) a že je to přímo jeho konstitutivní rys (Havránek: „norma spisovného jazyka vzniká za teoretických zásahů a tím se liší od normy lidového jazyka“).¹⁶ Ke zpochybnění této představy došlo až po roce 2000 (vystoupení Václava Cvrčka). Předtím šlo v diskusích o to, „jak“ do této normy zasahovat, nikoliv o to, „zda“ to dělat. Cíl TJK lze pak konkrétněji vyložit jako péči, starost o to, aby výše zmíněné hodnoty dosahovaly žádoucí úrovně, tj. aby požadovaná hodnota těchto kvalit narůstala, resp. aby neklesala pod určitou míru.

Intenzitou a vůbec popsanou rolí této angažovanosti ve vztahu ke své předmětné oblasti se TJK podstatně liší od ostatních klasických lingvistických disciplín zabývajících se jednotlivými rovinami „jazyka“, jejichž předmětné oblasti se v úhrnu s předmětnou oblastí TJK kryjí. V tomto smyslu není namíste mluvit o tom, jak to dělá ESČ (s. 237), že TJK svou předmětnou oblast „zkoumá“, neboť toto slovo silně sugeruje neutrální, neangažovanou činnost. Přílehavější je tu výraz, který je k rozdílu angažovaný–neangažovaný buď neutrální, např. „zabývá se“, nebo sugeruje naznačenou angažovanost, jako např. výše využitě „spravuje“. Angažovanost není samozřejmě sama o sobě nutně chybná či nežádoucí, neměla by však být inherentní součástí přístupu, který se zabývá naznačeným způsobem rozšířenou (= nově konceptualizovanou) předmětnou oblastí. Tento názor není nový, poprvé ho explicitně formuloval Daneš (1977; 1979), když v rámci kodifikačního procesu rozlišil

---

¹⁶ Řadou citací by se jistě dalo doložit, že jejich zastánci si tyto zásahy představují jako velmi umírněné, což citované formulace spíš zastírají, nicméně i tak jde o zásahy.

deskriptivní a regulativní etapu. Je zřejmé, že z nově konceptualizované předmětné oblasti lze získat pomocí nejrůznějších metod data o jejím „faktickém“ stavu a k těmto datům zaujmout různé postoje: zahrneme do kodexů to, co jsme o předmětné oblasti pomocí jedné z metod zjistili (= neangažovaný postoj, skončíme deskriptivní fází), nebo se pomocí kodifikace budeme pokoušet na předmětnou oblast nějak zapůsobit, nějak ji ovlivnit (= angažovaný postoj, navážeme fází regulativní, intervenční).¹⁷ Potíž s TJK je tu v tom, že zcela samozřejmě počítá s nástupem regulativní fáze, v tom je její inherentní intervenčnost (viz k tomu výklad o rozdílu mezi deskriptivně-normativním a preskriptivně-normativním stanoviskem v kapitole 13).

(4) K těmto třem podstatným bodům lze přidat ještě to, že **termíny jazyková kultura a teorie jazykové kultury jsou pro některé lingvisty a většinu studentů málo atraktivní** (v etymologickém smyslu toho slova), nebo dokonce odrazující, jakkoliv většina studentů, s nimiž jsem se setkal, měla na otázky JK zpravidla konzervativní názory. Během let jsem mnohokrát učinil zkušenost, že i když stále mluvím o tom, co popisuji v této práci, je pro publikum přitažlivější, použiju-li místo uvedených termínů nějaké jiné.¹⁸

Shrneme-li: určitý komplex otázek se tradičně řešil/řeší na pozadí jisté, spíš implicitní konceptualizace odpovídající předmětné oblasti, formované kolem strukturalistické langue-parolové dichotomie, a v rámci konkrétní inherentně intervenční teorie. Pro tuto předmětnou oblast a příslušnou teorii se používají termíny jazyková kultura a teorie jazykové kultury. Na tytéž otázky je však podle mě dobré nahlédnout na pozadí nově/jinak konceptualizované, širěji vymezené předmětné oblasti a mimo rámec této konkrétní inherentně intervenční teorie. Považuji proto za žádoucí tuto nově konceptualizovanou předmětnou oblast a disciplínu, která se jí bude zabývat, označit jinými termíny než jazyková kultura a teorie jazykové kultury. V následujících kapitolách proto budu mluvit o teorii jazykové správnosti (inspirován občas používaným termínem teorie jazykové regulace) a její

---

¹⁷ V definicích jako „[k]odifikací“ se dnes v bohemistice terminologicky chápe dodatečně zapsání [1.] *poznané* a [2.] *zhodnocené* ‚normy‘ spisovného jazyka [...]“ (Koupil, 2007, s. 13; zvýraznění MB) pak obě fáze splývají, resp. se počítá s tím, že při kodifikaci na deskriptivní etapu (= *poznání*) naváže přinejmenším v části případů regulativní etapa (= *zhodnocení*).

¹⁸ Ani tak ale není „jazyková správnost“ nebo „normativita“ na první poslech příliš atraktivní, jak o tom svědčí následující parafrázované sdělení jednoho z mých studentů: „Když jsem se hlásil na vaši normativitu, bál jsem se, jestli to nebude nuda, nakonec to byl ale v daném semestru nejzajímavější předmět“.

předmětné oblasti. Detailní popis této nové konceptualizace obsahují kapitoly 7, 8 a 11, cestu k ní popisují následující kapitoly 3–5.

KAPITOLA 3: CO EXISTUJE V PŘEDMĚTNÉ OBLASTI LINGVISTIKY?¹⁹

„[K]anadský filosof Ian Hacking se [...] vyjádřil obdobně, ‚to, co mohu pokropit, je reálné‘. I když jeho přesvědčení by podepsali/pokropili všichni pejskové, jsem přesvědčen, že existují věci nepokropitelné [...]“ (Zdeněk Vašíček, 2010, s. 106).

Cestu k vymezení předmětné oblasti teorie jazykové správnosti je třeba začít obecnější otázkou, jaké entity (= entity jakého typu) existují²⁰ v předmětné oblasti lingvistiky jako takové. V lingvistickém textu se k tomu velmi dobře hodí prezentovat jedno ze stanovisek ke staré otázce po ontologickém statusu strukturalistického *langue*, resp. entit na diskutované langueové straně dichotomie.

Všem lingvistům je dobře známa de Saussurova formulace *langue-parolové* dichotomie. Tato dichotomie měla velmi složitou historii, byla nejrůznějšími způsoby rozpracovávána, domyšlena, původní členy dvojice, jak je definoval de Saussure, byly různě redefinovány a interpretovány, dostávalo se jim dalších označení (= jazyk, struktura, systém, kód, kompetence aj.). Vedly se diskuse o tom, zda je pak možné takto interpretované a pojmenované entity ztotožňovat, resp. v jakých aspektech se liší a v jakých nikoliv atd. (viz např. Koerner, 1973, kap. 2.2.1.1–2.2.1.3).

Od této komplikované historie teď odhlédnu a budu se soustředit na to, zda má, nebo nemá předmětná oblast lingvistiky dichotomický charakter. Z původní, de Saussurem formulované dichotomie si tedy vezmu jen její nejobecnější implikace, totiž to, že v předmětné oblasti lingvistiky existují nejen (i) nějaké smysly vnímatelné **časoprostorové entity**, (různě konceptualizované) „zvuky jazyka“, resp. grafické značky, jakožto produkty jazykového jednání v jednotlivých interakcích (= parolová strana dichotomie), ale také (ii) nějaké smysly nevnímatelné entity **mimo čas a prostor**,²¹ popisované obvykle jako „něco“, co je „nad“ nebo „za“ rovinou (i), resp. něco, co produkci a recepci entit typu (i) umožňuje (= langueová strana dichotomie).

---

¹⁹ Tato kapitola je drobně upravenou verzí mého článku ze *Studii z aplikované lingvistiky* (viz Beneš, 2015a).

²⁰ Slovo *existovat* tu používám ve významu zachytitelném asi jako ‚existovat nezávisle na vědcích nebo jejich teoriích‘, ‚nebýt konstruktem/výsledkem specificky vědeckých poznávacích aktivit‘, i když i takové věci v jistém smyslu „existují“.

²¹ Komárek (1999) tuto vlastnost označuje jako „nekonkrétnost“ kódu (= langueové strany dichotomie).

Jako **fyzikalistické** označují takové ontologie, které (pro případ předmětné oblasti lingvistiky) popírají existenci entit typu (ii). Při odpovědi na titulní otázku vycházím z této teze: Pokud bychom se dichotomického pohledu na jazyk měli opravdu vzdát (jak někteří lingvisté explicitně požadují), bylo by třeba prokázat, že nic jako entity typu (ii), které by společně tvořily nějakou ontologickou rovinu (= langueovou stranu dichotomie), skutečně neexistuje; anebo z druhé strany – že chceme-li dichotomický pohled na jazyk hájit, je třeba pro entity typu (ii) najít přesvědčivou ontologickou interpretaci. Postupně stručně proberu možnosti, jež se nabízejí a které v návaznosti na Itkonena (2003, s. 86, aj.; srov. též Nöth, 1995, s. 17–18, 84, 196; Pateman, 1987) označují jako **psychologismus** (= dané entity existují v „hlavách“ uživatelů jazyka), **platonismus** (= dané entity existují v nějaké svébytné říši takových entit) a **„socialismus“** (= dané entity jsou sociální, tj. existují „v intersubjektivitě myslí“ členů nějakého řečového společenství). Výkladová linie této kapitoly je tvořena touto úvahou: Přestože se stoupencům fyzikalismu daří přesvědčivě odmítnout psychologické a platonistické interpretace, považují se za vítěze předčasně, neboť by se měli vypořádat ještě s tzv. „socialismem“, který – jak budu argumentovat níže – entitám langueové strany dichotomie poskytuje plauzibilní ontologickou interpretaci.

Všimněme si, že co se ontologické interpretace *langue* týče, je nekonzistentní už de Saussurův *Kurs obecné lingvistiky*. Na jedné straně se tu říká, že *langue* je sociální entita (*institution sociale*), na druhé straně se tu však jazykové znaky (*signes linguistiques*), tj. základní jednotky *langue*, považují za psychologické entity (*entités psychiques*) (viz Itkonen, 1991, s. 297–298; Koerner, 1973, s. 244; Peregrin, 1999, s. 59–63).²²

Jako **fyzikalistické** (příp. **nominalistické**) se označují takové ontologie, které popírají, že reálně existuje ještě něco jiného než entity a procesy, které se popisují ve fyzikálních teoriích, resp. že cokoliv „ve vesmíru“ bude možné dříve či později vysvětlit v kategoriích

---

²² Peregrin (1999) vysvětluje tuto nekonzistentnost tím, že de Saussurova intuice (srov. okolnosti vzniku *Kursu*) o sociálním (= primárně nepsychologickém) charakteru jazyka byla správná, ale že pro vyjádření svých myšlenek nedokázal najít jinou než psychologickou terminologii, a musel tak „nalévat nové víno do starých nádob“ (*ibid.*, s. 63). Tato taktika pro omlouvání nejrůznějších „velikánů“ je dost běžná, používali ji např. i marxističtí historici v případě Jana Husa (= Hus neměl pro vyjadřování svých pozitivně hodnocených sociálně pokrokových myšlenek k dispozici jinou než negativně hodnocenou náboženskou terminologii), viz např. Soukupovu (2015, s. 19) kritiku takového postupu u Zdeňka Nejedlého. Sympatičtější než podobně účelová taktika se mi však zdá Itkonenův (2003, s. 151) názor, že „[t]his is a contradiction which cannot be explained away, but just has to be accepted as part of Saussure’s thinking“.

těchto entit. Jde o postoj, podle kterého pro langueovou stranu dichotomie neexistuje přesvědčivá ontologická interpretace, a který proto pro předmětnou oblast lingvistiky počítá pouze se smysly vnímatelnými časoprostorovými entitami – produkty řečové činnosti, „zvuky jazyka“, grafickými značkami atp. (a s jejich aproximativními deskripcemi, explanacemi atp.; odtud nominalismus). Nejexplicitnějším vyjádřením tohoto stanoviska v lingvistických souvislostech, se kterým jsem se setkal, je článek Geoffreyho Sampsona (2005; srov. též Sampson, 2001) *Quantifying the shift towards empirical linguistics*. V českém prostředí je explicitním propagátorem fyzikalismu zejména Radek Čech (viz 2005a; 2005b; 2007; 2012), explicitní fyzikalistické výroky lze nalézt i u Františka Štíchy, např.: „Naštěstí už dnes v lingvistice nemusí být rozhodující jen lingvistův ‚jazykový cit‘ neboli odborně řečeno ‚introspekce‘, ani jeho lingvistická teorie sama, založená jen na jeho mentálních axiomech, nepodložených realitou jazyka“ (Štícha, 2016, s. 97). Soudě podle jejich způsobu uvažování i formulační praxe však oprávněnost fyzikalistického pohledu na předmětnou oblast lingvistiky implicitně předpokládají (nebo přinejmenším explicitně nerozpouští) i jiní čeští lingvisté. Podívejme se např. na diskusi o reprezentativnosti jazykových korpusů. Chromý (2014) z pozice variačního sociolingvisty argumentuje, že koncept reprezentativnosti (korpusu) se v korpusové lingvistice (explicitně např. Cvrček – Kovářiková, 2011) používá jinak, než je běžné ve statistice a v empiricky či kvantitativně orientovaných vědách, a že tedy „tzv. reprezentativní korpusy [...] jsou z technického hlediska nerepresentativní“ (Chromý, 2014, s. 192). Jeho argument je založen na tom, že v případě korpusů (= vzorek) nejsou známy, resp. jsou známy jen velmi problematicky odpovídající „jazyky“ (= populace), a z korpusů tak nelze pro tyto „jazyky“ (= populace), nejsou-li přísně ohraničeny, vyvozovat bezpečná zobecnění. Implicitně při tom však přebírá (neboť nijak neproblematizuje) fyzikalistickou představu korpusové lingvistiky o tom, že „jazyk“ (= populace) je soubor všech smysly vnímatelných, v čase a v prostoru se vyskytнувších, resp. v korpusu zachycených jazykových prostředků (vět).

Explicitní fyzikalistické výroky obsahuje Čechova (2005a) polemika s názorem Miroslava Komárka (1999). Po argumentech proti Komárkově tezi o reálné existenci kódu (= *langue*; tj. Komárkem specificky interpretované entity na langueové straně dichotomie)²³

---

²³ Je třeba uznat, že Čechova kritika Komárkovy teze o reálné existenci kódu (= kritika jedné konkrétní interpretace langueové strany dichotomie) je velmi rozumná, totéž se však nedá říct o (fyzikalistických)

Čech (2005a, s. 176) uvádí: „[j]edinou realitou [jazyka] je množství řečových aktů“ nebo „[p]roto bych se mluvení o kódu jako o něčem reálně existujícím [...] raději vzdal. Zdá se mi poctivější přiznat, že reálně existují *jen* komunikační události a my *jen* vytváříme aproximativní modely“ (*ibid.*, s. 178; zvýraznění RČ). „Hlavní problém“ vidí Čech (2012, s. 214; zvýraznění MB) v tom, že „neexistují žádné *empirické* evidence langue“. Lpění na empiričnosti a vůbec představa, že lingvistika je empirická věda (viz Čech, 2007), jsou hlavním, a mylným důsledkem (či spíš nárokem) fyzikalismu.²⁴ Níže se k tomu vrátím.

Čech se v poslední době k filozofickolingvistickým otázkám vyjadřuje poměrně často (viz řada článků odkazovaných výše). To je samozřejmě v pořádku, neboť je to důležité a v českém kontextu to dělá málokdo – a většinou jen tehdy, je-li k tomu v pozitivním slova smyslu donucen (viz např. odpovědi na anketní otázky v knize redigované Lehečkovou a Chromým, 2013). Potíž je ale v tom (což samozřejmě není Čechova vina), že proponenti jiných lingvistickofilozofických postojů (existují-li vůbec) nic takového nedělají, takže fyzikalistické výroky můžou snadno působit jako nějaké definitivní pravdy.²⁵

Před fyzikalistickým odmítnutím dichotomického charakteru předmětné oblasti lingvistiky je třeba prověřit, jestli pro případné entity na langueové straně dichotomie neexistuje nějaká jiná přesvědčivá ontologická interpretace. Jaké možnosti přichází v úvahu?

První nabízející se možnost je taková, že příslušné entity langueové strany dichotomie existují „v hlavách (= mozcích, myslích)“ jednotlivých uživatelů jazyka, tj. že mají **čistě**

---

závěrech, které z ní vyvozuje (= odmítnutí jakékoliv možné interpretace langueové strany dichotomie jako takové).

²⁴ Současné filozofické obhajoby fyzikalismu jsou obvykle mnohem opatrnější, např. Pereboom (2011, s. 3) přiznává, že „recent developments in philosophy of mind have presented the strongest challenges ever devised to physicalism as a comprehensive ontological position“ a své argumenty proti těmto výzvám prezentuje jako hypotézy.

²⁵ Aby bylo jasno, polemizuji tu s fyzikalismem jako s ontologií, nikoliv jako s metodologií. Fyzikalistické nebo z fyzikalismu odvozené metodologie můžou samozřejmě vést k relevantním výsledkům. Nemůžu se však zbavit dojmu, že některé navrhované, nebo dokonce uskutečněné fyzikalistické výzkumné programy jsou dost podivné, srov. např. Čechův (2012, s. 213) návrh zkoumat význam výhradně na vztahu polysémie a délky slova, frekvence nebo synonymie (jak se fyzikalisticky určí počet významů slova?). Fyzikalistická nebo z fyzikalismu odvozená metodologie se k řešení některých otázek hodí dobře, k řešení jiných vůbec. Pokud se k některým otázkám nehodí, neznamená to ovšem, že to nejsou relevantní otázky.

individuálně-psychologický charakter.²⁶ Tento obecný postoj se označuje jako **psychologismus** (příp. **mentalismus** nebo **konceptualismus**) a charakterizuje ho následující představa o fungování jazyka, jejíž klasickou formulaci najdeme u Locka²⁷ (viz Morris, 2007, kap. 1): Mluvčí přiřadí nějakému obsahu své mysli, který se rozhodne někomu sdělit, odpovídající jazykový výraz a vykonaná promluva vyvolá v mysli jeho komunikačního partnera tentýž obsah (= výrazy/slova označují obsahy mysli).

Psychologistický postoj se může snadno zdát oprávněný (pokud existují nějaké entity na langueové straně dichotomie, kde jinde by se měly nacházet než v jednotlivých v mozcích/myslích; nebo: do produkce a recepce musí být mysl/mozek prostě nějak zapojen!). Existují však proti němu závažné námitky (viz např. Peregrin, 1994; 1999, kap. 1), z nichž některé se objevují i v textech plných jinak fyzikalistických výroků (viz např. Čech, (2012) u příležitosti kritiky Cvrčkovy et al. (2010) *Mluvnice současné češtiny*). Za nejsilnější z nich se obvykle považuje tzv. argument proti soukromému jazyku (*private language argument*; stručně viz např. Itkonen, 2008a; Itkonen, 1978, s. 91–113; 2003, s. 120–125; Kenny, 1975, s. 192–193; Glombíček, 2006; detailněji viz např. Saunders – Henze, 1957). Uvedu místo něj čtyři citace, které výrazným způsobem přispěly k tomu, že jsem psychologistickou interpretaci entit langueové strany dichotomie opustil; jejich společné, doplňující se působení je podle mě velmi instruktivní, na druhou stranu je však třeba přiznat, že nejde o kompletní argument.

(1) Pokud chceme opravdu někomu něco sdělit, volíme výraz, jehož význam co nejlépe odpovídá obsahu našeho vědomí. Význam výrazu musí existovat *před* aktem sdělení, není tedy možné považovat za význam výrazu aktuální obsah vědomí [...] (Čech, 2012, s. 212, proložení originálu nahrazeno kurzivou; srov. též Peregrin, 1994, s. 107).

(2) [...] if meaning is mental (in the sense of „individual-psychological“) the practise of writing dictionaries of particular languages (which is *not* the practise of describing the

---

²⁶ Taková vyjádření lze později zřídka nalézt i u stoupenců strukturalismu, např. Komárek (1999, s. 189) říká, že „[langue] patří k systémům, jež primárně existují v lidském vědomí, a nikoliv v realitě“. Formulaci ve stejném duchu, kterou lze nejspíš chápat jako interpretativní, najdeme také v *Mluvnici současné češtiny 1* (Cvrček et al., 2010, s. 15): „[T]en [= jazykový systém; MB] je uložen v myslích uživatelů jazyka.“

²⁷ Viz *Esej o lidském chápání*, kniha III, kap. 1 a 2.

minds of individual persons) becomes incomprehensible; therefore meaning cannot be (at least primarily) mental [...] (Itkonen, 1997, s. 1; kurziva originálu).

(3) The mentalist definition [of meaning] is of no use to anybody who wants to know whether he correctly understands some linguistic forms, if only for the reason that there is no way of knowing whether the images he has in his mind when he produces or encounters the form are shared by his interlocutors (Fillmore, 1971, s. 273).

(4) [t]hings are quite different [oproti situaci, kdy je vyslovena nějaká **nesprávná** věta; MB] when we move to the domain of introspections and **mental images** [= uvažovaný význam výrazu jakožto individuálně-psychologická entita; MB]. At the level of **mental imagery**, two opposite fictive motions are assumed to be connected with the (correct) sentences *That mountain range goes from Canada to Mexico* and *That mountain range goes from Mexico to Canada* [...]. This is certainly a reasonable assumption. But suppose that, upon hearing or uttering one or both of these sentences, I fail to mentally perform the typical fictive motion. What happens? – Nothing. – Why? – Because no norm has been broken. – Why? – Because a norm cannot be broken without people realizing that it has been broken (Itkonen, 2008b, s. 24; zvýraznění tučným řezem písma MB, kurziva originálu).

Úryvek (1) je velmi průzračný a přesvědčivý konceptuální argument, který ve 20. století formuloval Merleau-Ponty (2004/1964, s. 233–234): „Nová významová intence pozná sebe samu pouze tím, že pokryje významy, které jsou již k dispozici, výsledky předchozích výrazových aktů.“ Úryvek (2) představuje argument vědecko-praktický: Je-li význam individuálně-psychologická, mentální entita, proč se lingvisté (lexikografové) při popisu významu skoro nikdy nezajímají o mysl/mozky jednotlivých osob, tj. proč se v teorii něco proklamuje, ale v praxi se to pak nedělá? Úryvek (3) je argument komunikačně-praktický: Ukazuje, že uživatelům jazyka nestačí znát obsahy vlastní mysli, ale musí něco vědět i o obsazích mysli svých komunikačních partnerů – a předznamenává tak první důležitý moment řešení sledované otázky (kterým se zabývají kapitoly 4–6). Úryvek (4) je také komunikačně-pragmatický argument: Ukazuje, že kdyby významy (= entity na langueové straně dichotomie) byly individuálně-psychologické fenomény, nebyla by komunikace

v přirozeném jazyce vůbec možná, neboť bychom nedokázali rozhodnout, zda si vůbec rozumíme – a předznamenává tak druhý zásadní moment řešení sledované otázky. Přisoudit entitám langueové strany dichotomie psychologickou (= individuálně-psychologickou) interpretaci je tedy přinejmenším značně problematické, spíš nemožné. Jsou tu nějaké lepší možnosti?

Není-li adekvátní ontologickou interpretací pro entity langueové strany dichotomie jejich psychologická lokace do „hlav“ jednotlivých uživatelů jazyka, neznamená to automaticky, že vítězí fyzikalismus (= „co není fyzické, nemusí být nutně individuálně-psychologické! – můžou tu být další možnosti“). Nabízí se např. nejrůznější ontologie, které kromě existence úrovně 1. fyzických objektů, příp. i 2. psychických entit (= „obsahů mysli/mozku“) počítají ještě s nějakou další, třetí úrovní – viz častá číslovka *tři* v jejich názvu. Mezi nejznámější z nich patří např. ta Platónova („Platónská říše idejí“), Fregova („třetí říše“), Rickertova („říše hodnot“), Hartmannova („třetí vrstva bytí“) (viz Kořátko, 1998, s. 143, pozn. 108) nebo též Popperův svět-3 (viz zejm. Popper, 1972).

Potíž je, že pro tyto „říše“ je obtížné hledat jiné než (naivně) platonistické interpretace (viz Kolman, 2012, s. 105–106). Přesvědčení o tom, že existují nějaké entity, které nejsou vnímatelné smysly, nenacházejí se v čase a prostoru ani výhradně v myslích/mozcích jednotlivých uživatelů jazyka, vede zastánce těchto ontologií k protiintuitivnímu přesvědčení o tom, že tyto entity existují nezávisle na subjektech, které by je mohly vnímat – jsou objektivní, existují nezávisle na našich myslích v nějakém jiném, duchovním světě, než je ten náš (srov. Nöth, 1995, s. 98).

V lingvistických souvislostech takto postupuje např. Jerrold J. Katz (1971; 1981), který postřehl, že existuje-li (i) individuálně-psychologická znalost (reprezentace) „jazyka“, mělo by tu být (ii) také něco, co je předmětem této znalosti (= „jazyk“). Katz postupně došel k názoru, že tento „jazyk“ nemůže být vnímatelný smysly, nemůže se nacházet ani v čase a prostoru (vs. fyzikalismus), ani v (individuálně-psychologických) myslích/mozcích jeho uživatelů, neboť tam je „pouze“ reprezentován (vs. psychologismus); a tento názor ho vedl k tomu, že „jazyku“ (= předmětu, jehož znalost reprezentujeme) explicitně přiřpal (naivně) platonistickou interpretaci (viz Katz, 1981, s. 77).²⁸

²⁸ Srov. též Katzovo (1971, s. 122; zvýraznění MB) o něco starší vyjádření: „The actual speaker’s knowledge of the meaning of words and sentences is, then, *an imperfect facsimile* of their meaning in the language, which is given by an idealized grammar.“

Nechceme-li toto řešení přijmout, jako bychom se dostávali tam, odkud jsme vyšli – naštěstí jsme neopsali kružnici, ale pohybovali se po spirále. O kousek dál, resp. výš nás posunul Katzův argument pro existenci „jazyka“ jako něčeho, o čem máme v mysli/mozku uloženu znalost. Neexistuje ještě nějaká jiná, přesvědčivější a ne-platonistická interpretace, kterou by bylo možné přisoudit Katzově „jazyku“ (= předmětu, o němž máme znalost), dříve než ho fyzikalisticky označíme za konstrukt?

Jsem přesvědčen, že ano a že ji zajišťuje ontologie označovaná jako ontologický „socialismus“, která počítá s reálnou existencí tzv. **sociálních entit**. V jádru této ontologické pozice stojí velmi jednoduchá myšlenka, kterou lze v lingvistických termínech vyjádřit např. takto: „When speakers speak they *presuppose* certain things, and what they presuppose guides [...] what they choose to say [...]“ (Stalnaker, 2002, s. 701; kurziva originálu). Čím jsou však tyto „určité věci“, které „mluvčí předpokládají“? Čím se mluvčí při výběru jazykových prostředků ve skutečnosti „řídí“? Předběžně řečeno, svými znalostmi o tom, co (podle nich) vědí jejich interakční partneři, a znalostmi o tom, co (podle nich) jejich interakční partneři vědí o nich samých. Kde se tyto znalosti berou? Zajišťuje je fenomén/mechanismus popisovaný jako „sharing of experiential content (e.g., feelings, perceptions, thoughts, and linguistic meanings) among a plurality of subjects“ (Zlatev et al., 2008, s. 1; kurziva originálu odstraněna). A právě tento v zásadě prostý fenomén/mechanismus **sdílení** kognitivních obsahů **dává vzniknout** psychosociální ontologické doméně, resp. tzv. **intersubjektivitě**.²⁹ Všechny entity (zejména znalosti), které jsou předmětem tohoto sdílení, se pak označují jako entity sociální a mají reálnou existenci – zjednodušeně řečeno proto, že lze prokázat jejich vliv na dění v doméně času a prostoru (viz kapitolu 5). Konkrétních interpretací nebo konceptualizací fenoménu/mechanismu sdílení existuje větší množství, v této práci využiju jednu z nich, jejímž autorem je finský lingvista **Esa Itkonen** (viz níže). Za předchůdce zájmu o intersubjektivitu se považují zejména Vygotskij, Husserl³⁰ a Wittgenstein, první explicitnější náčrty konstitutivních vlastností této specifické domény se objevily v sociální filozofii (srov. Mead, 2015/1934; Schutz, 1962; 1966 (k tomu

---

²⁹ Jakkoliv je to nešťastné, termín *intersubjektivita* (stejně jako termíny *gramatikalizace* nebo *teorie mysli*) se používá jak pro označení předmětné oblasti, tak pro disciplínu, která se jí zabývá – a to i zde níže.

³⁰ Podle stručné poznámky ve *Slově a slovesnosti* (Přednášky..., 1936, s. 64) přednášel Husserl o důležitosti intersubjektivit pro pochopení „jazykového fenoménu“ dne 18. 1. 1935 na půdě Pražského lingvistického kroužku.

srov. Auer, 2014, s. 110–119); viz též Merleau-Ponty, 2013/1945) a analytické filozofii (viz např. Lewis, 1969; Schiffer, 1972). Vědomí o existenci tohoto fenoménu není cizí ani domácí tradici. Patrné je v díle Emanuela Rádl, nejexplicitněji v Úvodu k jeho *Dějínám filosofie* (Rádl, 1932/1998, s. 2–32) a v kritických výkladech o přirozeném právu tamtéž (Rádl, 1932/1998, s. 425–428; 1933/1999, s. 139–145),³¹ a také – což je v našich souvislostech obzvlášť zajímavé – u Václava Ertla (detailněji viz kapitolu 6). Se současnými konceptualizacemi fenoménu/mechanismu sdílení se lze setkat zejména v rámci teorie komunikačního groundingu (klasickou prací je Clark, 1996; dále viz např. Clark – Brennan, 1991; Stalnaker, 2002; Kecskes – Zhang, 2009).

I když by se mohlo zdát, že výzkum intersubjektivit sdílí svá východiska a předpoklady s teorií mysli,³² neplatí to tak docela – východiska obou směrů jsou dost odlišná. Asi nejzásadnější rozdíl tu je v položení důrazu na jeden z kořenů složeniny psychosociální. Podle Zlateva et al. (2008, s. 2–3) intersubjektivita počítá s tím, že „[c]rucial cognitive capacities are initially social and interactional and are only later understood [!] in private or representational terms“ (= primárnost sociálního), zatímco teorie mysli si představuje, že „[c]ognition develops essentially ‚from the inside out‘, with innate or acquired cognitive skills being eventually transferred or projected onto others for the purpose of explaining and predicting their behaviour“ (= primárnost individuálně-psychologického). Jinými slovy, teorie mysli mluví o singulární, individuální komputační nebo reprezentační mysli, zatímco intersubjektivita klade důraz na to, že mysl není jen sebe-vědomá (*conscious*) a racionální, ale má specifické povědomí o své intersubjektivitě (*specific intersubjective awareness*) (Trevorthen, 2008, s. viii).

Jak bylo řečeno, v dalším výkladu se opírám o konceptualizaci fenoménu/mechanismu sdílení, která je zásadní součástí filozofie lingvistiky (a předmětné oblasti „jazyka“) Esi Itkonena (viz zejm. 1978; 1983; 1997; 2002; 2003; 2008a; 2008b), a aplikuju ji na část otázek

---

³¹ Ve své autorské kritice Platónova učení o ideách se Rádl zdá být dokonce velmi blízko použití samotného termínu intersubjektivita, srov.: „To, ve jménu čeho mluvíme, když mluvíme o člověku, osudu, trojúhelníku, spravedlnosti, co je pravdivé, platné, to co není *jen subjektivní ani není objektivní, nýbrž obojí najednou* [= intersubjektivní; MB], to, čím se duch a skutečnost k sobě vzpínají, to je idea“ (Rádl, 1998/1932, s. 169–170; první zvýraznění originálu, druhé zvýraznění MB).

³² Tj. nikoliv s teorií mysli jako předpokládanou lidskou kapacitou, ale s „teorií této teorie“ (viz např. Gopnik – Meltzoff, 2007, s. 11–12; viz též pozn. 29).

řešených u nás tradičně v rámci (teorie) jazykové kultury. Tato konceptualizace je charakteristická tím, že pro ni Itkonen nárokuje inherentně normativní charakter. Jinými slovy, nejde jen o to, že bychom se při výběru jazykových prostředků mohli svými „předpoklady“ o tom, co vědí naši interakční partneři, nechat „vést“ (= jeden z možných překladů slova *guides* ve výše uvedené Stalnakerově formulaci), ale že bychom se jimi měli „řídít“ (= druhý z možných překladů slova *guides*). Itkonen svou verzi označuje termínem *common knowledge*, pro nějž se v češtině vžívá označení *sdílené znalosti* (viz překlady Itkonen, 2015a; 2015b).

O Itkonenovu verzi a vůbec celou jeho filozofii „jazyka“ a lingvistiky se tu opírám z několika důvodů: (i) Itkonen je na rozdíl od řady autorů působících na tomto poli lingvista, má skvělý přehled o dějinách (je autorem dějin lingvistiky; viz Itkonen, 1991), současnosti i předmětu své disciplíny (aktivně působí jako typolog; viz např. Itkonen, 2004) a při výkladu své filozofie jazyka je díky tomu schopen tyto poznatky zohledňovat a reagovat na řadu tradičních i aktuálních lingvistických problémů a diskusí – jde o celkem řídký jev: původní filozofii jazyka od lingvisty a pro lingvisty; (ii) jeho filozofie je výsledkem celoživotního, neobvykle soustředěného a kontinuálně rozvíjeného, zpřesňovaného myšlení o jazyce, lingvistice a jejích problémech; a (iii) jeho filozofie postuluje („jen“) jakési obecné podmínky/předpoklady existence a fungování jazyka (jakožto normativního fenoménu), a nehrozí jí tedy, že by o jazyku (pravidlech/normách a způsobu jejich sdílení v myslích jednotlivých mluvčích) a jeho fungování v interakcích planě teoretizoval bez jinak potřebné empirické či experimentální kontroly (jak k tomu mají sklon některé práce z této oblasti; viz např. Kecskes – Zhang, 2009).

Podle Itkonena je nějaké X **sociální, reálně existující entitou** pouze tehdy, když je tzv. předmětem sdílených, tříúrovňových znalostí (*three-level knowledge, common knowledge*), tj. pouze tehdy, když jsou pro X a prakticky pro každé dva členy nějakého řečového společenství, reprezentované níže osobami A a B (C, D atd.) splněny tři následující podmínky (Itkonen, 2003, s. 113; 2008, s. 288; 1978, s. 122–131; drobně upraveno):

- (1) A ví-1, že X
- (2) A ví-2, že B (C, D atd.) ví-1, že X
- (3) A ví-3, že B (C, D atd.) ví-2, že A ví-1, že X

Nešlo by tímto způsobem interpretovat případné entity langueové strany dichotomie, tj. najít v předmětné oblasti lingvistiky nějaké entity, které bychom mohli dosadit na místo X ve výše uvedeném vzorci?

Langueovou stranu dichotomie podle Itkonenova „socialismu“ tvoří pravidla/normy, tj. „jazyk“ se skládá z velkého množství pravidel/norem – fonologických, syntaktických, sémantických, distribučních (= např. v češtině se sklonné adjektivum shoduje v rodě, čísle a pádě s řídícím substantivem; slovo *pes* v češtině znamená ‚pes‘; ve vyšších komunikačních situacích se v češtině nepoužívají adjektiva zakončená na *-ej* atp.). Podle ontologického „socialismu“ je „jazyk“ primárně sociální entita; konceptualizuje se tu jako **soubor intersubjektivně sdílených (tj. v intersubjektivitě myslí jednotlivých členů řečového společenství existujících) sociálních entit – jazykových pravidel/norem**. Konceptu sdílených pravidel/norem se detailněji věnuje kapitola 4 (a je-li teď tato poněkud zaumná formulace nesrozumitelná, tato kapitola to napraví).

Všimněme si, že ontologická úroveň sociálních entit, na níž podle Itkonenova „socialismu“ existují entity langueové strany dichotomie (= jazyková pravidla/normy), jaksí „vyrůstá“ z jednodušší, samozřejmější ontologické úrovně, což nás, a to je důležité, zbavuje nutnosti její (naivně) platonistické interpretace. O tom, že v čase a v prostoru existují a jednají jednotliví uživatelé jazyka mající mysl, těžko pochybovat (= samozřejmější ontologické roviny časoprostorového a individuálně-psychologického), jedině, co je tu potřeba jaksí „navíc“, je popsán specifický fenomén/mechanismus jejich vzájemného pospojování (= méně samozřejmá ontologická rovina psychosociálního, intersubjektivita). Itkonen (2008a, s. 289) ho výstižně popisuje takto:

Indeed, there are nothing but individual persons; but what we have is not just an aggregate of individual persons endowed with arbitrary mental states and distributed in a random order; rather, we have individual persons endowed with quite specific mental attributes (namely many-level states of knowledge) placed in a quite definite structure or pattern (namely that characteristic of common knowledge). It is this structure, which constitutes the ontological level of social phenomena.

Parolovou stranu dichotomie pak tvoří jazykové jednání, které s těmito pravidly většinou je, ale někdy také není v souladu (= proti jazykovým pravidlům/normám se lze prohřešovat).

I kdyby náhodou „neexist[ovaly] žádné empirické evidence langue“, není nutně „langue-parolová dichotomie projevem metafyzického dualismu“ (Čech, 2012, s. 214), ať už se tím míní cokoliv. V předmětné oblasti lingvistiky existuje i něco jiného než „řečové akty“ (tj. než smysly vnímatelné entity v čase a v prostoru), jde o popsaná jazyková pravidla – o sociální entity existující v podobě sdílených znalostí v intersubjektivě myslí jednotlivých členů řečového společenství. (V tomto smyslu byla strukturalistická intuice o existenci něčeho „za“ nebo „nad“ projevy „jazyka“ v čase a v prostoru vlastně správná.) Reinterpretujeme-li vztah *langue–parole* načrtnutým způsobem jako vztah jazykové pravidlo/norma (= sociální, v intersubjektivě myslí uživatelů reálně existující entita) – ne/odpovídající (ne/správné) jazykové jednání, jehož prostřednictvím se do času a prostoru dostávají jednotlivé jazykové prostředky (= fyzikální entity), není rozhodně namístě se dichotomického pohledu na jazyk vzdávat.

Tento pohled na „jazyk“ má pak důsledky pro obecnou konceptualizaci předmětné oblasti lingvistiky a pro ontologicko-epistemologický status jednotlivých lingvistických disciplín. Itkonen v článku s výstižným, a těžko přeložitelným názvem *Linguistics as a system of distinct types of ontology-cum-methodology* (Itkonen, 2002) mluví na jedné straně o **ne-empirické autonomní (ne-kauzální) lingvistice**, která se zabývá pravidly/normami (gramatika), a **empirické ne-autonomní (kauzální) lingvistice**, která se zabývá smysly vnímatelným jazykovým jednáním v čase a v prostoru (sociolingvistika, psycholingvistika). Na pomezí mezi těmito dvěma typy pak stojí disciplíny, které se zabývají působením jazykového jednání na pravidla/normy, příp. pravidel/norem na jazykové jednání (diachronní lingvistika, gramatikalizace, výzkumy akvizice jazyka atp.). **Mezi tyto lingvistické disciplíny patří prominentně i teorie jazykové správnosti.** Než se však k tomuto jejímu aspektu dostaneme (viz kapitoly 7, 8 a 10), je pro účely výkladu a argumentace nutné podívat se detailněji na fenomén sdílených znalostí (kapitola 4), na „tlak“, jímž tyto znalosti působí na účastníky interakce (kapitola 5) a na kritérium jazykové správnosti, které odsud plyne (kapitola 6).

KAPITOLA 4: KONCEPT SDÍLENÝCH ZNALOSTÍ

Edgar Allan Poe (1964/1844) vypráví ve své povídce *Odcizený dopis* (*The Purloined Letter*) o osmiletém chlapci, který „ve hře na sudou-lichou“ (v originále *odds and evens*³³) „vyhrál všechny kuličky na celé škole“. Poe tu ústy svého hrdiny komisaře Dupina popisuje, že tento chlapec „měl [...] v hádání určitý princip“, který „spočíval pouze v tom, že dovedl pozorovat a odhadovat vychytralost svých protivníků“:

[...] Řekněme, že [tento chlapec; MB] má za soupeře notorického hlupáčka; ten natáhne sevřenou pěst a ptá se: „Sudá, nebo lichá?“ Náš chlapec odpoví ‚lichá‘ a prohraje, ale v dalším kole už vyhrává, protože si řekne: ‚Ten hlupáček měl poprvé v ruce sudé a svou chytrostí stačí právě jen na to, aby mi podruhé nabídl liché; řeknu tedy lichá.‘ Hádá lichou a vyhraje. Pak má před sebou hlupáčka jen o stupínek chytřejšího [...] a usuzuje: ‚Tehle kluk vidí, že jsem hádal poprvé lichou a pro podruhé ho bezděky napadne jen prostá variace ze sudé na lichou, jak to udělal první hlupáček, ale trochu se zamyslí, zdá se mu to moc jednoduché, a nakonec se rozhodne opakovat sudou. Řeknu tedy sudou.‘ Hádá tedy sudou a vyhrává. Nu a co je vlastně tento způsob uvažování u školáka [...] – co je to, když se to pořádně rozebere?“ ¶ „Ten chlapec,“ řekl jsem, „jenom *ztotožnil své rozumové schopnosti se schopnostmi svého soupeře*“ (Poe, 1964/1844, s. 99; přeložil Josef Schwarz; zvýraznění MB).

Toto „ztotožnění svých rozumových schopností se schopnostmi svého soupeře“, které Dupinovu chlapci zajišťovalo popisované úspěchy, spočívalo v tom, že byl schopen odhadnout, resp. „**vědět**“, **jaký je v rozhodující okamžik odpovídající (= lichá vs. sudá) obsah mysli jeho soupeře**, podle kterého se tento soupeř rozhodne jednat při schovávání kuliček do dlaně. K odpovídajícímu obsahu mysli, tj. ke kroku, v němž jeho protihráč zastaví svůj myšlenkový postup po linii lichá₁ – sudá₂ – lichá₃ – sudá₄ ... lichá_n – sudá_{n+1}, se dostává bezchybným odhadem inteligence svého protihráče. Bezchybnost tohoto odhadu je

---

³³ Poe (1964/1844, s. 99) vysvětluje přímo v povídce pravidla hry takto: „Je to velmi jednoduchá hra s kuličkami. Jeden hráč jich několik drží v ruce a ptá se druhého, jestli je jejich počet sudý nebo lichý. Když je odpověď správná, hádající jednu kuličku vyhrává, v opačném případě jednu prohrává.“

samozřejmě literární nadsázka, jak by se šlo několika hrami snadno přesvědčit. Precizní formalizaci a (zobecnující) popis této „hierarchie přesvědčení“ (*beliefs-hierarchy*) podává Itkonen (2003, kap. 20; viz příloha 1 této práce) na obdobném příkladu uprchlého vězně a šerifa – vězeň může utíkat buď do pouště, nebo do města a šerif se musí rozhodnout, kde ho bude hledat. Poe tu zachycuje existenci velmi důležité lidské schopnosti získávat (a mít) znalosti o obsahu myslí interakčních partnerů (soupeřů), jejíž důležitost vystihli a tématem svých úvah učinili filozofové (a vědci) až ve 20. století.

Uvedený příklad však naznačuje, že důležitá není jen má (= A) znalost o obsahu myslí mého interakčního partnera, zde mého soupeře (= B), tj. znalost tzv. druhé úrovně, ale že rozhodující je tu až má znalost o tom, jakou znalost má (resp. nemá) můj soupeř o mně, tj. nabytí znalosti tzv. třetí úrovně. Tyto skutečnosti skvěle zachycuje/formalizuje Itkonenův zápis uvedený v kapitole 3:

- (1) A ví-1, že X,
- (2) A ví-2, že B ví-1, že X,
- (3) A ví-3, že B ví-2, že A ví-1, že X.

Srov. na Poeově příkladu:

- (1) A ví-1, resp. je přesvědčen-1, že B zahraje lichou_x;
- (2) A ví-2, resp. je přesvědčen-2, že B ví-1 (= zamýšlí-1), že zahraje lichou_x;
- (3) A ví-3, resp. je přesvědčen-3, že B **ne**ví-2, že A ví-1, resp. je přesvědčen-1, že B zahraje lichou_x (B opravdu zahraje lichou a prohraje, kuličku získá A).

Kdyby A věděl-3, resp. byl přesvědčen-3, že B ví-2, že A ví-1, že B zahraje lichou_x (neboť by odhadl, že B je inteligentní a pokusí se mu „utéct“ o krok výš), změnil by v dalším kroku svou prvoúrovňovou znalost-1 na „A ví-1, resp. je přesvědčen-1, že B zahraje sudou_{x+1}“ atd. potenciálně *ad infinitum*.

Podívejme se teď na fenomén sdílených znalostí detailněji. Zaprvé, sdílené, tříúrovňové znalosti zajišťují hladký průběh **jakékoliv institucionalizované interakce**, nebo jsou pro ni dokonce nutnou podmínkou (viz diskusi v kapitole 5). Srov. následující Itkonenův (2008a, s. 288) příklad:

Suppose I want to cash a check in a bank. The only reason why, when approaching the counter, I do not make soothing gestures or shout “I know what to do, you don’t have to tell me!”, is that I possess the relevant three-level knowledge: Not only do I know-1 what to do; and not only do I know-2 that the teller knows-1 what to do; but I also know-3 that the teller knows-2 that I know-1 what to do.

Podobné příklady lze samozřejmě snadno rozmnožovat, srov. např.: Přijíždím autem na neoznačenou křižovatku a z (mého pohledu) zleva k ní zároveň se mnou přijíždí jiné auto. Co udělám? Projedu křižovatku jako první. Ale proč? Zním pravidla silničního provozu, takže díky znalosti pravidla o přednosti zprava **vím-1**, že mám přednost. Je jasné, že kdybych to nevěděl-1 (nebyl si jistý, jak/čím je upravena na dané křižovatce, v dané zemi atp. přednost), byl by vjezd do křižovatky nesmyslným hazardem.

To ale nestačí. Musím mít znalost-2 o tom, tj. správně **vědět-2** (= vědět a nemýlit se v tom), že řidič zleva přijíždějícího auta ví-1, že mám přednost. Kdybych to nevěděl-2, tj. **neměl** správnou znalost-2 o tom, že to druhý řidič ví-1 (nebo měl dokonce důvodné podezření, tj. věděl-2, že to (v aktuální okamžik) druhý řidič **neví-1**, např. kvůli tomu, že jeho způsob řízení vozidla evidentně svědčí o jeho opilosti, příp. má britskou mezinárodní poznávací značku aj.), byl by můj vjezd do křižovatky opět riskantní. **Nevím-li-2** totiž, že druhý řidič ví-1 (resp. **vím-li-2**, že **neví-1**), že mám přednost, je nebezpečné, abych vjel do křižovatky jako první (jak bych jinak měl), neboť tak **nevím**, jestli tam kvůli své neznalosti daného pravidla nevjede náhodou jako první řidič zleva přijíždějícího auta. Vytuším-li-2 (díky naznačeným indiciím), že o mé přednosti **neví-1** (v aktuální okamžik nebude vědět-1), do křižovatky nevjedu a případné srážce tak zabráním.

Ani to ale nestačí. Nutně ještě musím správně **vědět-3** (= vědět a nemýlit se v tom), že řidič zleva přijíždějícího auta ví-2, že o své přednosti **vím-1** i já. Kdybych tuto jistotu neměl, tj. **nevěděl-3**, že druhý řidič ví-2, že já **vím-1**, že mám přednost, byl by pro mě vjezd do křižovatky opět rizikem. **Nevím-li-3** totiž, že druhý řidič ví-2, že **vím-1** (resp. **vím-li-3**, že druhý řidič **neví-2**, že **vím-1** nebo **vím-li-3**, že druhý řidič (nesprávně!) ví-2, že **nevím-1**), že mám přednost, je pro mě opět nebezpečné vjet do křižovatky jako první (jak bych jinak měl), neboť tak **nevím-3**, jestli se řidič zleva přijíždějícího auta (i) kvůli své neznalosti-2, o tom, že **vím-1**, že mám přednost, resp. (ii) kvůli své mylné/nesprávné znalosti-2, o tom, že to

nevím-1, náhodou nerozhodne vjet do křižovatky jako první. Reálný je zejména druhý příklad. Jde o situaci, kdy se řidič zleva přijíždějícího auta rozhodne (riskantně) využít mé (domnělé!) neznalosti-1, o tom, že má přednost, aby ji (neoprávněně) získal pro sebe a ušetřil si tak trochu času. Kalkulovat s mou domnělou neznalostí (a snažit se tak získat přednost pro sebe) může ovšem takový řidič na základě jistých indicií, jako je např. ta, že sedím ve vozidle autoškoly. (Tento scénář by mohl dobře vysvětlovat řadu srážek nebo skoro srážek vozidel autoškoly s auty přijíždějícími zleva, které mi kdysi popisoval můj instruktor v autošcole.) Řadu obdobných příkladů si lze snadno domyslet. **Síla konceptu tříúrovňových znalostí pro popis a vysvětlení řady nejazykových i jazykových, hladkých i defektních interakcí je obrovská.**

Zadruhé, nabytí znalosti-3 třetí úrovně je podmínkou pro uskutečňování interakcí: „If only first two levels were to hold of any two members of the community [...] [e]very [...] member would only have a unidirectional access to every other member: although he could (try to) control others, he could not conceive of the possibility that he might in turn be controlled by them. Hence it is only at the third level that genuine *social interaction* (which is a logical precondition to the existence of consciousness *and* language) becomes possible“ (Itkonen, 1978, s. 123; zvýraznění originálu). Znalosti vyšších úrovní (čtvrté, páté atd.) jsou potřebné už jen pro případné **kalkulace** typu Poeův chlapec a Itkonenův šerif vs. trestanec (viz přílohu 1).

Zatřetí, uvedené příklady (a Itkonenův formalizující zápis) reprezentují interakční události, které proběhly **hladce** (zachycují podmínky nutné k tomu, aby hladce proběhly), tj. popisují ideální stav (hladký průjezd obou řidičů křižovatkou, hladké porozumění). Tím je předznamenáno, že od tohoto ideálního průběhu samozřejmě existují odchylky a jak k nim (na jednotlivých úrovních) dochází – v interakcích se bezpochyby mohou objevovat zádrhele (srážka, nedorozumění).

Začtvrté, explicitně je nutno zdůraznit to, co už implicitně vyplývá z uvedených příkladů, totiž že v případě tříúrovňově sdílených znalostí (= pravidel) nejde o znalost skutečných, aktuálních obsahů mysli mých interakčních partnerů, ale o to, co jsem od nich tzv. **oprávněně očekávat**³⁴ (Itkonen, 2008a, s. 288–289). Ve výše popsané situaci sice míru jistoty o znalosti na druhé úrovni (vím-2, že druhý řidič ví-1, že mám přednost) podporuje

---

³⁴ Srov. též koncept/termín důvodného očekávání, s nímž pracuje právní literatura.

např. to, že jsem oprávněn očekávat, že když se druhý řidič normálně pohybuje po veřejné komunikaci, prošel autoškolou a dané pravidlo zná, prošel lékařským vyšetřením a má dostatečné kognitivní kapacity na to, aby ho znal a dokázal uplatnit, atp. O tom, že nutná/důležitá není znalost **aktuálního** obsahu myslí, ale právě ono oprávnění od mého interakčního partnera tuto znalost očekávat, svědčí to, že když v této banální situaci nedejbože dojde ke srážce, **je vina samozřejmě na tom, kdo porušil pravidlo** (= např. nevěděl-1, že mám přednost, a vjel do křižovatky jako první), nikoliv (ani částečně též) na mně, protože jsem v dané situaci neměl/nenabyl znalost-2 o tom, že můj interakční partner v druhém autě dané pravidlo nezná-1 nebo se jím nechce / není schopen v aktuální okamžik řídit. Dostáváme se tu k první ze dvou příčin vzniku a existence fenoménu normativity (jazyka a jazykového jednání), kterým se detailněji zabývá kapitola 5.

Nyní se, zapáté, podívejme na příklady sdílených, tříúrovňových znalostí jazykových. Nejinstruktivnější jsou v tomto smyslu vlastní jména, a to díky svým specifickým vlastnostem, které jsem se (pro odpovídající pravopisné účely) pokusil popsat v knize *Psaní velkých písmen v češtině* (viz Beneš, 2015b, kap. 3.2.2; obecně viz Van Langendonck, 2007). Aby mohlo nějaké vlastní jméno (VJ) v konkrétní interakci dobře zafungovat, tj. aby ho mí interakční partneri pochopili jako odkaz k singulárnímu objektu, „který jsem měl zrovna na mysli“, musí pro relevantní počet osob A a B (C, D atd.) z nějakého řečového společenství platit, že (srov. Beneš, 2015b, s. 35–36):

A ví-1, že výraz *V* je vlastní jméno udělené (a proto odkazující ke) konkrétnímu objektu o_1 .

A ví-2, že B ví-1, že výraz *V* je vlastní jméno udělené (a proto odkazující k) objektu o_1 .

A ví-3, že B ví-2, že A ví-1, že výraz *V* je vlastní jméno udělené (a proto odkazující k) objektu o_1 .

Na první, individuální úrovni musí A vědět-1, že výraz *V* odkazuje k objektu o_1 (bez toho obvykle nedává smysl výraz *V* použít). Dále musí A na druhé úrovni vědět-2, že totéž na první, individuální úrovni ví-1 i B (jinak by výraz *V* jako odkaz k objektu o_1 selhal, B by nevěděl, k čemu A odkazuje). Ani to ale nestačí: Aby A výrazem *V* odkázal opravdu na objekt o_1 , musí ještě A na třetí úrovni vědět-3, že B na druhé úrovni ví-2, že A na první, individuální úrovni ví-1, že výraz *V* odkazuje právě k objektu o_1 (jinak by si B mohl myslet, že A odkazuje

k jinému objektu, než A zamýšlel, mohlo by dojít k nedorozumění, o němž by se navíc A ani B nemuseli dozvědět).³⁵

Na dalším příkladu, „významu“ slova *pes*, se podívejme, jak se získávají znalosti na jednotlivých úrovních (viz Itkonen, 2008b). Jak já (= A) získám informace na jednotlivých úrovních (1–3)? Třemi specifickými kognitivními procesy. **Znalost první úrovně** získám pomocí **introspekce** do svého vlastního jazykového po/vědomí; ta sice není vždycky spolehlivá,³⁶ sám se můžu snadno mýlit a kontrolu mi můžou poskytnout jen ostatní uživatelé jazyka (viz tzv. argument proti soukromému jazyku), neexistuje k ní však žádná alternativa.

Znalost druhé úrovně získám pomocí **empatie (= zprostředkované introspekce)**. Jak se od introspekce (= introspektivně získané znalosti) dostanu k empatii (= empatií získané znalosti)? Ve třech následujících krocích: 1. právě vím (nebo jsem schopen vědět), že X; ⇒ 2. věděl bych, že X, kdybych byl v situaci Y; ⇒ 3. věděl bych X, kdybych byl B (C, D atd.) a byl v situaci Y; odtud vím-2, že B (C, D atd.) ví-1, že X. Důležité je tu ovšem pamatovat na to, že nejde o znalost aktuálních, skutečných obsahů mysli mých interakčních partnerů, ale o to, co jsem od nich oprávněn očekávat (viz výše).

---

³⁵ Tento stav je zajišťován tzv. **propriálně pojmenovacím aktem** (viz Šrámek, 1999, s. 21, 35–36; Knappová, 1989, s. 8): Určitý člověk, který k tomu má od společnosti oprávnění, za přítomnosti (části) členů řečového společenství v nějakém oficiálním (slavnostním, konvencionalizovaném) pojmenovacím aktu udělí konkrétnímu objektu nějaký výraz jako jeho vlastní jméno. Členové společenství, kteří nebyli takovému aktu přímo přítomni, se o tom pak dozvědí od členů, kteří mu přítomni byli, např. ze sdělovacích prostředků, z materiálů, kde je nově vzniklé vlastní jméno kodifikováno, atp.

³⁶ Peregrin (2014, s. 71) končí svůj rozbor introspektivního poznání mysli takto: „mysl, tak jak jsme zvyklí o ní přemýšlet, tj. jako jakýsi vnitřní prostor, v němž se hemží různé mentální obsahy, není nic, co bychom v sobě objevili, ale je to spíše něco, co jsme uměle zkonstruovali, abychom dokázali sami o sobě hovořit jistým názorným způsobem“. Myslím, že se tu mísí role introspekce jako vědeckého nástroje k poznání toho, jak mysl skutečně vypadá (= co bychom v sobě objevili), s rolí introspekce, která nám umožňuje sociálně interagovat s naším okolím (= jsme zvyklí o ní přemýšlet, abychom dokázali sami o sobě hovořit). I kdyby introspekce byla neadekvátní pro svou první roli (jak říká Peregrin), pro její druhou roli neexistuje žádná alternativa. Peregrin (*ibid.*) ostatně pokračuje slovy: „Neříkám, že to je nějaký blud nebo zhoubná iluze, může to být užitečná věc, musíme si ale, zejména ve filosofii, být vědomi toho, že když o mysli přemýšlíme a mluvíme takto, má to svá úskalí.“

Znalost třetí úrovně získám pomocí **intuice (= konvencionalizované empatie)**.³⁷ Jak se od empatie dostanu k intuici (= intuitivně získané znalosti)? Opět ve třech krocích (na příkladu „významu“): 1. (jakožto A) díky introspekci vím, že právě teď výrazem *pes* míním význam ‚pes‘; ⇒ 2. díky empatii vím, že i ostatní (tj. B, C, D atd.) můžou výrazem *pes* mínit nebo mínili význam ‚pes‘, díky empatii taky vím, že když jsem jí schopen já sám, je jí schopen i B (C, D atp.), který díky ní ví-2, že já vím-1, že *pes* znamená ‚pes‘; ⇒ 3. díky intuici vím, že výraz *pes* znamená ‚pes‘, tj. že výrazem *pes* **by se měl mínit** význam ‚pes‘ a nic jiného. To mě „tlačí“ k tomu, abych – chci-li být komunikačně úspěšný – výraz *pes* podle toho používal, nic lepšího mi totiž prostě nezbyvá. Z toho vidíme, že sdílené znalosti **mají inherentně normativní charakter** – jde o pravidla, v případě lingvistiky o **jazyková pravidla**.³⁸ Jsme tu u druhého aspektu vzniku a existence normativity „jazyka“, kterým se detailněji zabývá kapitola 5.

Itkonenův popis těchto tří kognitivních procesů je moderní, velmi podrobnou interpretací kognitivního procesu označovaného jako „převzetí perspektivy“ (*role-taking, perspective-taking; Perspektivenübernahme*) (srov. Nünning, 2006, s. 642). Příbuznou interpretaci představuje Schützova (1962, s. 11–12, 315–316) „generální teze o reciprocitě perspektiv“ (*general thesis of reciprocal perspectives*), kterou do českého prostředí uvedl a propaguje Petr Kaderka (2013, s. 20–21), od něhož přebírám český překlad Schützových termínů (srov. též Auer, 2014, s. 110–119). Daná teze se skládá ze dvou idealizací: (1) idealizace o zaměnitelnosti stanovíšť (*idealization of the interchangeability of the standpoints*) a (2) idealizace o kongruenci systémů relevancí (*idealization of the congruency of the systems of relevances*). První idealizace, „[i] take it for granted – and assume my fellow-men does the same – that if I change places with him so that his ‚here‘ becomes mine, I shall be at the same distance from things and see them with the same typicality as he actually does [...] (The reverse is also true.)“ (Schutz, 1962, s. 12), je obdobou Itkonenovy empatie, jejímž prostřednictvím získáváme znalost-2 druhé úrovně. Druhá idealizace, „[u]ntil

---

³⁷ Je-li tedy dále v textu v souvislosti se sdílenými znalostmi užito slovo *intuice*, jde o termín s výše popsaným, specifickým obsahem. V souvislosti s tím je namístě upozornit na to, že když přední čeští lingvisté Daneš, Čmejková a Kraus uvažují ve sborníku *Intuice ve vědě a filozofii* (Stachová – Nosek, 1993) o intuici v lingvistice, představují si za slovem *intuice* víceméně jeho běžný obsah, který nemá s výše uvedeným obsahem Itkonenova termínu *intuice* nic společného.

³⁸ Jde o pravidla ve smyslu regulativním (deontickým), nikoliv produktivním (jako v generativní gramatice).

counterevidence I take it for granted – and assume my fellow-men does the same – that the differences in perspectives originating in our unique biographical situations are irrelevant for the purpose at hand of either of us and that he and I, that ‚We‘ assume that both of us have selected and interpreted the actually or potentially common objects and their features in an identical manner or at least an ‚empirical identical‘ manner, i.e., one sufficient for all practical purposes“ (*ibid.*, s. 12), připomíná svým upozaděním privátního (individuálně-psychologického) ve prospěch společné kooperace (sociokulturního, sociálně-psychologického) Itkonenův princip sdílení (srov. either of us, he and I, ‚We‘, both of us, identical manner aj.). A konečně Schützův důraz na praktický rozměr (purpose at hand, ‚empirical identical‘ manner, i.e., one sufficient for all practical purposes) je obdobou Itkonenova varování před ztotožňováním znalostí druhé a třetí úrovně se znalostí skutečných, aktuálních obsahů myslí mých interakčních partnerů, srov. též: „Tyto idealizace [...] mají nedozírný praktický význam [...]. Komunikanti musejí alespoň zpočátku věřit, že vnímají věci ve světě v podstatě stejně a že si principiálně mohou (a v zásadě budou) rozumět. Tato víra přitom není nijak absolutní, platí pouze *pro praktické účely* společné interakce“ (Kaderka, 2013, s. 21; kurziva originálu). Rozdíl je ovšem v tom, že Itkonen místo „víry“ mluví o (normativních) *nárocích*. Tato obecná podobnost je ovšem málo překvapivá, neboť jak Schütz, tak Itkonen jsou stoupenci a propagátory intersubjektivní; Schütz byl jen ovlivněn Husserlem (viz Auer, 2014, s. 121), zatímco Itkonen Wittgensteinem (východiskem je mu zejména jeho argument proti soukromému jazyku).

Zašesté, těchto pravidel jsou **miliony** („perhaps millions“; Itkonen, 2003, s. 20) a uživatelé jazyka se jimi řídí **podvědomě** (*unconsciously*) – je-li jim ovšem položena patřičně návodná otázka, dokážou pravidlo rekonstruovat, jejich znalost tak může „vystoupat“ do vědomé úrovně mysli (Itkonen, 2003, s. 90). Obojí pěkně ukáže následující příklad s pravidly pro zacházení s imperativy sloves *běžet* a *jít*. Chci-li někoho přivolat na místo, kde se zrovna nacházím, je správné použít prefigované imperativy sloves *jít* či *běžet* (= *pojď sem, poběž sem* nikoliv **jdi sem, *běž sem*), zatímco chci-li někoho poslat na jiné místo, než kde se právě nacházím, je správné použít jejich imperativy neprefigované (= *jdi tam, běž tam*, nikoliv **pojď tam, *poběž tam*). (Spojení *pojď tam* je ovšem správné ve „významu“, že „tam“ půjdeme oba – ty i já.) Nenapadá mě, ve které lingvistické publikaci, snad kromě některé učebnice češtiny pro cizince, které jsou nedoceňovaným zdrojem podobných postřehů, by

tato pravidla mohla být zaznamenána,³⁹ v každém případě si nejsem (a to ani jako lingvista) vědom, že bych se kdy s jejich explicitní formulací setkal. Přesto jsem se jimi bez problémů (= např. bez negativní zpětné vazby) celý život podvědomě řídil a k jejich explicitní formulaci, tj. „zvědomění“, mě motivovala až jedna specifická příležitost, totiž užívání tvaru **běž sem* u mé tehdy 2,5leté dcery.

Výše jsme viděli, že předmětem sdílených, tříúrovňových znalostí jsou **pravidla, tedy inherentně normativní entity**. Jazyková pravidla se popisují tzv. větami o pravidlech (*rule-sentences*; viz též kapitoly 7 a 13). Obhajoba normativního charakteru pravidel (= „jazyka“) je jedním z Itkonenových zásadních témat (viz např. Itkonen, 2008a; 2003, kap. 2). Splývá mu přitom s obhajobou teze, že věty o pravidlech, které zachycují, popisují pravidla (jakožto předměty sdílených, tříúrovňových znalostí), se svým normativním statutem podstatně liší od empirických hypotéz. Proti této tezi postupně shromáždil dvanáct tzv. standardních námitek a jednu po druhé je, podle mě přesvědčivě, vyvrací (viz Itkonen, 2003, kap. 3, 6, 7; 1978, kap. 7).

O co tu konkrétněji jde? **Empirické hypotézy** popisují/vystihují pravidelnost nějakých smysly vnímatelných výskytů (nějakého dění) v čase a v prostoru, a lze je tak na základě těchto výskytů falzifikovat – viz slavný Popperův příklad s bílou vránou atp. **Věty o (jazykových) pravidlech**, které zachycují nebo popisují pravidla, však na základě dění/výskytů v čase a v prostoru falzifikovatelné nejsou. (Srov. též výklad o rozdílu mezi přírodními *zjevy* a o nich konstatovanými přírodovědeckými fakty [= empirické hypotézy] vs. duchovními *fakty* a o nich konstatovanými fakty bilančními [= věty o pravidlech] u Rádla (1998/1932, s. 12–18).) Vezměme si Itkonenův oblíbený příklad, totiž větu o pravidle, podle níž „anglický určitý člen *the* předchází před substantivem“.⁴⁰ Jak by ji bylo možné falzifikovat nějakými smysly vnímatelnými výskyty v čase a v prostoru? Věta **man the came in* tuto větu o pravidle nefalzifikuje, neboť je bezpochyby nesprávná (jako tzv. jasný případ jsem ji proto čistě na základě intuice, jak byla popsána výše, mohl označit hvězdičkou). Nefalzifikuje ji ovšem ani věta *the man came in*, neboť je správná. Jinými slovy, věty o pravidlech nejsou falzifikovatelné na základě smysly vnímatelných výskytů (dění) v čase a v prostoru, neboť

---

³⁹ Srov. i Haspelmathovu (2007, s. 125) poznámku o tom, že „[e]ven the best-known languages have been described only very partially so far“.

⁴⁰ Geoffrey Sampson dokonce Itkonena žertem označil za zakladatele nové vědní disciplíny, tzv. *the-ologie* (*the-ology*) (viz Itkonen, 2005, s. 369).

nepopisují/nevystihují pravidelnosti v tomto dění, ale předepisují, co by se (v čase a prostoru) ne/mělo dít nebo vyskytovat.⁴¹

Jde tedy o argumentaci/diskusi teoretickou nebo filozofickou. V následující kapitole se pokusím o svébytnou argumentaci praktickou, interakční. Přivede nás to ke zdrojům/příčinám jazykové správnosti.

---

⁴¹ A nefalzifikují ji ani zdánlivé protipříklady typu *Ivan the Terrible* nebo *Look at that man, the fat one over there*, jež jsou součástí standardní námitky č. 3, která se zdá být na první pohled velmi nebezpečná. Itkonen (1983, s. 262–264) na ni proto podává velmi detailní reakci, jejíž pointou je to, že dané příklady – i když tak povrchově nevypadají – jsou řízeny jiným pravidlem, než je to, které měl Itkonen na mysli (= „anglický určitý člen *the* předchází před substantivem“).

KAPITOLA 5: NORMATIVNÍ „TLAK“ A ZDROJE/PŘÍČINY EXISTENCE FENOMÉNU JAZYKOVÉ SPRÁVNOSTI

Konceptualizace „jazyka“ z pozic ontologického „socialismu“, tj. vnímání „jazyka“ jako souboru pravidel (norem) reálně existujících v intersubjektivě myslí členů nějakého řečového společenství, popsané detailně v kapitolách 3 a 4, umožňuje velmi plauzibilní náhled na to, co je **zdrojem/příčinou jazykové správnosti**. Tyto zdroje/příčiny nejlépe vyvstanou z perspektivy jednotlivého člena řečového společenství (= A; „já“), který je v interakcích jednak (i) „tlačen“ (ostatními členy řečového společenství) k tomu, aby v konkrétních případech jazykově jednal právě tak a ne jinak, jednak (ii) ostatní (členy řečového společenství) v konkrétních případech k takovému jednání sám „tlačí“. Nebo obrazně řečeno: „Porozumění je cílem řeči: slova, věty, pojmy si *podmaňují lidi*: řeč (t. j. její smysl) je věc, která se jakoby vznáší nad sdělením vědouceho a pochopením poslouchajícího, a je jakoby pánem nad oběma“ (Rádl, 1998/1932, s. 11; zvýraznění MB).

Jaký je mechanismus tohoto tlaku? Mějme např. toto jednoduché, tzv. jasné pravidlo češtiny X (k tomu viz kapitola 8), že slovo *pes* znamená ‚pes‘, resp. že slovo *pes* **se má** užívat jako odkaz na PSA (a ne např. na KOČKU atd.). Představme si, že před sebou mám PSA a KOČKU, *pes* se mi líbí, *kočka* nikoliv, a chci to sdělit svému interakčnímu partnerovi, tj. chci, aby věděl, že se mi líbí právě *PES*.

Sdílím-li se svými interakčními partnery (B, C, D atd.) pravidlo X, vyvíjí na mě toto pravidlo „tlak“, abych jazykově jednal tím, a ne oním způsobem, totiž k tomu, abych ve větě „To je ale krásný ...“ na vytečkované místo dosadil (z dvojice slov *pes* a *kočka*) právě slovo *pes* (a ne slovo *kočka*). Jak to? Sledujme: Ví-1, že X, tj. že když se odkazuje na PSA, používá se k tomu slovo *pes* („viděl“ jsem to dělat spoustu uživatelů češtiny, o nichž jsme já i jiní uživatelé jazyka usoudili, že jsou kompetentní, a dělal jsem to v minulosti s úspěchem i já sám). Ví-2, že totéž ví-1 i B; díky empatii (viz kapitolu 4) ví-2, že kdyby chtěl k *PSOVI* odkázat B, udělá to stejně, jako bych to na jeho místě udělal já, totiž slovem *pes* (B nevykazuje žádné známky toho, že by nebyl kompetentním mluvčím češtiny, ani žádné známky nějaké indispozice – ať už trvalé: slepota, nedostatečná kognitivní kapacita pro odlišení *PSA* od *KOČKY*, nebo momentální: ospalost, nesoustředěnost, dočasný vliv omamných látek atp., jsem tedy oprávněn to od něj očekávat). **Vím-3, že B ví-2 o této mojí znalosti-1 –**

když můžu já díky empatii vědět-2, co ví-1 B, vím také, že B může díky empatii vědět-2, co vím-1 já (= díky schopnosti empatie vím, že i ostatní mají schopnost empatie), a můžu tedy vědět-3, že B ví-2 o tom, co vím-1 já. Víme tak, že když řeknu slovo *pes*, bude B mé jednání interpretovat opravdu jako odkaz na PSA, a nikoliv např. na KOČKU. **A právě v této mé znalosti-3 o tom, co o mých znalostech-1 vědí-2 mí komunikační partneři (B, C, D atd.), je zdroj nebo příčina „tlaku“, který mě vede k tomu, abych jazykově jednal v souladu s pravidlem X.**⁴²

Sdílím-li se svými interakčními partnery (B, C, D atd.) např. pravidlo X, vystupuji ovšem zároveň v roli jakéhosi pasivního agenta, „tlačícího“ k právě takovému, a ne jinému jednání své interakční partnery. Nacházím se vlastně v roli, v níž byl můj komunikační partner B (C, D atd.) ve výše uvedeném popisu (aspektu) situace, v níž jsem byl sdíleným pravidlem „tlačen“ ke konkrétnímu jednání já. Sledujme: Víme-1, že X, tj. že když se odkazuje na PSA, používá se k tomu slovo *pes* („viděl“ jsem to dělat spoustu uživatelů češtiny a dělal jsem to, s úspěchem, i já sám). Víme-2, že totéž ví-1 i B, a to díky empatii: víme-2, že kdyby chtěl k PSOVI odkázat B, udělá to stejně, jako bych to udělal já, totiž slovem *pes*. Tato znalost-2 druhé úrovně je pro mou roli agenta normativního „tlaku“ zásadní. Jak už je nejspíš jasné, tato má znalost-2 (o tom, že B zná-1 pravidlo X) se stává součástí/předmětem znalosti-3 třetí úrovně mého interakčního partnera B (C, D atd.) a ta ho „tlačí“ k tomu, aby se řídil pravidlem, totiž pravidlem X, přesně tak, jak bylo popsáno v „mém“ případě výše. Mám-li znalost-2 o tom, že B ví-1, že X, a ví-li-3 B o tom, že ji mám-2, je B „tlačen“ k tomu, aby jednal v souladu s pravidlem X. Chci-li odkázat na PSA, vstupuje nutně do hry má znalost-3 pravidla X, která mě „tlačí“ k tomu, abych to udělal slovem *pes*, neboť vím, že B ode mě očekává, že budu slovo *pes* používat jako odkaz na PSA, a ne např. na KOČKU atp.

Podle řady autorů nás popsaný mechanismus opravňuje k tvrzení, že pravidla (jako je pravidlo X) mají inherentně normativní charakter. Nebo abych byl zcela přesný, diskuse se vede o sémantických pravidlech – normativitě významu (viz např. Blackburn, 1984; Boghossian, 1989; Whiting, 2007, s. 134; Guardo, 2010). Řada jiných autorů s tím však nesouhlasí a tvrdí, že sémantická pravidla inherentně normativní charakter nemají (viz např. Boghossian, 2003; 2005; Hattiangadi, 2006; Glüer, 2001; Wikforss, 2001). Pokud argumentům těchto studií správně rozumím, nejde tu ani tak o existenci nebo reálnost výše

---

⁴² Srov. též Hagègeův (1998/1985, s. 246–247) koncept-termín „násilí konvenčnosti“.

popsaného „tlaku“ znalostí-3 třetí úrovně, ale o to, jestli tento „tlak“ splňuje nároky na to, abychom ho mohli označit výrazem normativní.

Abych to osvětlil blíže, podívejme se na to, co tvrdí Kořátko (2013) o nenormativním charakteru významu (= sémantických pravidel) vs. „autenticky normativním“ charakteru mluvních aktů. O **významu** Kořátko (2013, s. 26, pozn. 25; zvýraznění MB) píše: „[U]žívám pro tuřín slovo ‚tuřín‘ ne proto, že se *podvoluji tlaku nějakých norem*: dělám to všude tam, kde *mohu předpokládat*, že se *díky* tomu dorozumím. Jinde zvolím ze stejného důvodu slovo turnip, jinde idiosynkratický výraz z idiolektu adresáta.“ Kořátko tu ovšem neříká, jak vím, kdy/proč zvolit slovo *tuřín*, kdy slovo *turnip* a kdy idiosynkratický výraz z idiolektu adresáta (a jak ho vůbec můžu znát), zatímco koncept sdílených znalostí to velmi plauzibilně vysvětluje mou znalostí toho, co vím o svých interakčních partnerech a co vím o tom, co vědí oni o mně, resp. co ode mě očekávají (viz též detailněji rozebrané příklady níže). Kořátko tu sice pravidlu upírá „normativní sílu“, jinak se mi ale strategie výběru slov *tuřín* vs. *turnip* vs. nějakého idiosynkratického výrazu z idiolektu adresáta, kterou popisuje, nezdá být v rozporu s tím, že libovolnosti mého jazykového jednání jaksi **stojí v cestě** (vezme-li se věc z této strany) právě má znalost-3 třetí úrovně, kterou dost dobře **nemůžu nevíť v potaz**.

O **mluvních aktech** pak Kořátko (2013, s. 33, 34; detailněji viz Kořátko, 1998, kap. A) naopak uvádí: „Teze o normativní povaze mluvních aktů [...] znamená, že vykonáním mluvního aktu se mluvčí ocitá *v normativně vymezené pozici*“ (Kořátko, 2013, s. 34; kurziva originálu), „tvrdit, že *p*, jednoduše *znamená* přijmout jisté závazky, [...] normativita, o níž tu mluvíme, nespočívá v normativní síle *pravidla*, ale v normativních *důsledcích* daného mluvního aktu“ (*ibid.*, s. 33; kurziva originálu), jde o vymezení „druhů závazků uvalených vykonáním mluvních aktů na mluvčího“ (*ibid.*, s. 33; kurziva originálu).

Zdá se, že Kořátko se zdráhá přiznat „tlaku“ pravidel (jak byl detailně popsán výše) normativní status, neboť tento „tlak“ není jaksi definitivní, nevyhnutelný. Znalost pravidla opravdu nedeterminuje, že budu jednat v souladu s ním, můžu ho obejít a rozhodnout se jím neřídit – byť za cenu velmi pravděpodobného nedorozumění či různého typu sankcí (viz kapitolu 9). Některé pasáže citované stati se zdají svědčit dokonce o tom, že Kořátko pravidla považuje jen za jakýsi podpůrný, užitečný nástroj, který mají uživatelé jazyka k dispozici pro naplnění svých komunikačních záměrů, ale který k tomuto účelu vůbec nemusí využít. Kořátkovými (2013, s. 29) slovy, někdy se „shoda komunikativní intence a interpretace nastoluje nestandardní cestou (nekonvenčním užitím výrazů a jejich nekonvenční

interpretací“). Takové tvrzení je však problematické. Proč? „[B]ecause intentions to speak presuppose the existence of norms. To paraphrase Wittgenstein: ‚say *abc* and mean ‚It is raining‘!‘ The point is that you cannot succeed unless there has been some preceding practice where *a*, *b*, and *c* have been invested with the corresponding meanings“ (Itkonen, 2003, s. 136; srov. též Itkonen, 1978, s. 182–186). Kořátko (2013, s. 29; kurziva originálu) v této souvislosti uvádí příklady jako „Polož to na táfl“, „Je studenej jak stoun“ nebo „Já wollen [následuje bouchnutí do stolu, které v dané situaci označuje knedlíky a všeobímající gesto, které lze jednoznačně vyložit jako ‚všechny‘]“. Ty lze ovšem vyložit tak, že očekávané pravidlo X (stůl, kámen, všechny), které zůstává nevyužito, je nahrazeno nějakým jiným, sice nestandardním, ale stále pravidlem Y (táfl, stoun, gesto), které je vytvořeno metajazykovými činnostmi účastníků interakce v této konkrétní situaci a využito *ad hoc* jen pro zpětné rozšířování právě proběhlého jednání.

Mluvním aktům pak Kořátko přiznává normativní status, neboť jejich důsledkům – totiž závazkům, které na mě uvalily – se nemůžu nijak vyhnout, nemůžu je obejít; viz jeho výše citované „tvrdit, že *p*, znamená přijmout jisté závazky“. (Srov. též přísloví „jsi páнем slov, která jsi zadržel, otrokem těch, která ti unikla“.) Na jedné straně tu tak máme jakýsi („ne-autentický“) slabý/slabší normativní „tlak“ (= pravidla), kterému se „lze nepodvolit“ (i když za cenu nedorozumění či sankcí), na druhé straně pak („autentický“) silný/silnější normativní „tlak“, kterému se nijak vyhnout nedá. I když je takové jednání absurdní, můžu se např. rozhodnout odted' na kočku odkazovat slovem *pes* a podle toho jazykově jednat (a v tom je „tlak“ pravidel slabý/slabší, dá se obejít), ale nemůžu někomu něco slíbit, aniž by mě to nezavazovalo ke splnění mého slibu (a v tom je „tlak“ mluvního aktu silný/silnější, nevyhnutelný). Můj závazek trvá, dokud ho nesplním, nebo dokud ho nebudu explicitně zproštěn. Jakkoliv lze souhlasit s tím, že první „tlak“ pravidel je slabý/slabší, výše uvedený výklad snad dobře ukazuje, že jde tak jako tak o „tlak“ a že bez sdílených pravidel, jimiž je tento „tlak“ realizován, by komunikování obsahů myslí nebylo možné. V tomto smyslu budeme dále pravidla označovat jako normativní entity.

Na podporu tohoto závěru bych rád uvedl ještě tento příklad. Co to vlastně znamená, když čteme, že např. „pořekadlo *smrdí korunou* znamená ‚je bez peněz‘“? Představme si, a není to nijak nepravděpodobné, že někteří uživatelé jazyka tomuto pořekadlu přisuzují význam ‚má spoustu peněz‘ – o jednom takovém jsem nedávno slyšel vyprávět. Kdyby tvrzení „pořekadlo *smrdí korunou* znamenalo ‚je bez peněz‘“ mělo být nenormativní

empirickou hypotézou, tj. popisem reality, zmíněná skupina uživatelů by ji falzifikovala (vlastně by k tomu stačil i ten jeden jediný, jehož existenci doložilo ono vyprávění). Kdybychom tuto empirickou hypotézu chtěli uvést v soulad s poznanou realitou, bylo by třeba upravit ji do podoby „pořekadlo *srdí korunou* znamená někdy ‚je bez peněz‘, někdy pravý opak – ‚má spoustu peněz““. Podivnost tohoto vyjádření svědčí o tom, že tvrzení „pořekadlo *srdí korunou* znamená ‚je bez peněz““ není nenormativní empirická hypotéza, popis reality, ale normativní věta o pravidle. Klame ovšem svou formou a měla by přesněji znít, že „pořekadlo *srdí korunou* **má znamenat** ‚je bez peněz““. Podobně Rádl (1999/1933, s. 179–180; kurziva originálu) píše: „Věta ‚člověk má dvaatřicet zubů‘ nekonstatuje danou skutečnost; neboť pravděpodobně napočítáte svých zubů méně. Dvaatřicet zubů není ‚skutečnost‘; je to norma (t. j. zákon) ustavená vědou; člověk *má mít* dvaatřicet zubů; je to zřízení mysli, ustanovení vědy, ovšem založené na zkušenosti, praktické a potřebné, ale je to ustanovení, postulát, návod, jak jednat a myslet, nikoli pozorování. Empirismus není tak empirický, jakým se dělá.“

Abychom mechanismus „tlaku“ pravidel ještě lépe osvětlili, podívejme se dále na následující dva příklady, které lze opět vcelku libovolně rozhojňovat – jak už bylo řečeno, síla konceptu sdílených, tříúrovňových znalostí pro popis/výklad nejen jazykových interakcí je veliká. Při jejich popisu situaci stále zjednodušujeme, naštěstí předvídatelným, snadno odhadnutelným způsobem – pro kooperativního čtenáře by to tedy nemělo představovat žádný problém. Vezměme si zaprvé např. slovo *laureát*, které podle výkladových slovníků znamená ‚člověk oceněný nějakou cenou‘ (= pravidlo Z), ale které se objevuje užito i ve významu ‚člověk navržený na nějakou cenu‘ (= pravidlo W) (viz Beneš, 2009; podobně též slova *zevrubný*, *přehršel* atp.). Představme si, že vím-1, že Z, a chci si popovídat o udílení Nobelových cen s člověkem, o němž vím-2, že ví-1, že W (tuto znalost druhé úrovně nemám samozřejmě díky přímočarému uplatnění empatie, ale např. díky předchozí zkušenosti s daným uživatelem jazyka), a můžu tak očekávat, že na základě empatie tento člověk (mylně) ví-2, že i já vím-1, že W. Za daných okolností tedy vím-3, že B ví-2, že já vím-1, **že W** (i když „ve skutečnosti“ **vím, že Z**, a jindy, např. v článku do novin, bych se tímto pravidlem Z řídil), a **jsem** tak **nucen / musím** se s touto znalostí-3 nějak vyrovnat. Mám dvě možnosti:

(i) nechci-li interakci zdržovat vyjednáváním o významu slova *laureát*,⁴³ jsem nucen / musím **za tohoto předpokladu** podle této znalosti-3 třetí úrovně jednat, tj. přistoupit na to, že naše interakce se (přinejmenším v aktuální okamžik) bude řídit pravidlem W; (ii) můžu svého interakčního partnera na jeho (podle mě) mylnou znalost významu slova *laureát* upozornit a zajistit tak, že se naše interakce (dál) bude řídit (podle mě správným) pravidlem Z.⁴⁴ Představme si též situaci, že vím-1, že Z, ale chci si popovídat o udílení Nobelových cen s člověkem, který ví-1, že W, ale já to o něm **nevím-2** (= mylně předpokládám-2, že ví-1, že Z). Za této situace dojde k tomu, že budu interpretován jinak, než jsem zamýšlel (B totiž mylně předpokládá-2, že vím-1, že W, a já to o něm nevěděl-3), a co hůř – ani já, ani B se to nemusíme dozvědět.

Zadruhé se podívejme na tento příklad. V době mých studií se fakultní bufet jmenoval *U Platóna*, se svými spolužáky jsme si tedy osvojili a začali tříúrovňově sdílet pravidlo, že k FAKULTNÍMU BUFETU se odkazuje vlastním jménem / výrazem *U Platóna*. Nyní se však fakultní bufet přejmenoval, jmenuje se *Mezi řádky* (a říká si bistro). Studenti, kteří přijdou na fakultu studovat např. 5 let po přejmenování, si osvojí a začnou sdílet nové pravidlo, že k FAKULTNÍMU BUFETU se odkazuje vlastním jménem / výrazem *Mezi řádky*. Staré pravidlo však v řečovém společenství starých spolužáků zůstane sdíleno, alespoň po určitou dobu, i nadále (zániku starého pravidla a vzniku nového pravidla, tzv. rekonstituci, se věnuje kapitola 10) – a v jejich kruhu je stále možné/funkční mluvit o bufetu *U Platóna*. V komunikaci s někým, kdo na fakultu poprvé přišel 5 let po přejmenování (a těžko tak může o původním jméně vědět z doslechu), jsem však nucen přizpůsobit se tomu, co vím-3, že on ví-2, že já vím-1

---

⁴³ Obdobnou taktiku už dlouho uplatňuji při komunikaci s moravskými příbuznými své ženy. Po čase jsem usoudil, že při konverzacích je lepší než nekonečné vyjednávání o významu rovnou použít problematické slovo v „moravském“ významu (srov. výrazy jako *sodovka*, v Čechách ‚voda s bublinkami‘, na Moravě ‚sladká bublinkatá limonáda‘, nebo promluvu *ta pálí!* (např. nad polévkou), v Čechách spíš ‚je ostrá‘, někdy též ‚je horká‘, na Moravě jen ‚je horká‘). Moravští mluvčí si většinou neuvědomují, že řada výrazů a jejich užití jsou moravismy, takže dorozumění není až na výjimky komplikováno obdobnou strategií z druhé strany.

⁴⁴ Jakkoliv se může namítnout, že při řešení této situace je chvályhodné preferovat druhý z uvedených způsobů, neboť v prvním případě je znalost mého interakčního partnera prostě mylná, neplatí to myslím absolutně – v tomto ani v jiných případech. Jde tu o jistou taktičnost při dosahování interakčních i mimointerakčních cílů (která není *a priori* zavrženíhodná nebo nemorální). Důvodů pro výběr první z uvedených strategií může být celá řada a lze si je snadno představit, např. ne vždy si můžu dovolit opravu svého interakčního partnera (nadřízeného, examinátora atp.).

(resp. tomu, že vím-3, že on neví-2, že já vím-1, že FAKULTNÍ BUFET má jméno *U Platóna*), a příp. schůzku si s ním radši domluví *Mezi řádky* než *U Platóna*. Jakkoliv tyto příklady možná působí triviálně (vždyť takové interakce každý denně zažíváme), výborně dokládají, že mé znalosti-3 třetí úrovně na mě vyvíjejí „tlak“ a v tomto smyslu mají normativní charakter.

Podobným způsobem by šlo podle mě vysvětlit, jak je možné, že komunikační funkce se úspěšně naplňuje (= mluvčí je interpretován, jak zamýšlel), i když se jisté výrazy užívají nestandardním/nekonvenčním (= nesprávným) způsobem, srov. např. známý Davidsonův (1986) příklad se záměnou výrazů *epiteton* a *epitaf* (*nice arrangement of epithets* vs. *nice derangement of epitaphs*). Nejde o to, že by se tento komunikační úspěch (= mluvčí je interpretován, jak zamýšlel) odehrál bez pravidla nebo navzdory pravidlu, ale o to, že interakční partneři měli o sobě v daném okamžiku tak nestandardně nastaveny tříúrovňové znalosti, že to ve výsledku (shodou šťastných okolností) vedlo ke komunikačnímu úspěchu, přestože (z pozice externího pozorovatele) došlo k použití nesprávných výrazů, např. k jejich záměně.

Pro zajímavost dodejme, že jako mluvčí můžu tento mechanismus také zneužívat. Tak např. neví-1, co nějaký výraz znamená, a přesto ho můžu chtít použít, neboť si například myslím, že mi to zjedná u posluchačů prestiž, ale ví-2, že B to ví-1, a taky ví-3, že B bude vědět-2, že to ví-1 i já, i když to není pravda (tj. neví-2, že to neví-1). V takovém případě B nepřijde / nemusí vůbec přijít na to, že neznám význam příslušného výrazu, a přesto mu nějaký význam předám – i když neví jaký, ale o to mi nejde, chci přece jen/hlavně zapůsobit. Podobně je založena tzv. *performance before competence* (Cazden, 1981), která je efektivním mechanismem urychlujícím osvojování jazyka u dětí či lidí, kteří se učí druhý, cizí jazyk (= L2) (detailně viz v kapitole 8).

K oné rozhodující znalosti-2 druhé úrovně je třeba následující komentář. Jak už bylo předesláno výše (v kapitole 4), nejde tu o to, že ví-2, jaký je skutečný, aktuální obsah mysli mého interakčního partnera, ale o to, co jsem od něj (v tomto smyslu) **oprávněn očekávat**. Jak bylo detailně popsáno v kapitole 4, získávám znalost-2 druhé úrovně o znalosti-1 první úrovně svých komunikačních partnerů na základě empatie. Ví-li, že na místě svých interakčních partnerů bych „věděl-1, že X“, jsem oprávněn od nich očekávat, že to budou vědět-1 také – pokud ovšem jejich chování nebo mé (jindy předtím nabyté) obecnější znalosti o nich neposkytují indicie k tomu, abych toto své očekávání korigoval.

Koncept onoho **oprávnění očekávat** má silnou oporu v diskurzní praxi, konkrétně v konceptu **viny** nebo viníka za neporozumění, za nehladký průběh interakce. Ukáže-li se, že např. můj komunikační partner, rodilý mluvčí češtiny (jehož jednání mi neposkytuje žádné indicie o tom, že je s ním „cokoliv v nepořádku“), neporozumí mnou užitému slovu *pes* (pochopí ho např. jako odkaz na kočku), není to **jistě** moje, ale jeho chyba (můžu se např. divit, že takové slovo nezná, protože jak by ho mohl neznat!), neboť jsem bezpochyby oprávněn od něj znalost příslušného pravidla (X) očekávat (srov. též příklad s nedáním přednosti zprava v kapitole 4). Pokud ovšem, např. jako zájemce o architekturu církevních staveb, použiju slovo *sanktusník* v interakci s někým, o kom vím, že se o architekturu církevních staveb ani trochu nezajímá, je to mnohem spíš moje než jeho chyba, a nemůžu se tak dost dobře divit, proč takové slovo nezná, neboť kde a kdy by se s ním mohl setkat? Mé očekávání by tu bylo neoprávněné. Tato oprávněnost očekávat je konstitutivní součástí některých diskurzních žánrů (praktik), např. zkoušení (srov. též výrok „neznalost zákona neomlouvá“).

Jazykové pravidlo, jak jsme viděli, „tlačí“ každého, kdo se podílí na jeho sdílení (má o něm znalost-3 třetí úrovně), k tomu, aby jednal v souladu s ním, **zároveň** však, jak jsme také viděli, každý takový člověk působí jako pasivní agent normativního „tlaku“. V souvislosti s tím je třeba explicitně zdůraznit dvě věci. Zaprvé, tento „tlak“ je **přirozený**, a to v tom smyslu, že výše popsaným způsobem na sebe vzájemně „tlačí“ jednotliví uživatelé jazyka (členové téhož řečového společenství sdílející příslušné pravidlo) – je to tlak, který na členy řečového společenství doléhá **primárně zevnitř a ze všech stran/míst** (= členů) tohoto **společenství**, nikoliv jen odněkud zvenčí, od užšího počtu externích autorit (různého typu: významných členů řečového společenství, kodexů atp.). Existuje např. i v řečových společenstvích, která neznají písmo (viz Foley, 1986, s. 42). Zadruhé, jednat v souladu s pravidlem, podvolit se jeho „tlaku“ je pro členy řečového společenství (sdílející příslušné pravidlo) **prospěšné, výhodné**,⁴⁵ neboť jednání v souladu s pravidlem zajišťuje hladký průběh interakcí, tj. zejména vzájemné porozumění s interakčním partnerem.

---

⁴⁵ Tady se doširoka otevírá řada morálních nebo etických otázek, a proto je nutná následující obšírnější poznámka. Zdá se mi, že „tlak“ detailně popsaný výše, který na mě vyvíjejí ostatní členové mého řečového společenství a který *zároveň* vyvíjím já na ně, je dost dobře možné vnímat jako ekvivalent (umělecky uchopeného a ztvárněného) konceptu *formy*, který je (i podle jeho vlastní sebeinterpretace) klíčovým konceptem díla Witolda Gombrowicze, srov.: „[P]ro mě je daleko důležitější, umělecky tvořivější, psychologicky

Tak jsme dospěli k ústřednímu sdělení této kapitoly. **Příčinou/zdrojem** fenoménu jazykové správnosti je existence (jak ji konceptualizuje ontologický „socialismus“) sdílených znalostí, jazykových pravidel. Tato pravidla jsou sociálními fakty, **sociálním faktem je tedy i ne/správnost jazykového jednání, resp. příslušných prostředků**, jimiž se v daný okamžik jedná (viz Itkonen, 2003, s. 114; srov. též Clark, 1996, s. 262):⁴⁶

Jazykový prostředek *x* je ne/správný, ne/správně užitý (pouze) tehdy, když je předmětem sdílených znalostí, že prostředek *x* je ne/správný.

---

propastnější, filosoficky znepokojivější, že člověk je také utvářen jednotlivým člověkem, jinou osobou. [...] A je to tím, že já existuji vždycky ‚pro druhého‘, jsem vypočítán pro cizí vidění, mohu existovat určitým způsobem jedině pro někoho a prostřednictvím někoho, existuji – jako *forma* – prostřednictvím druhého člověka“ (Gombrowicz, 2015, s. 277–278; přeložila Helena Stachová; zvýraznění MB). U Gombrowicze najdeme dokonce formulace slovo od slova velmi podobné těm itkonenovským: „A vědí, že všichni vědí, že oni to vědí!“ (*ibid.*, s. 531). Gombrowicz však tuto „utvářenost zvenčí“, „určenost formou, která vzniká mezi lidmi“, „vyznačenost ‚já‘ vznikající v oné mezilidskosti“ vnímá **negativně**, jako „neautentičnost, nemožnost být sám sebou, deformaci“ (*ibid.*, s. 278). Boj proti těmto důsledkům je podle něj sice marný, ale nezbytný: „Jestliže nikdy nemohu být cele sám sebou, pak to jedině, co mi dovoluje zachránit mou osobnost před zkázou, je vůle po autentičnosti, ono paličaté, vzdorovité ‚já chci být sám sebou‘, které není nic víc než tragická a beznadějná vzpoura proti deformaci“ (*ibid.*, s. 278), „[a]ť pustí z hlavy, že jsem nepřítel ‚mezilidskosti‘ (forem, jež se ustalují mezi lidmi). Já se bouřit musím, protože mě to deformuje – ale vím, že je to nevyhnutelné. Musí to tak být“ (*ibid.*, s. 280). K možné kritice z těchto či příbuzných pozic: K vyjednávání o tom, jaká pravidla a z nich odvozené jednání je eticky či morálně správné, samozřejmě potřebuji nějaká pravidla té nejzákladnější (= gramatické a sémantické) úrovně. (To platí např. i pro úroveň nominace diskurzních aktérů, jimiž se zabývá kritická analýza diskurzu, a která by se mohla zdát relativně základní: stále je rozdíl mezi diskusí o tom, jestli PES má být *pes*, nebo *kočka*, a diskusí o tom, jak se z různých perspektiv pojmenovávají účastníci nějakého diskurzu.) O těch lze samozřejmě, pomocí jiných pravidel téže nejzákladnější úrovně, vyjednávat také, tato námaha ovšem nemá opodstatnění, neboť jednoduchost podvolení se s sebou nenese žádné eticky či morálně vadné konsekvence, a je tak efektivnější se pravidlu této úrovně prostě „podřídít“.

⁴⁶ Obdobnou taktiku, ovšem pro výklad jazykové kategorizace (používání jazykových výrazů pro odpovídající pojmy), využívají tzv. responzně-závislostní (*response-dependence*) (srov. Johnston, 1993) nebo responzně-
-autorizační (*response-authorization*) (srov. Pettit, 1996) teorie. Obdobná shrnující formulace pak zní: „Something *x* is an instance of the concept *C* iff people identify *x* as an instance of *C* (under favorable circumstances)“ (Pettit, 1996, s. 195–196).

Odsud lze odvodit **kritérium** (pro posuzování) jazykové správnosti konkrétního jazykového jednání, resp. příslušného jazykového prostředku. Je jím jeho ne/soulad s odpovídajícím pravidlem: **Je-li nějaké jazykové jednání, resp. užitý prostředek v souladu se sdíleným pravidlem, je takový prostředek správný, není-li s ním v souladu, je nesprávný.**

K tomu je třeba uvést následující poznámky, jejichž některé části budou ještě rozvedeny v následujících kapitolách. Zaprvé, nesouhlas by mohlo budit užití otevřeně hodnotících adjektiv *správný* či *nesprávný* (*chybný*) pro jednání/prostředky, které nejsou v souladu s odpovídajícím pravidlem.⁴⁷ Řekl bych ovšem, že jde o otázku terminologickou. Jednání, resp. jazykový prostředek, který není v souladu s pravidlem, představuje (přínejmenším potenciální) **problém** pro hladký průběh interakce (viz též kapitolu 6), interakční partneři se takovým jednáním, takovými prostředky **ruší** (viz kapitolu 6, a zejména 9 a 11), z toho důvodu je namístě hodnotit takové jednání/prostředky jasně negativně. V disciplínách jako SLA a FLT se „chybám“ v rámci teorie tzv. mezijazyka přiznávají jisté pozitivní hodnoty (srov. např.: „V teorii mezijazyka nejsou tedy chyby signály neúspěšné produkce, ale jsou chápány jako vnější sledovatelná evidence, že se žákův jazyk vyvíjí“ (Štindlová, 2013, s. 26)). Tak jako tak jde ovšem o jevy, které je žádoucí v postupu dalšího nabývání jazyka z produkce odstranit. Výstižná se mi v tomto směru zdá formulace Štindlové (*ibid.*, s. 25), že chyby v žakovském jazyce nejsou vnímány „nepřínosně negativně“. Jinými slovy, je na nich něco pozitivního, přínosného, i když v jádru jsou negativní. Vzhledem k této jejich inherentní negativitě pak nepovažuji za zásadně důležité, zvolíme-li pro označení jednání/prostředků, které nejsou v souladu s pravidlem, nějaká jiná, mírněji působící adjektiva jako *nenoremní*, *nevhodný*, *nepřijatelný*, *neadekvátní*, *nepřiměřený* atp.

Zadruhé tato důsledně interakční perspektiva vede k závěru, že jednání/prostředky, které nejsou v souladu s pravidlem, nepředstavují problém pro „jazyk“, ale pro jeho uživatele – účastníky interakce (viz též kapitolu 6, a zejména 11). Vztahování těchto problémů na „jazyk“, popisované v dlouhé tradici jako „poškození“ či „kažení jazyka“ nebo „narušování jeho struktury“ atp., je nejspíš důsledkem metaforické konceptualizace jazyka

---

⁴⁷ Srov. např.: „V každém případě má stylistika nekonečně daleko k jazykové kultuře založené na představě správnosti/nesprávnosti jazykového vyjádření (*představě doufejme dnes už překonané*); a naopak má velice blízko k jazykové kultuře založené na představě vhodnosti jazykového projevu, jeho situační přiměřenosti“ (Hoffmannová, 1997, s. 59; zvýraznění MB).

jako nástroje, organismu či systému (srov. rozbor příbuzných metaforických konceptualizací literárního textu u Steinera, 2011).

V další kapitole se na „socialistické“ kritérium (pro posuzování) jazykové správnosti podíváme detailněji. Zaměříme se přitom na jeho vztah k ostatním kritériím, o nichž se tradičně uvažovalo.

KAPITOLA 6: KRITÉRIUM JAZYKOVÉ SPRÁVNOSTI

V předchozí kapitole jsme viděli, jak konceptualizace „jazyka“ z pozic ontologického „socialismu“ vede k tomu, že **kritériem** (pro posuzování) **správnosti jazykového jednání, resp. jednotlivých jazykových prostředků je jejich ne/soulad s odpovídajícím pravidlem, jak ho sdílejí uživatelé jazyka – členové daného řečového společenství**. Tato kapitola se zabývá tím, jak se má toto „socialistické“ kritérium (pro posuzování) jazykové správnosti k dalším takovým kritériím, o nichž se uvažovalo (zejména) v české tradici (srov. též Nebeská, 1987).

Začněme jejich přehledem. Haller (2007a/1930; 2007b/1930) rozeznává tato kritéria (zřetele, prameny, hlediska, znaky, principy, vodítka, požadavky) jazykové správnosti: 1. historičnost, 2. doloženost v lidovém jazyce, 3. „dobrého autora“, 4. estetičnost („lepost jazykovou“), 5. logičnost, 6. účelnost, srozumitelnost, významovou přesnost/určitost, 7. nutnost, nezbytnost v jazyce a 8. soulad s jazykovým citem (toto poslední kritérium Haller v zásadě zavrhuje). Autorem originálního kritéria „dobrého autora“ je ovšem Ertl (1929/1927a; 1929/1927b; 1929/1927c; srov. též Trnka, 1927; Haller, 2007a/1930, s. 15–24, a vlastně už Mathesius, 1911). Většinu těchto kritérií uvádí – někdy pod jinými názvy – a detailně rozebírá Trávníček (1942). Jde o historičnost, správnost podle mluvy lidové, úzus „dobrých autorů“, estetičnost a logičnost, útvárovou ústrojnost (≈ Hallerova účelnost, srozumitelnost, významová přesnost/určitost a pozdější Danešova systémovost), úkonnou ústrojnost (≈ pozdější Danešova adekvátnost k funkcím, funkčnost) a jazykový zvyk/obyčej, díky kterému se prostředek stává součástí normy (≈ pozdější Danešova noremnost). Celý tento soubor pak racionalizoval Daneš (1977; 1979) ve svých známých a dodnes živých kritériích pro kodifikaci spisovné normy/češtiny. Daneš do svého systému nezařazuje kritéria, jež považoval za nutné komentovat ještě Trávníček, nejspíš proto, že byla dědictvím purismu/brusičství 2. poloviny 19. století a v dané době si stále zachovávala jistý vliv (historičnost, lidovost, estetičnost, logičnost), a rozlišuje už jen následující tři hierarchicky uspořádaná kritéria: 1. systémovost (≈ Trávníčkova ústrojnost útvárová), 2. adekvátnost (přiměřenost) k funkcím⁴⁸ (≈ Trávníčkova ústrojnost úkonná ≈ Hallerova účelnost, srozumitelnost, významová přesnost/určitost) a 3. noremnost (≈ Trávníčkův jazykový zvyk/obyčej, norma). Mezi dalšími kritérii lze zmínit Uličného (1998) kritérium

⁴⁸ Kriticky k funkčnosti srov. Starý (1995).

(vícesložkového) komunikačního rámce, a zejména jednu z jeho složek – kritérium přijatelnosti (prostředku) z hlediska regionálního chápání spisovnosti, resp. územní akceptovatelnosti jazykového prostředku (Uličný, 1995) (srov. ovšem už Trávníčkovu národní většinu a Weingartovu většinu zeměpisnou jako kritéria pro posuzování správné výslovnosti; daného kritéria se dotýká též výklad o kritériu veřejnosti projevu v kapitole 11) či též Cvrčkovu (2008) kritérium většinové volby mluvčích (frekvence) (k tomu srov. výklad v kapitole 12 o pravidlech vs. úzu). Další možná kritéria zmiňují např. Markowski et al. (2012) – jde o kritérium ekonomičnosti či domáckosti (*kryterium narodowe*). Zmínku si zaslouží také – pokud vím jinde nezmiňované – kritérium ne/analogičnosti posuzovaného prostředku s nějakým jiným prostředkem, jehož status co do ne/správnosti je (považován za) neproblematický, které se běžně uplatňuje např. v praxi jazykové poradny (pokud se ovšem nekryje s kritériem systémovosti).

S těmito kritérii lze zacházet dvěma modelovými způsoby/taktikami. Prvním způsobem je při rozhodování o ne/správnosti prostředku sečíst splněná a nesplněná kritéria. Převažují-li ta splněná, je prostředek (považován za) správný, převažují-li ta nesplněná, je prostředek (považován za) nesprávný. Kritéria zapojovaná do tohoto způsobu posuzování mají obvykle společné to, že jde o **odbornická kritéria lingvistů**, jež jsou uživatelům jazyka buď úplně cizí (= historičnost, lidový jazyk, celo/územní akceptovatelnost, většinový úzus), nebo si je konceptualizují jinak než lingvisté (systémovost), příp. o ne/splnění těchto kritérií budou stejně chtít suverénně rozhodovat lingvisté⁴⁹ (= adekvátnost k funkcím). Daná kritéria tak nevyhovují Schützovu (1962, s. 44) postulátu adekvátnosti (*postulate of adequacy*), který říká, že konstrukty vědců by měly být konzistentní s konstrukty lidí (ne-vědců) vzniklými na základě jejich každodenní zkušenosti se sociální realitou (srov. Auer, 2014, s. 110–119; též Kaderka, 2013, odd. 3). Takto navrhuje postupovat např. Haller (2007b/1930), nedávným, velmi dobrým příkladem této taktiky je následující Markowského (2012, s. 111) rozbor, který si tu z toho důvodu dovolím odcitovat *in extenso*:

---

⁴⁹ Příznačný je např. Trávníčkův (1942, s. 207) odmítavý komentář k Ertlovu kritériu dobrého autora: „Snažil se [Ertl; MB] z rozhodování o jazykové správnosti jazykozpytce vlastně vyloučiti. Kdyby byl absolutně dobrý autor, mohl by si každý příslušník spisovného jazyka zjistiti, zda je něco správné či není, nebylo by zapotřebí žádného jiného rozhodčího.“

Innowacją fleksyjną jest forma celownika imienia *Lew* – *Lwu* (*Rywinowi*, *Tołstojowi*). Zastosowane kryteria (w kolejności): ekonomiczne, uzualne, systemowe. Forma *Lwu* (zamiast *Lwowi*) jest ekonomiczna, powoduje bowiem likwidację konieczności zapamiętania, że imię *Lew* odmienia się inaczej niż rzeczownik pospolity *lew*. Jest więc z tego punktu widzenia pożądana (fortunna). Jednocześnie jednak nie spełnia ona tego kryterium w innym aspekcie: likwiduje precyzyjne rozróżnienie: *lwu* – zwierzęciu, *Lwowi* – człowiekowi. Jest to forma używana częściej niż forma *Lwowi*. Spełnia więc kryterium uzualne. Jeśli chodzi o system fleksyjny polszczyzny, to przewidziana jest w nim dla rzeczowników rodzajów męskich zarówno końcówka *-u*, jak i *-owi*. Forma *Lwu* nie narusza więc kryterium systemowego. Wniosek: poprawność formy *Lwu* jako celownika od imienia *Lew* nie jest całkowita, jednakże spełnia ona 2 i 1/2 z zastosowanych kryteriów, a nie spełnia tylko części jednego (choć najważniejszego) kryterium. Nie można więc oceniać ją negatywnie, powinno się jej zaakceptować jako formę oboczną.

Námítka z pozic ontologického „socialismu“, jenž vidí kritérium jazykové správnosti v ne/souladu jednotlivých (užitých) jazykových prostředků s odpovídajícími sdílenými pravidly, proti této taktice je nasnadě: Co když **i přes to**, nebo možná úplně **nezávisle na tom**, že nějaký prostředek je podle odbornických kritérií správný, existuje množství/většina uživatelů jazyka, kteří se řídí takovým sdíleným pravidlem, podle něhož je takový prostředek naopak nesprávný (nebo obráceně)? Nebo konkrétně: co když existuje nezanedbatelné množství kompetentních uživatelů polštiny, kteří se (stále ještě) řídí sdíleným pravidlem, podle něhož je správnou podobou lokálu singuláru rodného jména *Lew* výhradně forma *Lwowi*, a kteří proto budou formu *Lwu* (*Tołstojowi*) považovat za nesprávnou, bude u nich vyvolávat **nenulovou reakci** a **rušit** je? (K tomu viz kapitolu 9.)

Skutečnost, že/zda interakce probíhá hladce, tj. interakční partneři se navzájem neruší užitím prostředků, které nejsou v souladu **s jejich/jimi** sdílenými pravidly, je z perspektivy ontologického „socialismu“ mnohem podstatnější než to, zda jsou tyto prostředky v souladu s odbornickými kritérii, která jsou interakčním partnerům většinou zcela cizí (viz též kapitoly 9 a 11). Jsou-li někde v předmětné oblasti teorie jazykové správnosti problémy, pak v tom, že nesprávným jazykovým jednáním, užitím nesprávného jazykového prostředku **ruší jeden interakční partner druhého**, což ztěžuje, zpomaluje jejich

vzájemné porozumění (srov. též požadavek teorie jazykového managementu, aby organizovaný management byl co nejméně založen na managementu jednoduchém; *Jazykový management*, 2013). **Problém není v tom, že/zda se narušuje struktura jazyka (jeho výrazově-významová stránka), ale to, že/zda nesprávnými prostředky v interakcích ruší sami sebe uživatelé jazyka.** Nebo ještě jinak, nesprávný, nesprávně užitý prostředek „neškodí jazyku“, ale jeho uživatelům – účastníkům interakce. Případné problémy autentických uživatelů v autentických situacích přitom nejsou řešitelné spekulací lingvistů nad tím, zda konkrétní jazykové prostředky vyhovují jejich odbornickým kritériím. Jak jsme to mohli vidět výše u Markowského et al. (2012), prohlásí-li lingvisté nějaký prostředek např. za systémový, ale uživatelé jazyka už v daný okamžik sdílejí nebo později začnou sdílet pravidlo, podle něhož je nesprávný, bude je užití takového prostředku tak jako tak rušit. Jak realisticky píše Trávníček (1942, s. 135): „Jazykozpytec ohledá slovo se všech stran, vysloví o něm svůj kladný nebo záporný soud, doporučí je nebo před ním varuje, ale více pro ně [a chtělo by se dodat: ani proti nim; MB] udělat nemůže.“

Na tyto námitky jako by reagoval druhý možný způsob/taktika posuzování jazykové správnosti, který zvolená kritéria hierarchizuje. O ne/správnosti jazykového prostředku tu s konečnou platností rozhoduje kritérium, které stojí na vrcholu příslušné hierarchie. Náznaky tohoto postupu najdeme už u Ertla (1929/1927c), explicitně však takto poprvé v českém kontextu postupuje Trávníček (1942) a po něm Daneš (1977; 1979). Podle Ertla (1929/1927c, s. 13) stojí na vrcholu hierarchie jeho kritérium „dobrého autora“: „Gramaticky správné není [...] to, co se nám zdá logické nebo estetické, co má pečeť starožitnosti nebo lidovosti atd., nýbrž to, v čem se většina dobrých spisovatelů naší doby shoduje.“ Trávníček (1942) takové kritérium vidí v jazykovém (obecném) zvyku (*usu*), který jazykové prostředky „včleňuje do jazykové soustavy, přijímá za normu“ (*ibid.*, s. 127). Přitom jasně uvádí: „Obecný zvyk je nejvyšší rozhodčí v jazyce“ (*ibid.*, s. 129). Daneš (1977; 1979) staví na vrchol hierarchie „měřítko noremnosti“ a i on zcela jasně říká: „Naše tři kritéria nejsou hierarchicky rovnocenná: jinak by totiž v případě konfliktu kritérií, jehož možnost plyne teoreticky z toho, že daný jazykový jev může nabýt zároveň různých hodnot (na ose pozitivní – negativní) vzhledem k různým kritériím, nebylo možno dojít ke kodifikačnímu závěru, rozhodnutí.⁵⁰ [...]“

---

⁵⁰ Nebo jediné při uplatnění nehierarchizující, sčítací taktiky – viz výše citaci z Markowského.

Dospíváme tak [...] k této přirozené hierarchii kritérií: 1. noremnost (vžitost atp.), 2. funkční adekvátnost, 3. systémovost“ (Daneš, 1977, s. 11–12).

Zejména některé Ertlovy výroky o „dobrém autorovi“, ale i Trávníčkovy výklady o jazykovém zvyku a normě a Danešovy výroky o noremnosti by bylo dost dobře možné interpretovat jako kongeniální se „socialistickou“ identifikací zdrojů/příčin a z ní vyplývajícího kritéria jazykové správnosti. V Ertlově případě jde kongenialita s ontologickým „socialismem“ tak daleko, že bych se o něm nezdřáhal mluvit jako o zapomenutém či neznámém předchůdci intersubjektivitě. Pokusím se to tu na vhodných místech citacemi z jeho díla doložit. Tak Ertl (1929/1927c, s. 12) např. píše: „[Gramatika; MB] nepřestává býti naukou normativní, ale normy, jež vykládá, jsou normy, které se přirozeným postupem vyvinuly v praxi spisovné samy“; „Protože je jazyk [...] útvar čistě kolektivní, je z jazykového hlediska v principu správné to, v čem se největší počet vynikajících spisovatelů [představme si jen náhradu za: uživatelů jazyka; MB] [...] shoduje, a nesprávné to, čím jednotlivec nebo jednotlivci [...] tuto shodu ruší“ (Ertl, 1929/1927a, s. 53); „Jazyková správnost je princip kolektivní, jednotný a neosobní [≈ psychosociální, intersubjektivní; MB], podmíněný samou podstatou řeči [...]; každé zasažení individuality, které porušuje jednotnost výrazových prostředků stabilizovaných tradicí, je škodlivé, protože ohrožuje účel řeči“ [představme si jen náhradu za účastníky interakce; MB] (Ertl, 1929/1927b, s. 60). Trávníček (1942, s. 127–128) pak např. uvádí: „Ústrojné výrazové prostředky [...] jsou sice zpravidla noremní [...], ale nemusí tomu tak býti vždy. Vznikne-li nové slovo, uzná je jazykozpyt za ústrojné útvary i úkonně, uzná, že je dobře tvořeno [...], že by mohlo dobře vykonávati svůj úkon, ale dokud je nepřijme jazykový zvyk [...], je to jen slovo ústrojné, nikoli ještě noremní“; nebo: „Jazykozpytec je rádcem uživatelů spisovného jazyka, [...] má v jejich shromáždění jen poradní hlas, ale nemá výkonnou moc. Dává návrh, aby se slovo zavedlo nebo opustilo, ale jeho skutečné přijetí do jazykové soustavy užíváním je v moci početné obce jazykových příslušníků. Ti přímo určují, vytvářejí jazykový zvyk a tím jazykovou normu, jazykozpytec má na ni vliv jen nepřímý. Slovo správně tvořené a mohoucí dobře plniti svůj výrazový úkon, ale pomíjené v jazykových projevech, je mrtvé nebo jen živoří [...]“ (*ibid.*, s. 136); a hlavně: „Přecházením spisovného jazyka s jednoho pokolení na druhé, jeho posloucháním a užíváním podle jistých pravidel, zákonů, vytvoří se u všech jeho příslušníků společné jazykové vědomí [≈ sdílená jazyková pravidla; MB]. Co se s ním shoduje, je srozumitelné [≈ správné; MB], co se od něho odchyluje, porozumění ztěžuje nebo znemožňuje [≈ je nesprávné; MB]“ (*ibid.*,

s. 119). U Daneše (1977, s. 9; zvýraznění MB) pak např. čteme: „Každé společenství lidí potřebuje relativně jednotný účinný nástroj komunikace; k tomu cíli vyvine a postupně dále vypracovává znakový systém, který vzhledem k jeho společenské důležitosti (potřebnosti) *institucionalizuje*. [...]. *Institucí (ve smyslu sociologickém)* se tu rozumí nějaký sociální fakt, který má pevné místo v dané společenské struktuře a jehož trvalá (byť stále se měnící, vyvíjející) existence je zajišťována *různými prostředky sociálního mechanismu*. [...] Každý společenský jev tohoto typu *má charakter normativní*; cítí se jako závazný a na libovůli jednotlivce nezávislý. Normy [...] působí svým *tlakem* na jednotlivé členy společenství [...].“

Na druhou stranu, jakkoliv se tyto formulace dají považovat v uvedeném smyslu za kongeniální, jsou vzhledem k současnému poznání dost nekonkrétní. Jak přesněji si např. Ertl představoval „přirozený postup, jímž se norma sama vyvine ve spisovné praxi“ nebo Trávníček „přijetí [prostředku] do jazykové soustavy užíváním“, jak se podle něj „jazykovým zvykem“ vytváří „jazyková norma“? Nebo jaké „různé prostředky sociálního mechanismu“ má Daneš na mysli? O tom se – na rozdíl od popisu v kapitolách 4 a 5 (a 8, 9 a 10) – už z prací těchto autorů nic bližšího nedozvíme.

Nicméně i tak lze postavení Trávníčkova jazykového zvyku, resp. Danešovy noremnosti na vrchol hierarchie hodnotit jako velmi rozumný krok správným směrem, neboť jde o kritérium, které je při vhodné interpretaci, jako je (např.) ta „socialistická“, **nezávislé na lingvistech a vlastní uživatelům jazyka (jakožto účastníkům jednotlivých interakcí)**. Splňuje tak nároky Schützova postulátu adekvátnosti a překonává výše uvedené námitky proti odbornickým kritériím. O tom, co je podle „socialistického“ kritéria jazykové správnosti součástí normy, co je noremní ($\approx$ v souladu se sdílenými pravidly, správné), rozhodují **primárně uživatelé jazyka**, resp. poznatky o sdílených pravidlech v jejich myslích (jakožto reálně existujících sociálních faktech), nikoliv **lingvisté**, kteří by o tom, které jazykové prostředky jsou ne/správné, měli rozhodovat teprve **sekundárně** – na základě tohoto poznání. V teorii i v praxi posuzování ne/správnosti jazykových prostředků jsou však s tímto krokem správným směrem spojeny přinejmenším tři následující problémy.

Zaprvé, přestože mají posuzovatelé jazykové správnosti k dispozici jasně formulovanou hierarchii kritérií, ne vždy se jí důsledně řídí. Dobře to lze ilustrovat na Trávníčkově (1942) jinak pozoruhodné stati *O jazykové správnosti*. I když její autor, jak jsme viděli výše, jasně říká, že na vrcholu hierarchie stojí kritérium jazykového zvyku, normy, najdeme v jeho textu definitivní soudy o nesprávnosti konkrétních prostředků založené na

některém z hierarchicky nižších kritérií, přičemž tu tento postup není nijak vysvětlen. Kromě toho je Trávníčkovo hodnocení řady prostředků – už na základě kritéria jazykového zvyku, normy – dnes neplatné (viz zejména opakované odmítání konstrukce *je pravdou*, vazby *zapříčiniti něco*, slovesa *režirovati* atp.). To se zdá být nejpřirozeněji vysvětlitelné tím, že za 75 let, které uběhly od publikace Trávníčkovy studie, se změnila odpovídající sdílená pravidla. Je však otázkou (!), není-li to např. kvůli jeho (z dnešního hlediska nutně) nedokonalým poznatkům o jazykovém zvyku, a/tedy normě (srov. Chromý, 2008), kvůli tomu, že v těchto případech jako specifický uživatel češtiny (= lingvista) sdílel minoritní, ustupující pravidla – měl minoritní, exkluzivní intuici o tom, co je ne/správné – nebo kvůli tomu, že při svých soudech o ne/správnosti těchto prostředků podléhal nějakým (starším) předsudkům.

Zadruhé, rozhoduje-li s konečnou platností o ne/správnosti prostředku kritérium z vrcholu hierarchie (jazykový zvyk > norma, noremnost), proč vůbec uvažovat o kritériích nižších úrovní (systémovost, adekvátnost k funkcím)? Trávníček i Daneš (správně) upozorňují jednak na to, že existují prostředky, které sice nesplňují některé z kritérií nižší úrovně, ale díky tomu, že splňují kritérium nejvyšší, jsou přesto noremní, tj. „správné“ (nesystémovost, nefunkčnost ≠ nesprávnost; viz známé příklady slov *šlehačka* či *velín*), a jednak na to, že existují též prostředky, které sice kritéria z nižších úrovní splňují, ale kvůli tomu, že nesplňují kritérium nejvyšší, jsou přesto nenoremní, tj. nesprávné (systémovost, funkčnost ≠ správnost). Pak ovšem nejsou tato nižší kritéria ničím užitečná a jejich využití při posuzování jazykové správnosti konkrétních jazykových prostředků nedává smysl nejen z logických, ale ani z praktických⁵¹ důvodů. Proč je tedy Trávníček s Danešem do svých hierarchií zapojují? Možné vysvětlení může být v tom, že koncepty systémovosti a funkčnosti vnímali jako cenné a jinde osvědčené výdobytky vlastní lingvistické (strukturalistické) teorie, a považovali proto za přirozené, nebo dokonce nutné uplatnit je i při řešení otázek jazykové správnosti.⁵² (Se

---

⁵¹ Buď jde o tzv. jasný případ, jehož ne/správnost lze s jistotou poznat na základě intuice, a pak je lhostejné, je-li daný prostředek systémový nebo adekvátní k funkci, či nikoliv, nebo jde o tzv. nejasný případ, a pak se nelze z uvedených důvodů na systémovost či adekvátnost k funkcím při posouzení správnosti daného prostředku spolehnout. (K rozdílu mezi jasnými a nejasnými příklady viz detailněji kapitulu 8.)

⁵² Daneš např. v duchu strukturalistické teorie mluví o systémovosti jako o objektivní vlastnosti (spisovného) jazyka, která proto podle něj nejen pozitivně ovlivňuje, ale dokonce „podmiňuje“ to, zda se jednotlivé prostředky stanou normativními: „Objektivní hodnotící kritéria [tj. i systémovost; MB] budou tedy v případě

staršími kritérii historičnosti, lidovosti, estetičnosti, logičnosti u starších autorů, např. u Hallera, tomu bylo nejspíš zrovna tak.)

Proti tomu by se dalo namítnout, že hierarchicky nižší, odbornická kritéria jsou smysluplná a **užitečná** (alespoň) v případě prostředků, které jsou v jazyce úplně nové. Přestože tato námitka má své oprávnění (= co jiného by v těchto případech měli lingvisté dělat než opřít se o hierarchicky nižší kritéria?), nezbývá než reagovat na ni tvrzením, že odbornická kritéria nejsou nijak zvlášť užitečná ani v těchto případech, a to z následujících důvodů. Jednak vždy hrozí, že se vžijí jiné prostředky (= uživatelé jazyka začnou sdílet pravidla, podle nichž jsou správné jiné prostředky), než které lingvisté označí za správné a doporučí na základě odbornických kritérií. Jednak v případě zcela nových prostředků mohou lingvisté jen těžko doporučit takovou jejich podobu, která by nerušila podstatnou část uživatelů jazyka. Když uživatelé jazyka ještě nezačali sdílet žádné pravidlo, bude je rušit tak jako tak kterákoliv podoba nového prostředku, byť by ji lingvisté na základě odbornických kritérií označili za správnou.⁵³ Pomocí odbornických kritérií tedy nelze předejít problémům uživatelů jazyka v interakcích, což je druhou příčinou jejich podstatně omezené užitečnosti i v případě úplně nových prostředků (jakkoliv je takové konstatování vůči odbornickým kritériím kruté, neboť je tomu tak „z podstaty věci“).

Zatřetí se nikdy nepřikročilo k tomu, co popisuje Daneš (1977, s. 3): „Zjistí se a popíše existující spisovná norma, objektivně, v celé složitosti, rozrůzněnosti a dynamičnosti. Rovněž tak se objektivně (též metodami sociolingvistickými) zjistí různé sociální hodnoty připisované jazykovým společenstvím spisovnému jazyku, jednotlivým jeho prostředkům a způsobům

---

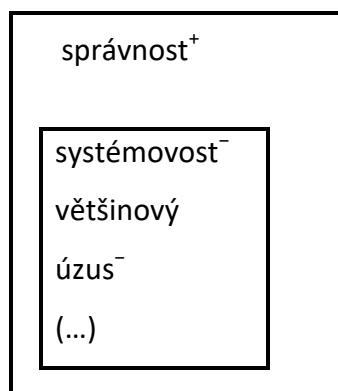
spisovného jazyka vyplývat z těch jeho *objektivních přirozených* vlastností, které *podmiňují* jeho efektivní společenské uplatnění“ (Daneš, 1977, s. 8–9; zvýraznění MB). Tvrzení, že systémovost je „objektivní přirozenou vlastností jazyka“, však není ani trochu samozřejmé. A zároveň neplatí, že by systémovost „podmiňovala“ jeho „efektivní uplatnění“. O protipříkladech ostatně uvažuje sám Daneš (viz též dále).

⁵³ Dobrým příkladem mohou být dotazy na správný způsob skloňování nepřechýlených podob domácích ženských příjmení typu „předseda“ (*Smetana, Liška* atp.), na něž se paradoxně nezřídka ptají jejich čerstvé nositelky. Ať už na základě odbornických kritérií doporučíme jakýkoliv způsob skloňování (*dovolte, abych vám představil paní (Janu) Liška / dovolte, abych vám představil paní (Janu) Lišku*), bude zacházení s těmito příjmeními bezpochyby uživatele jazyka (asi jen po určité dobu, ale přece) rušit, a to i ty, kteří jsou nepřechýlování ženských příjmení příznivě nakloněni. (Nutno ovšem dodat, že jakmile začne být o tom, jak v tomto případě jazykově jednat, sdíleno nějaké pravidlo, přestane být buď jedna, nebo druhá podoba rušivá. Tento proces ostatně proběhl v polštině.)

užívání.“ Při poznávání normy se kodifikátoři mylně opírali jen o úzus (viz níže) a o své předsudečné **představy** nebo v lepším případě autentické **intuice** o normě. To spolu s tím, že kritérium normy, noremnosti stálo na vrcholu hierarchie, umožňovalo zainteresovaným lingvistům, zejména v nejasných případech, deklarovat jako noremní (a do kodifikace prosazovat), nebo jako nenoremní (a do kodifikace nepouštět) protichůdné jazykové prostředky. Chromý (2008, s. 70) v této souvislosti vyslovuje domněnku, že „jednoznačným zájmem kodifikátorů bylo [v letech 1948–1989; MB] popisovat spisovnou normu“, ale že „[p]roblém tkvěl v tom, že se při jejím poznávání (pochopitelně) opírali o úzus, který představovaly především tištěné prameny a který [...] byl velice silně ovlivněn stávající kodifikací“. To vedlo k tomu, „že existovaly prostředky, které mluvčí produkovali a považovali za spisovné, ale tyto prostředky do tištěných médií (jakožto do primárního zdroje poznávání úzu) pronikaly jen minimálně“. Dodává pak (*ibid.*), že z tohoto bludného kruhu se česká jazyková kultura nevymanila dodnes. Např. Cvrček (2008) na jedné straně mluví o „neúspěšnosti stávající intervenční praxe“ (*ibid.*, s. 35), na druhé straně však říká, že „kodifikační intervence udržuje spisovnost psaných projevů“ (*ibid.*, s. 202) nebo že nemáme k dispozici texty, které by byly „vytvořeny bez výrazného vlivu kodifikace“ (*ibid.*, s. 180; srov. Beneš – Prošek, 2011, zejm. odd. 2.4). Vůči kodifikátorům ovšem může vyvstat i námitka méně příznivá. Nebylo jejich „zájmem“ a neumožňovala jim popsání situace spíše než „popisovat spisovnou normu“ prosazovat (nebo naopak nepouštět) do kodifikace pod pláštěm jejich noremnosti takové prostředky, které za noremní považovali na základě svých partikulárních představ či intuic jen oni sami? Ostatně už v 60. letech Pavel Novák (1962, s. 269) napsal: „Kloním se proto spíše k názoru, že jde o spor [o stylistickou platnost několika jazykových prostředků; MB] mezi pojetím mluvčích. Pak ovšem jde o spor zbytečný, neboť pravdu v tomto případě mají jistě obě strany (vypovídají přece o svém povědomí).“

Za jediné kritérium (pro posuzování) jazykové správnosti je (z pozice ontologického „socialismu“) namísto považovat uvedenou ne/shodu s jazykovým pravidlem, jak ho sdílejí členové řečového společenství. Přestože v takovém případě zkoumáme obsahy myslí/mozků jednotlivých uživatelů jazyka, není na takto zjištěných skutečnostech nic subjektivního. Danešovskou terminologií řečeno, tyto „charakterizační výroky“, tj. zjištění, že podle těch a těch uživatelů jazyka je ten a ten prostředek ne/správný, je namísto považovat rovnou za „výroky hodnotící“, tj. za tvrzení, že ten a ten prostředek je (podle těch a těch uživatelů jazyka) ne/správný.

Zmíněná zbývající kritéria systémovosti a funkční adekvátnosti tak lze nahlížet nejspíš jen **jako faktory**, které mohou urychlovat nebo retardovat či blokovat to, jestli uživatelé jazyka začnou sdílet pravidla o ne/správnosti zvažovaného prostředku. Je-li např. nějaký nověji se vyskytnuvší prostředek tzv. nesystémový, **může** to snad přispět k tomu, že odpovídající pravidlo o jeho správnosti nezačne být (všeobecněji nebo vůbec) sdíleno – prostředek zůstane nesprávný, příp. úplně vyjde z užívání. Pokud však odpovídající pravidlo o jeho správnosti i přesto sdíleno být začne, což není vyloučená věc (viz opět známé příklady slov *šlehačka* či *velín*), prostředek se stane správným (neboť bude v souladu se sdíleným pravidlem) **navzdory** své nesystémovosti. A o dalších zmíněných **odbornických** kritériích platí totéž. Řečeno terminologií konstrukční gramatiky (Fried, 2004), správnost, nebo nesprávnost nějaké konstrukce (= jazykového prostředku) je nekompozicionální. Skutečnost, zda konstrukce je, nebo není správná (správnost^{+/-}), nelze v každém jednotlivém případě přímočaře odvodit z kladné nebo záporné hodnoty vlastností vymezených konkrétními odbornickými kritérii (např. systémovost⁻ atd.), viz obrázek 1.

OBRÁZEK 1: Nekompozicionální charakter správnosti jazykových prostředků (= konstrukcí).

Na závěr této kapitoly se v této souvislosti podíváme ještě na uplatnění kritéria analogičnosti, které se zcela běžně využívá v praxi jazykové poradny. Máme jazykový prostředek X a zajímá nás, zda je správný, nebo ne. Běžná taktika při řešení této otázky (při rozhodování v jazykové poradně) je taková, že se hledá analogický prostředek Y, jehož ne/správnost je zřejmá nebo aspoň neproblematická (= všichni lidé nebo veškerá literatura se na ní shodnou), a prostředku X se pak na základě jeho analogičnosti s prostředkem Y přisoudí stejný status, který má tento prostředek. S tímto krokem jsou ovšem spojeny

problémy. Zprvce není samozřejmé a stává se předmětem častých sporů, kdy jde a kdy nejde o dobrou analogii. Hlavně však zadruhé hrozí, že i když o dobrou analogii půjde, můžou uživatelé jazyka sdílet pravidla, podle nichž je např. prostředek X nesprávný, i když je analogický prostředek Y správný – či naopak. Oba problémy dobře ilustruje tento příklad z praxe jazykové poradny. Z konkurent *do 3,5 tuny* (= počítaný předmět se shoduje s desetinou: „do [tří celých] pěti desetin tuny / do [tří a] půl tuny“) vs. *do 3,5 tun* (= počítaný předmět se shoduje s celým číslem: „do tří [celých pěti desetin] tun / do tří [a půl] tun“) je podle *Internetové jazykové příručky* neproblematicky správná jen podoba *do 3,5 tuny*, zatímco podobu *do 3,5 tun* tentýž zdroj umožňuje jen „u stylově nižších útvarů tolerovat“. Z toho by ovšem bylo mylné odvodit, že z lokálových konkurent **po 6,5 roku* (= počítaný předmět závisí na slově *půl*: „*po [šesti a] půl roku“) vs. *po 6,5 letech* (= počítaný předmět se shoduje s celým číslem: „po šesti [a půl] letech“) je správná i podoba **po 6,5 roku*. Přestože se lokálová podoba **po 6,5 roku* může jevit jako analogická⁵⁴ s neproblematicky správnou podobou *do 3,5 tuny* (v obou případech se počítaný předmět shoduje s desetinou), lze ji čistě na základě intuice (viz kapitulu 4) označit za nesprávnou – jde o tzv. jasný případ. Užívat toto kritérium tedy není bez rizik.

Ze „socialistické“ identifikace zdroje/příčiny fenoménu jazykové správnosti a z ní plynoucího kritéria jazykové správnosti spočívajícího ve shodě se sdílenými pravidly vyplývá zprvce řada závažných důsledků pro teorii jazykové správnosti i z ní odvozenou výzkumnou práci, které se dotýkají kapitoly 12 a 13 a Závěr. Zadruhé je k této identifikaci nutné přičinit řadu upřesňujících komentářů, neboť popsané procesy tu dosud byly pro účely argumentace zjednodušovány. V čem tato zjednodušení spočívají, jak se jich zbavit a načrtnout tak co nejméně simplifikující popis předmětné oblasti teorie jazykové správnosti, ukazují dvě následující kapitoly 7 a 8.

---

⁵⁴ Dokonalost této analogie narušuje fakt, že v případě počítaného předmětu „roků/let“ je nutné číst hodnotu 0,5 v číslovce 6,5 jediňe jako „půl“, nikoliv jako „pět desetin“ („čtení“ *pracoval jsem tam šest celých (a) pět desetin roku* je nesprávné – absurdní nebo komické), zatímco v případě počítaného předmětu „tun“ lze „číst“ hodnotu 0,5 v číslovce 3,5 jak jako „půl“, tak jako „pět desetin“. Je to však pro argument založený na analogii nutně problém? Při jedné z debat jsme se na tom s kolegy nedokázali shodnout.

KAPITOLA 7: PŘEDMĚTNÁ OBLAST TEORIE JAZYKOVÉ SPRÁVNOSTI: OBECNÉ VYMEZENÍ: NORMA, ÚZUS, KODIFIKACE

Tato definiční kapitola rozvrhne (prozatím velmi idealizovanou) konceptualizaci předmětné oblasti teorie jazykové správnosti. V závěru kapitoly 3 jsme viděli, že konceptualizace předmětné oblasti lingvistiky z pozice (Itkonenova) ontologického „socialismu“ počítá s jejím dichotomickým charakterem. Její součástí jsou na jedné straně smyslům nedostupná, mimo čas a prostor existující pravidla/normy (tedy entity normativního charakteru; viz kapitolu 5), na druhé straně pak jazykové jednání řízené těmito pravidly, „výpovědní události“, jejichž prostřednictvím se do času a prostoru dostávají smysly vnímatelné jazykové prostředky. Na pozadí této dichotomie lze dobře načrtnout obecné rysy předmětné oblasti teorie jazykové správnosti (ale i celé lingvistiky; viz kapitolu 3).

Ústřední součástí předmětné oblasti teorie jazykové správnosti, okolo níž se přirozeně orientují dvě součásti zbývající, jsou **1. jazyková pravidla**, která reálně existují jako předmět sdílených, tříúrovňových znalostí v intersubjektivě myslí členů příslušného řečového společenství, tj. osob, jež se na sdílení těchto pravidel podílí. Gloy (2012, s. 38; srov. též Gloy, 2004) mluví o „ontologischen Status der Normen [= pravidel; MB] als Institutionen im Reich der Gedanken“. **Soubor** těchto pravidel tvoří **normu** (nějakého „jazyka“, příp. jeho variety atp.). Pokud jsme dosud četli o „pravidlech/normách“ nebo „normách (pravidlech)“, budeme odteď rozlišovat **pravidlo**, resp. jednotlivá pravidla (sg. i pl.), a **normu** (jen sg.) jako soubor těchto pravidel. Obecně lze říct, že existují pravidla fonologická, gramatická (v češtině se adjektivum v rodě, čísle a pádě shoduje s řídicím substantivem), sémantická (slovo *pes* odkazuje k *PSOVI*, znamená v češtině ‚pes‘) a pragmatická/distribuční (ve vyšší komunikační situaci jsou adjektiva zakončená na *-ej* nesprávná).

Podle von Wrighta (1963, s. 70–92) lze u pravidla (von Wright pro něj ovšem používá termín *norma*) rozlišit několik hlavních komponentů: (a) obsah pravidla, tj. jednání, které se má, nebo nemá uskutečňovat, v případě jazyka jde o jednání jazykové, (b) jeho charakter (dovolení, příkaz atp.), (c) podmínky, za nichž se obsah pravidla uplatňuje, (d) činitele, který obsah pravidla poskytuje nebo šíří, (e) subjekt pravidla, kterému je norma určena, (f) zacílení pravidla (*norm occasion*), tj. místo a čas, kde se norma uplatňuje. Důležitou součástí

pravidlového komponentu, který von Wright označuje jako obsah, je **jazykový prostředek**, tj. jakýkoliv smysly vnímatelný „kus jazyka“, jehož prostřednictvím se má jednat, a který se tak dostane do času a prostoru.

Ve vztahu k jazykovým pravidlům, resp. normě, lze pak na jedné straně vymezit **2. ne/odpovídající**, tj. ne/správné **jazykové jednání** (*rule-(non)-following behavior*), tj. ne/správně užitá **jazykové prostředky** (k oné ne/správnosti viz kapitolu 6 výše). Pravidla totiž existují jako pravidla jednání, řídí se jimi (a samozřejmě čas od času taky neřídí) jazyková produkce, která může být jak laicky (psaním), tak lingvisticky cíleně fixována (korpora, nahrávky mluvené řeči). Soubor **všech** těchto vyprodukovaných jazykových prostředků tvoří **úzus** (daného jazyka, příp. jeho variety). „Být v úzu“ tak pro prostředek znamená být vyprodukován, dostat se do času a prostoru a být tam vnímatelný smysly.⁵⁵ Výzkumy, které se zabývají doménou jazykového jednání, tj. jednotlivými smysly vnímatelnými prostředky vyskytnuvšími se v čase a v prostoru, označuji jako **empirické**. Klasickými pracemi o metodologii těchto výzkumů (a filozofii těchto domén) jsou např. Popper (1997) nebo Hempel (1966).

Na druhé straně pak lze ve vztahu k pravidlům vymezit **3. jejich formulace**, obvykle písemné. Jinými slovy, je nutné lišit samotná pravidla od jejich (lingvistické) formulace v tzv. **větech o pravidlech** (*rule-sentences*),⁵⁶ a to zejména v souvislosti s oblastí, jíž se zde zabýváme. (Srov. též rozdíl mezi normou, tj. pravidlem, a předpisem, tj. větou o pravidle u Gloye (2012).) Věty o pravidlech jsou jednak cíleně vytvářeny lingvisty, v konkrétních interakcích jsou ovšem schopni je *ad hoc* formulovat i laičtí uživatelé jazyka. Nelze přitom vyloučit, že pravidla mohou být příslušnými větami (už v době jejich formulace) popsána špatně. Namísto je pak lišit věty o pravidlech, které pravidlu, jak je sdíleno, odpovídají, popisují ho náležitě, od těch, které tento nárok nesplňují. Je třeba zdůraznit, že zda věta

---

⁵⁵ Od výrazu „být v úzu“ je třeba lišit vyjádření „být uzuální“. „V úzu“ je jakýkoliv vyprodukovaný prostředek, „uzuální“ je však jen prostředek, který se „v úzu“ vyskytuje pravidelně, s větší, nezanedbatelnou četností. To ovšem neznamená, že je správný (pravidelnost ≠ správnost), neboť je třeba lišit pravidelnost („uzuálnost“) od pravidla („správnosti“), srov. k tomu výklad v kapitole 4, a zejména 12.

⁵⁶ Nepředstavujme si však, že věty o pravidle musí svou formou nutně připomínat prototypickou formu vět nařizujících, jak jednat (ať už si ji představíme jakkoliv). Větou o pravidle je např. heslové slovo ve slovníkové části *Pravidel českého pravopisu*, definice významu ve výkladovém slovníku, deklinační paradigma v mluvnici atp.

o pravidle popisuje nějaké pravidlo správně, nebo nesprávně, je objektivně (empiricky nebo experimentálně) řešitelný problém. Data pro případnou falzifikaci vět o pravidlech nelze ovšem hledat v časoprostorové doméně jazykového jednání, tj. v úzu, ale v doméně intersubjektivní sdílených pravidel. Otázka vztahu pravidlo vs. věta o pravidle je otázkou **kodifikace**: knihy/místa, kde jsou soubory vět o pravidlech shromažďovány, označíme (po vzoru germanistické literatury) jako **kodexy** – odliší se tak šikovně proces (= kodifikace) od fixovaného výsledku (= kodifikátu, kodexu).

Dostáváme se tak k definicím. Pojmy/koncepty z klasické triády norma – úzus – kodifikace na pozadí „socialistické“ konceptualizace předmětné oblasti teorie jazykové správnosti získávají velmi jasné, jednoznačné obsahy. **Norma = soubor sdílených pravidel**, jak byla detailně charakterizována výše v kapitolách 3, 4 a 5; **úzus** = smysly vnímatelné **jazykové prostředky** dostavší se, ať už v souladu, či nesouladu s pravidlem, **do času a prostoru**, a tedy vnímatelné smysly; **kodifikace = formulování vět o pravidlech (kodifikování)** a shromáždění **souboru jednotlivých vět o pravidlech (kodifikátů)** v nějakém typu lingvistické publikace, **v kodexu**.

Jednotlivá pravidla, resp. norma, existují mimo čas a prostor, v intersubjektivně myslí členů nějakého řečového společenství, nejsou vnímatelná smysly (srov. Gloy, 2012, který na s. 38 mluví o „immateriellen Natur der Normen [= pravidel MB]“), a nejsou tak bezprostředně přístupná pomocí **empirických**, ale jedině na základě **experimentálních** (psycholingvistických) **metod**. Oproti tomu jednotlivé jazykové prostředky existují v čase a v prostoru, jsou vnímatelné smysly, a lze je tedy zkoumat empirickými metodami. Drtivá většina z nich však samozřejmě po svém výskytu z času a z prostoru „mizí“, aniž by *tam* po sobě zanechaly jakékoliv stopy, a nejsou tak pro tyto metody zpětně dostupné. Existují-li pro příslušná pravidla nějaké věty o pravidlech, jsou zapsány (spíše než ústně tradovány, i když i s tím je třeba počítat; srov. pozn. 101) v **kodexech**.

Všimněme si, že uvedené tři typy entit, které jsou zásadní součástí předmětné oblasti teorie jazykové správnosti, patří do tří domén, mezi nimiž jsou **jasné, ostré hranice**, což je třeba z hlediska teorie i praxe přičíst „socialistické“ konceptualizaci jako veliké plus. Rozdíl mezi pravidly a větami o pravidlech se zdá být samozřejmý, přesto je třeba ho tu zdůraznit. Jednak se ve filozofii sociálních věd ne vždy explicitně tematizuje, jednak je rozdíl mezi nimi pro uvažování o předmětné oblasti teorie jazykové správnosti zásadně důležitý, a to zaprvé kvůli řadě problémů spojených s kodifikací (viz kapitolu 8, a zejména 13) a zadruhé kvůli

správnému pochopení otázky ne/falzifikovatelnosti vět o pravidlech. Výše v kapitole 5 bylo řečeno, že věty o pravidlech nejsou kvůli svému inherentně normativnímu charakteru falzifikovatelné výskyty v čase a v prostoru, tj. empiricky, ale tím, že se experimentálně podaří prokázat, že věta o pravidle (= popis objektu) nepopisuje odpovídající pravidlo (= objekt) náležitým způsobem, resp. že žádné pravidlo, které by jí odpovídalo, neexistuje. Věty o pravidle nejsou empirické hypotézy o tom, co se pravidelně vyskytuje nebo děje v čase a v prostoru, ale normativní výroky, které popisují, čím se tyto výskyty nebo děje řídí.

Rozdíl mezi pravidly a odpovídajícím jazykovým jednáním, jehož prostřednictvím se do času a prostoru dostávají jednotlivé jazykové prostředky, je pak rozdílem mezi něčím smysly nevnímátným, smyslům nepřístupným a něčím smysly vnímátným, smyslům přístupným. Tato hranice je jasná a ostrá. V případě každé jednotlivé entity je velmi snadno rozpoznatelné, jestli patří do první, nebo do druhé domény. Kromě toho má tato distinkce důležité funkce při lidské kognici. Např. Bloom (2015, s. 43–44) při diskuzi o tzv. rychlém mapování (viz Carey – Bartlett, 1978) ukazuje, že lidé si do paměti mnohem lépe ukládají informace, které nejsou dostupné na základě pozorování, ale jen na základě projevů jiných lidí, než informace, které pozorování dostupné jsou. Jeho experiment doložil, že ze tří informací o jistém předmětu, totiž o jeho vymyšleném názvu, jeho vnější, viditelné barvě a jeho vnitřní, neviditelné barvě, si probandi týden po jejich podání (nad černobílou fotografií tohoto předmětu) dokázali nejhůř vybavit právě informaci o jeho vnější, viditelné barvě. Nejspíš proto, že k informacím tohoto druhého typu se obvykle můžeme vrátit, zatímco informace prvního typu se okamžitě ztrácejí, a nemáme tak jinou možnost než si je zapamatovat.

KAPITOLA 8: PŘEDMĚTNÁ OBLAST TEORIE JAZYKOVÉ SPRÁVNOSTI: KONKRÉTNĚJŠÍ OBRYSY, JAZYKOVÁ ZMĚNA, JASNÉ A NEJASNÉ PŘÍPADY

Viděli jsme, že součástí předmětné oblasti teorie jazykové správnosti jsou jednotliví **lidé** (= **řečové společenství**). Tito lidé mají mysl, jež jsou specifickým způsobem (popsaným v kapitolách 3 a 4) propojeny a tvoří tak doménu **intersubjektivit**. (Srov. už jednou citované „with quite specific mental attributes (namely many-level states of knowledge) placed in a quite definite structure or pattern (namely that characteristic of common knowledge)“ (Itkonen, 2008a, s. 289).) Toto propojení se děje pomocí tzv. sdílených znalostí, jejichž předmětem jsou pravidla, v případě „jazyka“ **pravidla jazyková** (jejich soubor = **norma**). Těmito pravidly se členové řečového společenství povětšinou řídí v případě svého **jazykového jednání**, které se odehrává v různých a různě (těmito členy) konceptualizovaných situacích (= **komunikační situace**). Prostřednictvím tohoto jednání se do času a prostoru, tj. do **úzu**, dostávají jednotlivé (správné, nebo špatné) „kusy jazyka“ (= **jednotlivé jazykové prostředky**).⁵⁷

Jako východisko k cestě za reálnou, nezjednodušující podobou předmětné oblasti teorie jazykové správnosti si teď představme následující, pro účely argumentace v maximální možné míře idealizovanou situaci. Mějme řečové společenství S, jež (v aktuální okamžik) sestává z x členů a o němž platí:

- (1) Každý člen S sdílí všechna pravidla P1–Px svého „jazyka“ L (= problém definice řečového společenství).
- (2) Každý člen S se každým z těchto pravidel při svém jazykovém jednání řídí ve 100 % případech; odchylky od pravidel se tak v S nevyskytují (= problém pravidla vs. úzus).
- (3) Společnosti S ve vztahu k L (= P1–Px) chybí jakákoliv dynamika. Potenciální nový mluvčí (např. dítě) se stane členem S, jakmile o něm začne platit 1–2 (= opět pravidla vs. úzus a také nabývání jazyka a jazyková změna).

---

⁵⁷ Koncepty v závorkách označují konstrukty vzniklé buď sdružováním samostatných jednotlivin do množin (řečové společenství, norma), nebo vydělením diskrétní jednotky z nějakého nediskrétního kontinua (komunikační situace, jazykový prostředek).

(4) Společenství S má k dispozici kodex K, který obsahuje věty o pravidlech, jež (a) zachycují všechna pravidla P1–Px, a to (b) náležitě (= problém kodifikace/kodexů, tj. pravidlo vs. věta o pravidle).

Míra idealizovanosti situace v takovém společenství je samozřejmě obrovská (srov. též Hudson, 1996, s. 5–7). Jakmile by lingvisté(-kodifikátoři) zajistili bod 4, neměli by za podmínek 1–3 v zásadě co dělat. Realitě se přiblížíme tím, že tyto idealizace postupně relativizujeme, tj. popíšeme, proč / v čem jsou to idealizace.

(1) Problém řečového společenství: Ne každý člen S zná-3/sdílí **všechna** pravidla P1–Px svého jazyka L. Každý člen společenství zná-3/sdílí z těchto pravidel sice více či méně podstatnou část, nikdy však všechna z nich. Složitost těchto vztahů lze opět asi nejlépe naznačit z pozice konkrétního člena společenství. Vstoupím-li já (= A) do interakce s partnerem B, je situace taková, že pomineme-li dynamiku interakce, tj. případné vznikání sdílených pravidel v jejím průběhu (viz Stalnaker, 2002), jsou tu v okamžiku, kdy interakce začíná: (i) pravidla, která s B sdílíme, (ii) pravidla, která sdílím s C, D atd., ale nikoliv s B, a (iii) pravidla, která sdílí B s C, D atd. (nebo s E, F atd.), ale nikoliv se mnou. A tak dál pro všechny interakce popsané z pozice osob C, D, E, F atd. (srov. též detailnější popis v kapitole 11).

(2–3) Problém pravidla vs. úzus a jazyková změna: Ne každý člen S se každým z těchto pravidel řídí důsledně, tj. při svém jazykovém jednání se členové S od jednotlivých pravidel v různém počtu případů odchylojí, v S tak dochází k odchýlkám od pravidel. Jinými slovy, každý člen řečového společenství se někdy dopustí, ať už záměrně, či nezáměrně, nesprávného jazykového jednání, použije nesprávný prostředek.

Je-li jazykové pravidlo porušováno jen tu a tam a odpovídající nesprávné prostředky jsou v úzu řídké, nemá to dlouhodobě žádný vliv na jeho platnost a realitu jeho sdílení (srov. Luhman, 1989, s. 43–44). Členové řečového společenství tyto výskyty v úzu hodnotí jako chybné a příp. o tom poskytují zpětnou vazbu svým interakčním partnerům, kteří se této chyby dopustili. Pokud se ovšem pravidlo, ať už z jakéhokoliv důvodu, začíná porušovat soustavněji, nesprávné prostředky se v úzu objevují stále častěji a častěji, můžou si jednotliví členové řečového společenství nad tímto novým, původně nesprávným územ konstituovat nové pravidlo, podle něhož se stane nový, původně nesprávný prostředek správným (neboť bude v souladu s novým pravidlem). Jsme u mechanismu **jazykové změny**.

Tyto skutečnosti jsou pro teorii jazykové správnosti nesmírně důležité, neboť odchylky od pravidel můžou potenciálně způsobit či aktuálně způsobují změnu jazykových pravidel (změnu „jazyka“). Stojí za dynamikou normy (diachronií v synchronii) a vůbec schopností jazyka kontinuálně se proměňovat, za jeho otevřeností, která je zásadně důležitá pro jeho existenci: „Linguistic change represents the exact point at which linguistic normativity [= pravidla; MB] and linguistic spatiotemporality [= jazykové prostředky, jednání, úzus; MB] contact each other, or merge into each other“ (Itkonen, 1978, s. 153).

Definujeme-li obsah pravidla jako jednání, které se má, nebo nemá uskutečňovat (von Wright, 1963, s. 70–92), jsou (zásadní) součástí tohoto pravidla jazykové prostředky, neboť jimi se „jazykově jedná“. Schematicky to lze pro správné jednání zachytit takto: $[R1 \supset P1] > P1$; pro nesprávné jednání, které se může stát hnacím motorem jazykové změny, pak takto: $[R1 \supset P1] > *P2$ (R = pravidlo; P = prostředek; číslice označují, který prostředek je obsahem kterého pravidla; hranaté závorky značí nečasoprostorové pravidlo s jeho obsahem; znak $\supset$ znamená, že prostředek „je obsahem“ pravidla; znak $>$ označuje užití prostředku, tj. jeho „vypuštění do času a prostoru“; konečně symbol $*$ značí nesprávnost vzhledem k příslušnému pravidlu). Díky interakční a individualizační perspektivě pak lze jeden z typů jazykové změny (zasahující formu⁵⁸) zachytit takto: $[R1 \supset P1] > *P2 \rightarrow [R2 \supset P2(+P1)] > P2$. Tedy někdo, ač sdílí pravidlo R1, produkuje nesprávný prostředek *P2, a jeho interakční partner (setkává-li se s tím častěji) si může na základě toho osvojit (znak $\rightarrow$) pravidlo R2 a v souladu s ním pak produkovat prostředek P2 jako správný, což může dále přispět k tomu, že pravidlo R2 si osvojí i jeho jiný interakční partner, který tak začne považovat prostředek P2 za správný a produkovat ho častěji atd. Viz např. genitiv (G) číslovky *tři*: $[G \text{ tři} = \text{tří}] > *třech \rightarrow [G \text{ tři} = \text{třech} (+ \text{tří})] > \text{třech}$.

⁵⁸ Existují totiž samozřejmě i jazykové změny, které formu nezasahují. Ty jsou pozoruhodné v tom, že jejich rozběhnutí nepředpokládá užití nesprávného prostředku, srov. nejprve schematicky: $[R1 \supset P1] > P1 \rightarrow ([H2 \supset P1]) \rightarrow [R2 \supset P1] > P1$. Tedy první uživatel jazyka produkuje prostředek P1, který je v souladu s pravidlem R1, jeho interakční partner si však odsud inferuje mylnou hypotézu H2 o významu/funkci prostředku P1, tato hypotéza H2 (nedostává-li se tomuto uživateli jazyka delší dobu negativní zpětné vazby, tj. není-li jeho hypotéza falzifikována) se mění v pravidlo R2, které prostředku P1 přisuzuje jiný význam/funkci než původní pravidlo R1. Příkladem může být sloveso *soustředit se*: $[R1: \text{soustředit se} = \text{dok.}] \rightarrow P1: \text{soustředím se na...} \rightarrow ([H2: \text{soustředit se} = \text{nedok.}] \rightarrow [R2: \text{soustředit se} = \text{nedok.}] > P2: \text{budu se soustředit} \rightarrow [R2: \text{soustředit se} = \text{nedok.}] \text{ atd.}$

Nyní se podívejme na to, co všechno se musí stát, aby došlo k úplné jazykové změně, tj. k tomu, aby prostředek, jehož užití bylo na začátku pro (skoro) všechny členy řečového společenství jasně nesprávné, bylo nakonec pro (skoro) všechny členy téhož společenství jasně správné. „Different people and different communities play to some extent by different rules and the rules change (silently) in the course of time“ (Milroy – Milroy, 1999, s. 20). Zkusme se na tento proces podívat detailněji, i když stále modelově.

1. Ve výchozím stavu se $\pm 99\%$ členů řečového společenství v $\pm 99\%$ případech (= okamžiků, kdy má být jazykové jednání řízeno příslušným pravidlem) řídí tzv. starým, původním pravidlem R1; v úzu se tak vyskytují víceméně jen správné prostředky P1 – pokud se vyskytne nesprávný prostředek P2, jde o chybu typu přerěknutí atp. (což má vyjadřovat ono $\pm$).

2. Následně se začnou nejdřív někteří a potom všichni členové společenství od tohoto starého, původního pravidla R1 z nějakého důvodu odchylovat ve větším počtu případech: „Output errors that are produced by normal native speakers unintentionally and spontaneously (and sometimes unconsciously) are another well documented case in point“ (Arppe – Järvi, 2007b, s. 103). Různé teorie jazykové změny se obvykle zajímají o příčiny těchto „chyb“ – artikulační, systémové, analogické, kontaktní aj. – a v následujících bodech modelově popisované dění většinou nechávají mimo centrum své pozornosti. V úzu se od tohoto okamžiku začne objevovat nesprávný prostředek P2, a to s takovou frekvencí, že to už těžko hodnotit jako chyby typu přerěknutí atp. Zároveň je ovšem $\pm 99\%$ členů řečového společenství stále jasné, že tento prostředek je nesprávný, pořádek je ruší.

3. Narůstající počet členů řečového společenství se začne od pravidla R1 odchylovat ještě ve větším počtu případech – např. (i) $\pm 50\%$ členů ve 25 % případech (a zbývajících 50 % členů nikdy), nebo (ii) $\pm 99\%$ členů ve 12,5 % (obě situace způsobí, že v úzu se objeví podobný počet nesprávných prostředků). Přinejmenším někteří členové řečového společenství (v prvním případě mohou teoreticky existovat i takoví, kteří s nesprávnými prostředky nepřijdou vůbec do styku, ve druhé situaci je to spíše vyloučeno) tak budou v úzu konfrontováni s poměrně vysokým, nenáhodným počtem výskytů nepůvodního, nesprávného prostředku P2.

4. V tento okamžik si někteří členové na základě úzu s výskytem (původně a v daný okamžik stále ještě) nesprávných prostředků P2 začnou *osvojovat* nové, nepůvodní pravidlo R2, podle kterého je užití nového, nepůvodního (resp. původně nesprávného) prostředku P2

správné. (Jak tento proces *osvojení* ve srovnání s procesem *učení* vypadá, popisuje kapitola 9.)

5. To dále rozmnoží počet výskytů prostředku P2 v úzu, neboť část členů řečového společenství už tento prostředek produkuje v souladu s novým pravidlem R2, a tedy ve větším procentu případů. I kdyby si, jakkoliv je to nepravděpodobné, v tento okamžik nikdo z členů řečového společenství, kteří kdy sdíleli staré, původní pravidlo R1, toto pravidlo nerekonstitoval v nové, nepůvodní pravidlo R2, začnou si ho nad novým územ konstituovat (přinejmenším někteří) „dorůstající“ členové společenství, kteří nejsou „zatiženi“ starým, původním pravidlem R1, neboť ho nikdy nesdíleli – efektem je opět nárůst četnosti nových, nepůvodních prostředků P2 v úzu. Podstatnou roli tu bude hrát míra/intenzita vystavení jednotlivých členů řečového společenství tomuto prostředku. Ani ta část členů, kteří si staré, původní pravidlo nerekonstitují v nové (R2), nebude mít na narůstající míru sdílenosti nového, nepůvodního pravidla R2 a četnosti výskytu nového, nepůvodního (= původně nesprávného) prostředku P2 dlouhodoběji retardační vliv, neboť všichni jednou zemřou, a přestanou tak v úzu udržovat starý, původní prostředek P1 (na jehož základě by si nějací členové řečového společenství mohli osvojit pravidlo R1).

6. Jakkoliv to může trvat desítky let, dojde nakonec k tomu, že ± 99 % členů řečového společenství se v ± 99 % případů bude řídit novým, nepůvodním pravidlem R2, a v úzu se tak budou homogenně vyskytovat víceméně jen nové, původně nesprávné, ale nyní už jasně správné prostředky P2 – a pokud se vyskytne prostředek nesprávný (P3, ale i P1), půjde opět o chybu typu přeházení atp.

Takto konceptualizovaná a zcela dokončená jazyková změna předpokládá **rekonstituci pravidla** (změnu $R1 > R2$) v mysli každého jednotlivého člena řečového společenství – je přitom nasnadě, že tato rekonstituce těžko proběhne u všech jeho členů najednou („[d]iachronic changes are gradual“ (Say, 2015, sl. 4)). Na změnu je třeba nahlédnout **jako na sérii individuálně-psychologických rekonstitucí v myslích všech jednotlivých uživatelů jazyka**. Ze „socialistické“ konceptualizace předmětné oblasti teorie jazykové správnosti tak vyplývá možnost, nebo dokonce nutnost pohlédnout na tuto oblast z jakési **radikálně individualizační perspektivy**, zohledňující (alespoň modelově) mysl každého jednotlivého člena společenství (jako typu). Díky této perspektivě se lze předmětné oblasti teorie jazykové správnosti přiblížit lépe než z perspektiv jiných. K obrazu toho, jak tato oblast ve své složitosti „skutečně vypadá“, vede odpověď na otázku, jací členové

řečového společenství sdílejí (v aktuální okamžik) která jazyková pravidla. (O schematický náčrt tohoto obrazu se pokouší kapitola 11.)

K naznačenému průběhu jazykové změny je třeba uvést dvě následující poznámky. Zaprvé, tento průběh jazykové změny samozřejmě nemusí být plynulý a jednosměrný, může se v jednotlivých fázích na nějakou dobu nebo úplně zastavit a může se vracet zpět atp. Jakkoliv je modelovost této situace zřejmá, je mi jasné, jakými způsoby a směry její míru rušit ve prospěch realističtějšího popisu.

Zadruhé, i když se tento popis může zdát přirozený a samozřejmý, popisy gramatikalizací (jako prominentního typu jazykových změn) obvykle vypadají jinak – chybí v nich jakákoliv zmínka o uživatelích „jazyka“ (a jejich intuicích). Hopper a Closs Traugottová (2003, s. xv) k tomu v předmluvě k druhému vydání své učebnice *Grammaticalization* sice říkají: „[T]he definition of grammaticalization as a process has been misleading. To some it has suggested that grammaticalization is conceived as a force with an impetus of its own independent of language learners and language users. This was never intended. Only people can change language.“ Neřekl bych však, že interpretování procesu gramatikalizace jako „síly, která se uvádí do pohybu sama od sebe a která je nezávislá na těch, kdo si jazyk osvojují a používají“ se objevilo primárně proto, že by se v definici používalo slovo *process* (neboť jde tak či tak skutečně o proces). Formulace typu „prostředek x se šíří i do těch a těch kontextů“, jsem si vždy překládal na „uživatelé jazyka šíří prostředek x do těch a těch kontextů“ a nechce se mi věřit, že by to ostatní nedělali – tj. neuvědomovali si, že prostředek x se někde nerozšíří sám od sebe, ale že to musí udělat mluvčí (a tolerovat posluchači). Vyjádření, že „jazyk můžou změnit jedině lidé“ je naopak velmi sympatické, neboť je pravda, že popisy konkrétních gramatikalizací jsou až na výjimky zcela „liduprázdné“. Vezměme si příklad z nedávné doby. Když Pergler (2016) uvažuje o gramatikalizaci původního staročeského zájmena *se*,⁵⁹ nepadne v jeho článku jediná zmínka o tom, že pomocí „jazyka“ dělají něco lidé. Jako agent tu vystupuje výhradně zájmeno *se* („*se* české reflexivum *se* stalo předmětem procesu gramatikalizace [...] začalo [*se*] postupně šířit do funkcí nových, kde již plní roli ‚pouhého‘ gramatického prostředku“; *ibid.*, s. 109). Tento způsob vyjadřování lze do značné míry vysvětlit konvencí. Nemá však hlubší příčinu v ontologickém „fyzikalismu“ (viz

---

⁵⁹ Výběr tohoto článku je čistě náhodný, nijak nesnižuje jeho poznávací hodnotu; stejný komentář by šlo připojit k mnoha podobným textům.

kapitolu 3), který změnu sleduje čistě z hlediska smysly vnímatelného dění v čase a v prostoru? Není to jisté (a pro naši diskusi ani důležité), ale popisy, kde je agentem prostředek, nejspíš nejsou jednoduše přeložitelné do popisů, kde by byli agenti uživatelé jazyka – zejména proto, že řekne-li se, že „prostředek x se gramatikalizoval a plní tu a tu funkci“, zůstává za tím skryta skutečnost, že si ho takto musel gramatikalizovat každý mluvčí zvlášť a že se to jistě nestalo naráz, ale postupně (viz popis šíření jazykové změny výše). Není tu důležité, zda to pro gramatikalizaci představuje výzvu či problém, smyslem tohoto exkurzu bylo ukázat, že výše uvedený (schematický) popis jazykové změny, který šíření nového prostředku vnímá jako důsledek série postupných, individuálních rekonstitucí starého, původního pravidla v nové u jednotlivých uživatelů jazyka, není až tak samozřejmý, jak může vypadat.

V sociolingvistické literatuře se pracuje se dvěma možnými scénáři šíření jazykové změny. První scénář (tzv. *apparent-time hypothesis*; např. Magué, 2006; Tagliamonte – D’Arcy, 2007; Milroyová – Gordon, 2012) předpokládá, že změna je záležitost generační, tj. že jazykové jednání jednotlivých uživatelů je po dosažení určitého věku (tzv. *critical age*) po zbytek jejich života stabilní – terminologií této práce řečeno, po tomto věku si už nerekonstruují staré pravidlo v nové, a pronikající prostředek se tak šíří až/jen díky další generaci, která se už řídí odlišným, novým pravidlem. Podle druhého scénáře, tzv. *communal change*, který popisuje Labov (1999, s. 84), se změna šíří u všech uživatelů jazyka jaksí zároveň: „All members of the community alter their frequency together.“ Jak je vidět, oba scénáře jsou spíš modelové.

Ideji vnímat jazykovou změnu jako sérii individuálně-psychologických rekonstitucí sdíleného pravidla u jednotlivých uživatelů jazyka se nejvíc blíží tzv. *real-time sociolinguistics* (Dannenberga, 2000; Sankoff, 2006), která sleduje šíření jazykové změny v tomtéž řečovém společenství v několika po sobě následujících časech, v každém z těchto okamžiků ovšem obvykle u jejich různých členů (tzv. *cross-sectional studies*; viz např. Sankoff, 2005/1994). Řídkým příkladem studie, která sleduje šíření změny v různých okamžicích u týchž mluvčích (i když explicitně netematizuje roli pravidel v tomto procesu), a blíží se tak popsanému ideálu, je práce ruského lingvisty Sergeje S. Saje (Say, 2015). Ten v Ruském národním korpusu sledoval šíření morfologické inovace *-oju* > *-oj* v instrumentálu singuláru a-kmenových feminin (*рукою* > *рукой*) u ruských spisovatelů 19. století (po dvacetiletích). Saj tu dochází mj. k závěrům, které jsou velmi zajímavé i z hlediska teorie jazykové správnosti:

Mezi jednotlivými spisovateli jsou ve frekvenci užívání *-oj* (jakožto inovace) velké rozdíly, a to i v rámci téže generace (a jejich konzervativnost v používání této inovace koreluje s jejich konzervativností v používání inovací jiných; autor tu odkazuje na nepublikovanou práci svého kolegy Tichomirova). Většina spisovatelů změně „podléhá“, frekvence jejich užívání inovativního zakončení *-oj* během jejich života stoupá (jako nejkonzervativnější se v tomto směru ukázal Lev Nikolajevič Tolstoj). Průměrná rychlost, s níž spisovatelé změně podléhají, je ovšem dvakrát nižší než u řečového společenství jako celku, výzkumem zjištěný průběh změny je někde mezi prvním (*apparent-time hypothesis*) a druhým scénářem (*communal change hypothesis*) (viz Say, 2015, sl. 34–46).

Jakkoliv tedy existuje řada detailních sociolingvistických popisů mechanismu šíření jazykové změny (*propagation of language change*), srov. např. jejich diskusi u Blythe a Crofta (2012), z nichž některé už dokonce počítají s intraindividuálními variacemi (viz výše na Sajově příkladu), zdají se být (alespoň podle Blytheova a Croftova popisu) fyzikalisticky orientované, tj. netematizují roli, jakou v tomto mechanismu hrají jazyková pravidla, a soustředí se na frekvence výskytu pronikajících prostředků.

Tím se ovšem z popisu šíření prostředku vytrácí důležitý faktor. V každý jednotlivý okamžik vývoje „jazyka“ totiž existují **dva typy pravidel a/nebo prostředků** (= jakýchsi stop po jazykovém jednání v čase a v prostoru). Mimo jazykovou změnu, resp. v jejích krajních fázích (1, příp. 2, a 6), tj. před jejím započítím nebo po jejím dokončení, máme co činit s tzv. **jasnými případy** (*clear cases*). Jde o pravidla, o nichž podle Itkonena (2003, kap. 5; 2008a, s. 296–297), který tuto myšlenku přebírá od Wittgensteina (viz jeho práci *Über Gewissheit / On Certainty*), platí, že je **známe tzv. s absolutní jistotou**, čistě na základě **intuice**, jak ji definuje kapitola 4.⁶⁰ Obvykle jsou sdílena drtivou většinou členů řečového společenství a dodržována v ±99 % případů. Existence tohoto typu pravidel je zásadně

---

⁶⁰ Že tato absolutní jistota není lingvistický konstrukt, ale něco, co je vlastní i laikům, dokazují i nijak neelicitovaná vyjádření tazatelů jazykové poradny, srov. např.: „[...] já u té sedmičky a pětky tam to *cítím* [= intuice] *absolutně jasně* [= míra jistoty], jo, ale třeba dvě stě devatenáct prosím, jaká je tam předložka?“ Jde o dotaz na to, zda ve spojeních *letci ze sedmé, z páté a z/e dvěštedevatenácté perutě* vokalizovat předložku (viz nahrávku 3_00001151.wav, ID: 2328, z databáze telefonických interakcí tazatelů s pracovníky jazykové poradny, která vzniká v rámci projektu NAKI II Zpřístupnění dotazů jazykové poradny v lingvisticky strukturované databázi).

důležitá pro filozofii jazyka,⁶¹ jejich (deskriptivně)lingvistická hodnota je však nízká (viz Itkonen, 2003, s. 21–22). Např. z hlediska jazykověporadenské praxe jsou nezajímavá, neboť tazatelům je obvykle správnostní status odpovídajících prostředků s jistotou známý i bez rady lingvistů, a nebývají proto běžně předmětem dotazů (a pokud už předmětem dotazu jsou, není problém na takový dotaz podat náležitou, dokonalou odpověď) – v případě pravidel, která známe s jistotou, poznáme (i jako laici), zda je příslušný prostředek správný / užít správně, či nikoliv, čistě na základě intuice. Neboli, jak napsal Pavel Novák (1962, s. 269), „[j]sou případy, kdy se každý český lingvista může bezpečně opírat o vlastní jazykové povědomí [≈ intuici; MB], avšak v některých otázkách, zejména stylistických, zřejmě nikoli“.

Tak se dostáváme k tomu, že tato jistota má své meze (srov. Arppe – Järvikivi, 2007b, s. 104). Ve stadiích 2, resp. 3, až 5 máme na druhé straně co dělat s tzv. **nejasnými případy** (*less-than-clear-cases*), tj. s pravidly, která s jistotou neznáme. Jsou-li prostředky vyskytující nebo vyskytnuvší se v úzu/interakcích s těmito pravidly v souladu, nebo nikoliv, jsou-li správné, nebo nesprávné, uživatelé s jistotou nevědí. V úzu/interakcích se to projevuje tím, že tam nacházíme ve větší či menší míře dvojice (příp. trojice atd.) konkurenčních jazykových prostředků. Při rozhodování o správnosti takových prostředků pak už není možné vycházet pouze z intuice, ale je třeba zapojit empirické nebo experimentální (psycholingvistické) metody.⁶² Tento typ pravidel je z hlediska lingvistiky, a zejména teorie jazykové správnosti a jazykověporadenské praxe naopak velmi zajímavý a důležitý.

Jako příklad nejasného případu si vezmeme třeba analytické futurum *буду běžet* a otázku, zda informaci o existenci tohoto tvaru zmínit ve slovníku, a pokud ano, tak s jakým kvalifikátorem, tj. vlastně komentářem k jeho ne/správnosti. Pro rozhodování o tom, zda je do úzu pronikající tvar *буду běžet* stále nesprávný (= jestli to tak v konkrétních interakcích vnímají členové českého řečového společenství, a pokud ano, tak jací, kde a kdy atp.), nebo zda už začíná být správný (= existují alespoň někteří členové českého řečového společenství,

---

⁶¹ Srov. tento Rádlův (1999/1933, s. 438; kurziva originálu) autorský komentář z jeho *Dějiny filosofie*: „Nemá smyslu říci, že $1 + 1 = 2$, jestliže si odmyslíme od tohoto výrazu jistotu, že *opravdu platí*, že *vy jistojistě věříte* jako já, že jest tomu tak. Nejen matematika však, nýbrž *všechny naše styky vzájemné*, všechen život jest založen na této jistotě, že něco definitivně platí.“

⁶² Srov. též Ertlovu (1930/1927b, s. 66) formulaci: „[N]eboť vždycky a v každém jazyce zůstanou [...] zjevy řídké nebo kolísavé, jež nesou s sebou stálý vývoj řeči a o nichž je třeba se poučiti.“ Ovšem v příručce, nikoliv experimentálním výzkumem.

kteří ho v konkrétních interakcích považují za správný, nevadí jim, neruší je a nerozčiluje atp.), nemáme potřebná data o intuicích (representativního vzorku) členů českého řečového společenství. Za této situace se dá jen **odhadovat**, že kdybychom je měli, ukázalo by se nejspíš buď (i), že všichni jeho členové (resp. jejich drtivá většina) vnímají každý výskyt tvaru *budu běžet* jako nesprávný (= do slovníku nepatří; v úzu se prostě v aktuální okamžik objevuje poměrně často nesprávný prostředek), nebo (ii) že tento tvar se v úzu vyskytuje už tak dlouho a často, že ho nějaká, zatím spíš menší část českého řečového společenství přestala vnímat jako chybný a začala ho považovat za správný (= lze uvažovat o jeho zařazení do slovníku, např. proto, že se pravděpodobně bude šířit). Je-li situace tvaru *budu běžet* bližší spíš typu (i), nebo (ii), těžko odhadovat. K rozhodnutí by bylo třeba, jak už bylo řečeno, získat pomocí experimentálních výzkumů data o intuicích (= znalostech-3 třetí úrovně) representativního vzorku členů českého řečového společenství.

K této situaci je třeba uvést tři důležité poznámky. Zaprvé, v situacích (i) i (ii) je navíc nutné počítat se členy řečového společenství, jejichž intuice je v daný okamžik nevyhraněná, tj. se členy, kteří s jistotou nevědí, je-li pro ně tvar *budu běžet* správný, nebo nesprávný, což se v interakci ovšem projeví tak, že je tento tvar vyruší. Na problém nejasnosti je tak možné/nutné nahlížet nejen **z perspektivy pravidla** (futurum od *běžet* má být *poběžím*) a odpovídajících jazykových prostředků (*poběžím* vs. *budu běžet*), ale **i z perspektivy jednotlivých členů řečového společenství** – kteří členové znají s jistotou původní pravidlo: správné je *poběžím*; kteří s jistotou znají nějaké pravidlo nové: správné je jak *poběžím*, tak *budu běžet*, příp. jen *budu běžet*; a kteří s jistotou neznají žádné z těchto pravidel? Existují totiž nejspíš i situace, kdy si správností konkrétního jazykového jednání není jist nikdo, např. proto, že dané pravidlo se teprve konstituuje.

Zadruhé, v hypotetické situaci (ii) existují členové společenství, pro které je tvar *budu běžet* jasně nesprávný, a jeho členové, pro které (už) je správný. Uvedený rámcový popis průběhu jazykové změny (konceptualizovaný z pozic ontologického „socialismu“) i uvedený příklad dobře ukazují, že prostředky, které podléhají jazykové změně, **nejsou v prostředních fázích (2, resp. 3–5) správné, nebo nesprávné jaksí absolutně**: „Each linguistic change is characterised by the fact that rules undergoing the change hold only approximately: when a (rule-governed) entity A is changing into, or is being replaced by, a (rule-governed) entity B, there is a period during which it is impossible to say that either A or B is definitely correct or definitely incorrect“ (Itkonen, 1978, s. 151). To je možné domyslet tak, že status těchto

prostředků není jen neurčitý, ale že jsou ne/správné i **relativně**, tzn. jak pro kterého člena řečového společenství.⁶³ Tento postřeh v zárodcích obsahuje můj článek o kompozicionalitě jazykového významu (viz Beneš, 2011, zejm. s. 67, pozn. 27; srov. též Beneš, 2016b). Dobrým příkladem může být ne/správnost tvaru *budu se soustředit* (Veselý, 2011; viz též Kořánová, n. d.). Pro uživatele češtiny, kteří sdílejí pravidlo o dokonavosti vidu slovesa *soustředit se*, je takový tvar nesprávný, zatímco pro uživatele češtiny, kteří sdílejí pravidlo o jeho nedokonavosti, je uvedený tvar správný. Česká tradice samozřejmě zná uvažování o vhodnosti jazykových prostředků, kde ovšem jako **relativizační faktor funguje komunikační situace** (funkční styl) – prostředek je pak vnímán jako pro tuto situaci (styl) absolutně vhodný, či nevhodný. Při konceptualizaci předmětné oblasti teorie jazykové správnosti z pozice ontologického „socialismu“ ovšem jako **relativizační faktor fungují (navíc) jednotliví členové řečového společenství**. Počítá se tu s tím, že existují jazykové prostředky, které nejsou absolutně správné, či nesprávné ani v rámci téže komunikační situace (funkčního stylu). Díky tomuto zjištění se „socialistická“ konceptualizace předmětné oblasti teorie jazykové správnosti přibližuje skutečnosti nesmírně složitého a mnohvrstevnatého jazykového dění mnohem víc než konceptualizace dosavadní. V dosavadním diskurzu o jazykové kultuře se o takto relativně ne/správných prostředcích, pokud vím, vůbec neuvažovalo – naopak se zde počítá s tím, že každý prostředek je ne/správný, např. ne/spisovný, absolutně.⁶⁴ Důsledky tohoto zjištění jsou dalekosáhlé a věnují se jim zejména kapitoly 12 a 13 o vztahu pravidel k úzu a k větám o pravidlech.

---

⁶³ Samozřejmě za předpokladu, že počítáme s takovým (modelovým) průběhem změny, kdy uživatelé, kteří už sdílejí nové pravidlo (dokončili si rekonstituci starého pravidla na nové, a starý prostředek tak už považují za nesprávný), začínají přibývat postupně (tzn. kdy i přes jejich postupné přibývání po nějakou dobu stále existují uživatelé jazyka, kteří se řídí starým pravidlem a považují naopak za nesprávný nový prostředek). Daná změna by totiž mohla (modelově) probíhat také tak, že by si pod tlakem úzu začalo rekonstituovat staré pravidlo v nové najednou ± 99 % uživatelů jazyka, v nějaký okamžik by tak tato rekonstituce byla už u všech započata, ale u žádného z nich ještě dokončena. Pak by byl opravdu status starého i nového prostředku (pro všechny uživatele jazyka) neurčitý. Šlo by tak o okamžik, kdy „*social control of rules has decreased*“, jak o tom mluví Itkonen (*ibid.*; kurziva originálu).

⁶⁴ Někteří autoři si tuto relativnost možná uvědomují. Např. Daneš (1979, s. 85; zvýraznění MB) píše o „relativnost[i] vyplývající z toho, že naše výroky charakterizační, tvořící základ hodnocení, zjišťují zpravidla *různé stupně* zjišťované charakteristiky“, počítá ovšem s tím, že tato charakterizační relativnost bude při hodnocení překonána jednoznačným soudem: „Avšak většinou potřebujeme zjištěné charakteristiky daného

Zatřetí, jakkoliv mezi jasnými a nejasnými případy (pravidel a prostředků) neexistuje ostrá hranice (= **není vždy jasné, který případ je jasný a který je nejasný**), je tento rozdíl reálný a velmi důležitý. Máme-li nepochybné jasné případy i nepochybné nejasné případy (identifikovatelné čistě pomocí intuice), nedává smysl jejich existenci popírat ani z metodologických důvodů ignorovat jen kvůli tomu, že mezi nimi není jasná hranice. V případě potřeby je skutečnost, zda je konkrétní příklad jasný, nebo nejasný, potenciálně ověřitelná, a to na základě experimentálního výzkumu.

(4) Problém kodifikace, tj. pravidla vs. kodex: Žádné společenství S samozřejmě nemá k dispozici nějaký kodex K, který by popisoval/zachycoval (a) **všechna** pravidla (normu), a to (b) **náležitě**. Tento eventuální sen některých kodifikátorů se nikdy nesplní – už jen proto, že změny pravidel budou vždy o krok napřed oproti jejich zachycování větami o pravidlech, ale též proto, že ideálem některých kodifikátorů nemusí být pravidla (normu) neutrálně popisovat/zachycovat, ale podobu pravidel (normy), a tedy způsob jazykového jednání, a tedy úzus pomocí vět o pravidlech z nějakého kodexu ovlivňovat, měnit (detailně viz kapitolu 13).

Body 2–4 vymezují otázky, jimiž by se měla teorie jazykové správnosti zabývat. Můžeme je tu, na závěr této kapitoly, stručně zopakovat. Zaprvé jsou to otázky po správnosti jednotlivých jazykových prostředků v tzv. nejasných případech (příp. též otázky po tom, zda je daný případ jasný, nebo nejasný), jež vyvstávají kvůli vztahu/napětí mezi pravidly (normou) a jazykovým jednáním, tj. jazykovými prostředky, tj. územ. Ukáže-li se, že konkrétní prostředky nejsou ne/správné absolutně, ale jen relativně, je úkolem teorie jazykové správnosti vypracovat detailní popis této relativity ve výše popsáných intencích. Zadruhé jsou to otázky vyvstávající kvůli vztahu/napětí mezi pravidly (a jimi řízeným jazykovým jednáním, tj. jazykovými prostředky, tj. územ) a větami o pravidlech v nějakém kodexu (samozřejmě existuje-li). Body 1–4 však zároveň dobře nastiňují (spíš než vyčerpávajícím způsobem popisují) podobu reality, z níž je při řešení těchto otázek třeba získávat data. Jinak řečeno, teorie jazykové správnosti je na jedné straně problémově orientovaná (řeší konkrétní otázky), na druhé straně má vlastní, výše načrtnutou („socialisticky“ konceptualizovanou) předmětnou oblast.

---

jazykového jevu ještě zhodnotit z nějakého hlediska: máme-li provést nějaké rozhodnutí, doporučení, pak musíme danému jevu připsat jistou hodnotu (kladnou či zápornou v různém stupni)“ (*ibid.*).

KAPITOLA 9: NENULOVÁ REAKCE A SANKCE

Vyskytne-li se v interakci (správný) jazykový prostředek, který je v souladu s odpovídajícím sdíleným pravidlem, vůbec nic se nestane. Vyskytne-li se ovšem v interakci (nesprávný) jazykový prostředek, který v souladu s příslušným sdíleným pravidlem není, vyvolá to tzv. „**nenulovou reakci příjemce**“ (Homoláč, 1998, s. 141; zvýraznění MB).⁶⁵ Nebo jinak řečeno, „[i]t is quite obvious, however, that normativity, and therefore also intuition, also have an experiential side, which rises to the level of consciousness always when norms are broken“ (Itkonen, 2003, s. 90), přičemž „a norm cannot be broken without people realizing that it has been broken“ (Itkonen, 2008b, s. 22). Doklady, na jejichž základě lze rozhodnout o jazykové správnosti nějakých prostředků, jsou tedy čistě **negativní**,⁶⁶ přesně v tom smyslu, jak to popisuje politický filozof Carl Schmitt (2015/1922; zvýraznění MB): „The exception is more important than the rule. The rule proves nothing; the exception proves everything. It confirms not only the rule *but also its existence*, which derives only from the exception.“

Jakou má tato „nenulová reakce příjemce“ vnitřní strukturu? Příjemce si nejprve **povšimne** toho, že se v interakci vyskytl nesprávný prostředek, který není v souladu s příslušným pravidlem, jak ho v daný okamžik sdílí, a následně tento prostředek (na kratší či delší okamžik) **strhne jeho pozornost sám na sebe**, čímž ji **odvede pryč** od objektivně důležitějších vlastností komunikátu.⁶⁷ (K povšimnutí samozřejmě nedojde zcela nutně

---

⁶⁵ Homoláč (*ibid.*) upozorňuje, že příjemcem může být i sám produktor (k tomu srov. příklad sebeopravy v kapitole 13.)

⁶⁶ Srov. Ertlovo (1929/1927b) přirovnání: „A jazyková správnost je skutečně pojem čistě negativní, něco takového jako např. občanská zachovalost.“

⁶⁷ Tento mechanismus jsem studentům s úspěchem opakovaně ilustroval na následujícím příkladu: V časopise *Letectví a kosmonautika* se kdysi objevil obrázek letadla s „nápisem“ OK-KGB na trupu. Pod obrázkem byl popisek zhruba v tomto znění: „Aero Ae-45S Super s imatrikulací, která odvádí pozornost od letectví úplně někam jinam.“ Anekdoticky řečeno, autor popisku tu zcela případně předjal, že pozornost čtenářů tu na čas může být odvedena od samotného (typu) letadla, jemuž byl článek věnován a na nějž tedy měla být zaměřena pozornost, k úvahám o tom, že KGB není OK, atd. Nebezpečím tohoto odvádění pozornosti (nejspíš nezávisle na mně) běžně argumentují i pracovníci jazykové poradny při telefonických interakcích s tazateli a používají přitom přesně tuto formulaci (pěkným příkladem je např. nahrávka 0_0000100e.wav, ID: 326, z databáze telefonických interakcí tazatelů s pracovníky jazykové poradny, která vzniká v rámci projektu NAKI II Zpřístupnění dotazů jazykové poradny v lingvisticky strukturované databázi).

a automaticky, pozornost příjemce může být z různých důvodů v aktuální okamžik oslabena; jako si lze všimnout, lze si i nevšimnout.) Nenulová reakce je mentální aktivita, která si (i) vyžádá jistou část příjemcovy kognitivní kapacity a (ii) zabere delší či kratší časový úsek. Obojí má negativní vliv na hladký průběh interakce, obojí ji **ruší, zdržuje**. Ten, kdo nesprávný prostředek vyprodukoval, ruší svého interakčního partnera, ten, kdo nesprávný prostředek recipuje, je svým interakčním partnerem rušen. Jinými slovy, „[p]osluchač nebo čtenář se jí [= chybou, tj. užitím nesprávného prostředku; MB] uvádí do rozpaků, do nejistoty [...]“ (Trávníček, 1942, s. 125).

Detailnější ilustraci těchto jevů začněme následujícím příkladem. Ubytuji se v hotelu a chci se potěšit vyhlídkou z okna na krásnou horskou přírodu (= můj záměr). Je-li okno čisté (= jak má správně být), je všechno v pořádku, nic se nestane a já se pokochám pohledem na horské štíty. Je-li však na okně např. špinavá skvrna, rýha, mastný otisk prstu, ruky či vlasů, ve skle je bublina, nebo dokonce díra (= jak to není správné; okno má být čisté, zvláště v hotelu), nejspíš si toho **všimnu**. Pokud/jakmile se tak stane, vyžádá si to část mé kognitivní kapacity, kterou jsem zamýšlel cele věnovat dívání se z okna. (Na chvíli jsem např. přeostřil z dálky na blízko a v mém zorném poli se místo přírody za oknem ocitla skvrna na něm. To zároveň zabere jistý čas.) Už to můj záměr dívat se z okna, byť jakkoliv subtilně, **ruší, zdržuje mě** to od něj. Skvrna však může **strhnout mou pozornost sama na sebe** a odvést ji na delší čas, ale i úplně pryč od sledování přírody. Můžu se např. otočit a své spolubydlící říct: „Podívej, jaká tady mají špinavá okna“, může mě to rozčílit (hotel byl drahý) a můžu si jít stěžovat a požadovat nápravu na recepci. Nebo mě může skvrna (rýha, bublina ve skle) zaujmout víc než horská příroda za oknem a můžu pohledem ulpět už jen na ní. To všechno ovšem ruší můj původní záměr, zdržuje mě od něj, komplikuje mi ho, nebo mě od něj dokonce odvrací (pokud už se rozhodnu ve sledování přírody z okna nepokračovat).

Při jazykovém jednání je situace obdobná. Můj interakční partner se mi snaží něco sdělit a já se jeho sdělení snažím interpretovat (= můj záměr). Nevyprodukuje-li při tomto sdělení žádný jazykový prostředek, který by nebyl v souladu s některým z pravidel, jež sdílím s ostatními členy řečového společenství (= vyprodukuje jen správné prostředky), je všechno v pořádku, nic se nestane a já se můžu plně soustředit jen na interpretaci partnerova sdělení. Pokud však při tomto sdělení vyprodukuje nějaký jazykový prostředek, který v souladu s nějakým mým sdíleným pravidlem není (= vyprodukuje nesprávný jazykový prostředek), nejspíš si toho **všimnu**. Pokud/jakmile se tak stane, vyžádá si to část mé kognitivní kapacity,

kteřou jsem dosud cele věnoval obsahu jeho sdělení (na chvíli se soustředím např. na formu prostředku místo na význam sdělení), a zabere to trochu (několik milisekund) času. Už tím je můj interpretační záměr, byť jakkoliv subtilně, **narušen**. Nesprávný prostředek však může (na čas, ale i úplně) **strhnout** mou pozornost **sám na sebe**, a odvést ji tak pryč od partnerova sdělení. Můžu začít o nesprávném prostředku v duchu uvažovat („taková hloupá chyba, ale není to poprvé, co něco takového slyším“), můžu jeho užití v interakci tematizovat („tohle bys neměl říkat, vždyť je to špatně, škodíš si tím“ atp.), můžu dokonce interakci přerušit např. s tím, že když můj partner mluví takhle, nehodlám se s ním dál bavit, nebo že jdu o této chybě napsat do novin atp. To všechno samozřejmě narušuje můj záměr interpretovat partnerovo sdělení, zdržuje mě od něj, komplikuje mi ho, nebo mě od něj dokonce odvrací, když např. uznám, že pokračovat v interpretaci sdělení už se mi dál nechce. Podíváme-li se na to z druhé strany, není třeba dodávat, že tím vším můj interakční partner škodí svému záměru předat mi nějaké sdělení, informovat mě, o něčem mě přesvědčit, k něčemu mě pohnout atp.

K tomu dodejme, že nenulové reakce (i ty neprojevené) je namístě považovat za automatické, vůlí nepotlačitelné:⁶⁸ Jakmile dojde k povšimnutí vyskytnuvšího se nesprávného prostředku, je tím na nějaký čas okamžitě zabrána část kognitivní kapacity příjemce. Přestože někteří uživatelé jazyka můžou být k nesprávným prostředkům a jejich produktorům tolerantní, jde o toleranci *ex post*, popsané nenulové reakce s rušivým efektem se samovolně dostaví i u nich. (Dobrym argumentem pro automatickost, volní nepotlačitelnost nenulové reakce je výše uvedená analogie se skvrnou na okně – jakmile si skvrny všimnu, vnímám, byť na okamžik, ji, a ne přírodu za oknem.)

Fenoménem **povšimnutí** (*noting, noticing*) se detailně zabývá teorie jazykového managementu (TJM; viz např. Neustupný, 2002; Nekvapil, 2006; Nekvapil – Sherman, 2014; *Jazykový management*, 2013), zcela konkrétně pak Nekvapil (2012). Tato teorie poskytuje také příklady, které existenci tohoto jevu empiricky dokládají, v současné době však víceméně jen kvalitativně, v podobě příkladů ilustrujících vlastní teoretické koncepty nebo jako východiska pro případové studie. V rámci TJM bylo povšimnutí (jeho různé typy za různých okolností) identifikováno jako hlavní motivační zdroj dotazů na jazykovou poradnu

---

⁶⁸ Tady je třeba přiznat, že pro toto tvrzení nemám jiný doklad než vlastní zkušenost s takovými prožitky a výpovědi o totožných zkušenostech u řady jiných lingvistů i nelingvistů.

(Beneš et al., v tisku).⁶⁹ Proces jazykového managementu se skládá z několika stadií. Rozbíhá se 1. **povšimnutím si (nějakého jevu, odchylky)** (*noting of deviations*), pokračuje 2. hodnocením (*evaluation*), které může podnítit vznik 3. plánu úprav (*adjustment design*), jenž může následně dojít 4. realizace (*realization*). O všech těchto stadiích lze pak získat 5. zpětnou vazbu (postrealizační krok). TJM zdůrazňuje, že jazykověmanagementový proces nemusí proběhnout do konce, ale může se v jakémkoliv stadiu zastavit (viz *Jazykový management*, 2013).

Koncept povšimnutí se poprvé objevil v Neustupného (1985a; 1985b) zakladatelských pracích, a to jako jednoduchý, samozřejmý koncept-termín, bez podrobného rozboru. Jako takový se pak v rámci TJM používal až do poměrně nedávné doby, kdy stoupenci této teorie pod tlakem řady nevyjasněných otázek pocítili nutnost tento koncept teoreticky propracovat (viz Marriott – Nekvapil, 2012). Z hlediska teorie jazykové správnosti je v souvislosti s touto zajímavou a mnohovrstevnatou diskusí (*ibid.*) poučné uvést alespoň následující komentář.

V prvotních verzích teorie tvořily odchylka a povšimnutí **dvě** samostatná stadia. (A jakkoliv dnes byly publikovány argumenty pro sloučení obou stadií do jednoho (viz Nekvapil, 2012), původní rozdělení je stále spíše překonáváno než překonáno; viz např. následující podtitul studie Fairbrotherové a Masudové (2012): „What factors determine whether a deviation will be noted or not?“) Za tohoto stavu Neustupný napsal: „Důležité je to, že proces managementu může být ukončen v kterémkoliv stadiu. Například v interakci se objeví odchylky od norem, ale nikdo si jich nepovšimne“ (Neustupný, 2002, s. 436), „[p]okud si účastníci interakce nepovšimnou, že došlo k odchylce, zůstává tato odchylka jen potenciálním problémem“ či „[m]nohdy skutečně k povšimnutí nedochází“ (*ibid.*, s. 437). Čím ovšem může být způsobena tato nepovšimnutá odchylka? Předně je třeba říct, že smysluplně uvažovat o nepovšimnuté odchylce – kteroužto logickou možnost nám dává oddělení obou stadií a možnost terminace jazykověmanagementového procesu v kterémkoliv z nich – lze jedině z jisté externí, na účastnících konkrétní interakce nezávislé perspektivy. Z této pozice lze vidět dvě příčiny toho, proč si nikdo z účastníků interakce odchylky nepovšiml. (i) Může jít o odchylku od určitého pravidla (formulovaného v nějaké

---

⁶⁹ V telefonických interakcích s tazateli, jejichž detailní zpracování právě probíhá v rámci projektu NAKI II Zpřístupnění dotazů jazykové poradny v lingvisticky strukturované databázi, lze dokonce identifikovat (stereotypizované) jazykové doklady těchto povšimnutí. Jeden příklad za všechny: „Jak to slyším, tak to zní ošklivě, bolí mě to do uší.“

věť o pravidle v kodexu), které účastníci interakce aktuálně nesdílejí, a nemůžou tedy na základě konfrontace s ním hodnotit daný prostředek jako nesprávný, všimnout si ho jako odchylky (= nepovšimnutí kvůli neznalosti pravidla); (ii) může však jít také o odchylku od pravidla, které účastníci interakce sdílejí, a měli by tedy na základě konfrontace s ním hodnotit daný prostředek jako nesprávný, jako odchylku, ale z nějakého důvodu si ho (jako takového) nepovšimli – byli by ho ale na rozdíl od případu (i) potenciálně schopni identifikovat zpětně, např. při konfrontaci se záznamem této interakce (= nepovšimnutí z nepozornosti). Je tedy třeba důsledně rozlišovat mezi (i) odchylkou vůči externímu, účastníky interakce nesdílenému pravidlu (věť o pravidle) a jejím nepovšimnutím a (ii) odchylkou vůči internímu, účastníky interakce sdílenému pravidlu a jejím nepovšimnutím. (Zdá se přitom, že původním oddělováním odchylky a jejího ne/povšimnutí do dvou samostatných stadií jako by TJM zastírala rozdíl mezi nepovšimnutím kvůli neznalosti pravidla a nepovšimnutím z nepozornosti, zatímco jejich nynějším sloučením do jednoho stadia jako by se naopak zastírala skutečnost, že mohou nastat odchylky, kterých si nikdo z účastníků interakce nepovšiml – ať už kvůli neznalosti pravidla, či z nepozornosti.)

Fenomén nenulové reakce uživatelů jazyka **je naprosto zásadní pro výzkumný program teorie jazykové správnosti**. Vzhledem k výše uvedené diskusi je ovšem třeba zdůraznit, že jde primárně o reakci na prostředek, resp. povšimnutí si odchylky vůči internímu, účastníky interakce sdílenému pravidlu (výše uvedený typ (ii)). Tyto nenulové reakce jsou totiž jediným možným prostředkem, jehož pomocí se dá ověřit/zjistit, zda zvažovaný jazykový prostředek (podvědomě) považují jednotliví uživatelé jazyka za správný, či nesprávný. Vyvolává-li prostředek u uživatelů jazyka nulovou reakci, je v souladu s jejich sdíleným⁷⁰ pravidlem a je podle nich, pro ně správný, pokud vyvolává reakci nenulovou, není tento prostředek v souladu s jejich sdíleným pravidlem a je podle nich, pro ně nesprávný. Může se samozřejmě stát, že nenulovou reakci vyvolá u nějakého uživatele prostředek, který ostatní uživatelé jazyka (příp. i kodexy) považují za správný, a nenulovou reakci by tak u nich nevyvolal. V takovém případě dojde k odvedení jeho pozornosti úplně stejně, jak je popsáno výše. Rozdíl je ovšem v tom, že takového uživatele svou neznalostí sdíleného pravidla neruší při performanci jeho interakční partner, ale že svou neznalostí pravidla ruší při recepci sám

---

⁷⁰ Jakkoliv jeho znalost-3 třetí úrovně, tj. přesvědčení, že dané pravidlo sdílejí i ostatní členové společenství, může být mylná. Proto je třeba testovat víc uživatelů jazyka.

sebe. Tento problém by měl při experimentech odpadnout s dostatečným počtem testovaných osob.

Dosud jsme mluvili o nenulové reakci vyvolané prostředkem užitým v nesouladu s podvědomým pravidlem. Nyní je třeba říct, že nenulovou reakci může vyvolat i prostředek, který je (sice v souladu s podvědomým pravidlem, ale) v nesouladu s uvědomovanou větou o pravidle. To nás přivádí k otázce **postojů k jazykovým prostředkům**. Jak známo, vnitřní strukturu postoje (neboli **smýšlení**) tvoří kognitivní, emotivní a konativní komponent (Nakonečný, 1999, kap. 10; Garrett, 2010, kap. 2). V kontextu této diskuse je důležitý zejména **kognitivní komponent**, který podle Nakonečného (1999, s. 247) „zahrnuj[e] to, co subjekt o objektu svého postoje ví“. Za součást kognitivního komponentu postoje tak lze bezpochyby považovat naučenou, uvědomovanou větu o pravidle, příp. uvědomovanou větu o pravidle, kterou si uživatel jazyka *ad hoc* konstruuje a (dočasně) využívá pro nejrůznější účely, někdy ještě během interakce, při které tak učinil. Řídit se při produkční i recepční stránce jazykového jednání větou o pravidle tedy znamená uplatňovat *vědomý* postoj. Jak je tomu však s podvědomým sdíleným pravidlem? Přestože v této otázce nepanuje shoda, budu dále počítat s tím, že podvědomé pravidlo součástí (kognitivního komponentu) postoje není, neboť má charakter „zcela automatizovaného zvyku“ (Homoláč – Mrázková, 2011, s. 206), tj. budu počítat s rozdílem mezi uvědomovaným postojem – větou o pravidle vs. podvědomým, automatizovaným zvykem – pravidlem (srov. též kapitulu 13). Řídit se při produkční i recepční stránce jazykového jednání pravidlem tak znamená jaksi *podvědomě* podléhat svým implicitním sdíleným jazykovým znalostem (pravidlům).

Jak se dá zjistit, zda u konkrétního uživatele došlo v konkrétním případě k nenulové reakci na nějaký (užitý) prostředek kvůli jeho nesouladu s uživatelským sdíleným pravidlem? A proč je důležité znát i tuto skutečnost, a ne jen to, zda k tomuto prostředku má konkrétní uživatel negativní, neutrální, nebo pozitivní postoj? Jednak se lze uživatelů nejrůznějšími způsoby, například v dotazníku, **přímo ptát**, jestli (by) na daný prostředek, řečeno terminologií této práce, měli nenulovou reakci, jednak lze různými způsoby **nepřímo testovat**, zda u nich sledovaný prostředek nenulovou reakci skutečně vyvolal, či nikoliv. V úvahu při tom přicházejí nejrůznější experimentální techniky (v souvislosti s teorií jazykové kultury viz Beneš, 2012), např. self-paced reading task, technika spojitých masek (Chromý, 2009; Garrett, 2010) aj. Jako vhodnější způsob se mi při zjišťování toho, zda došlo k nenulové reakci, jeví postupy nepřímé, neboť při uplatnění postupů přímých lze jen velmi těžko zajistit,

aby uživatelé jazyka, terminologií této práce řečeno, opírali své odpovědi skutečně jen o sdílená pravidla (potenciální nenulové reakce), a nikoliv (též) o vědomé postoje, tedy naučené či *ad hoc* zkonstruované věty o pravidle (srov. Disman, 2007, kap. 3). Jakkoliv jsou i postoje a s nimi věty o pravidlech součástí sociální reality (Homoláč – Mrázková, 2011, s. 205–207), a můžou být dokonce tříúrovňově sdíleny, je důležité vědět i to, na které prostředky mají jací uživatelé jazyka ne/nulové reakce, a to zejména proto, že nesoulad mezi větou o pravidle a pravidlem, a to jak v kodexu, tak v mysli konkrétního uživatele, může narušovat hladký průběh interakcí a měl by hrát důležitou roli při rozhodování o tom, jakou větu o pravidle zapsat do kodexu (podrobnější argumenty viz v kapitole 13).

Ne/správnost jazykových prostředků je dichotomie čistě binární: nenulovou reakci buď detekujeme, nebo nikoliv, a prostředek je podle toho buď správný, nebo nesprávný. Řada studií (viz níže) sice naznačuje, že o jednotlivých prostředcích se dá, nebo dokonce má uvažovat jako o ne/správnějších, než jsou jiné. S ohledem na kodifikační praxi odborníků i interakční praxi laiků je ovšem důležité hlavně to, jestli uživatelé jazyka, resp. interakční partneři mají (na základě podvědomých sdílených pravidel) na daný prostředek nulové, nebo nenulové reakce. Tento diskrétní charakter se však stírá kvůli zvolené metodologii. Předznamenané studie totiž zkoumají *postoje* participantů k jazykovým prostředkům na škálách různého typu, nikoliv negativní *reakce* na ně. Docházejí k tomu, že se na této škále dá vymezit úzká oblast, jež od sebe dělí poloosy správnosti a nesprávnosti; o každém prostředku se pak dá říct, jestli je správný, nebo nesprávný (Kempen – Harbusch, 2005; Sorace – Keller, 2005). Jindy však vedou k zjištění, že se žádné takové místo na škále vymezit nedá a že rozdíl mezi správným a nesprávným prostředkem je stanovitelný jen v případě krajních oblastí škály – v ostatních případech pak má prostředek co do ne/správnosti nejasný status (Featherson, 2005).

Tento rozpor se zdá dobře vysvětlitelný z radikálně individualizační perspektivy. Uživatelé jazyka, kteří budou (na základě uvědomované věty o pravidle) považovat daný prostředek za jasně správný, či nesprávný (= jasný případ), budou mít tendenci tento svůj postoj k němu indikovat na krajních pólech škály, zatímco uživatelé jazyka, pro něž takový nebude (= nejasný případ), budou mít tendenci indikovat svůj postoj k němu blízko jejího středu. Podle toho, který prostředek učiníme předmětem výzkumu, a podle toho, jací uživatelé ho budou posuzovat, můžeme pak **v součtu** získat výsledky prvního (hodnocení u krajních bodů škály), nebo druhého typu (hodnocení u jejího středu). První typ výsledků

nás povede k závěru, že dokážeme identifikovat oblast, která od sebe dělí zónu správnosti a nesprávnosti, druhý typ výsledků nás naopak přivede k tomu, že taková oblast neexistuje a že na ose existuje širší zóna, která je co do ne/správnosti nevyhraněná. Začneme-li se ovšem zajímat o nenulové reakce jednotlivých uživatelů jazyka v interakcích, začnou v úvahu přicházet jen dvě možnosti, které se v autentických interakcích (ale ne nutně i na škále) projeví jako diskrétní: 1. jasně správný prostředek (= v interakci nulová reakce), nebo 2a. jasně nesprávný prostředek či 2b. prostředek, o němž co do jeho ne/správnosti nemá daný uživatel jasno (= v interakci nenulová reakce). Poslední typ 2b je přitom obecně identifikovatelný jen díky škále, v interakci jsou typy 2a a 2b nerozlišitelné, neboť tu mají stejný projev (srov. k tomu též výklad o jazykové změně a jasných a nejasných případech v kapitole 8 a také Itkonenovo tvrzení o poklesu sociální kontroly u pravidla citované tu v pozn. 63).

Důležitý je dále rozdíl mezi **interakčně projevenou a neprojevenou nenulovou reakcí**, tj. tím, zda ten, kdo měl na nějaký prostředek nenulovou reakci, tuto reakci v interakci přímo projeví, nebo nikoliv. Pokud totiž uživatel jazyka svou nenulovou reakci **v interakci jakkoliv projeví** (svým metajazykovým jednáním, ale i grimasou, gestem atp.), a to buď bezprostředně, nebo v té části interakce či v těch navazujících interakcích, které máme jako výzkumníci k dispozici, lze na porušení sdíleného pravidla, a tedy na (jím pocítěnou, prožitou) nesprávnost daného prostředku usuzovat i z dění v čase a v prostoru. Výhodou je, že tyto projevy lze sledovat v relativně přirozených interakcích, zřejmou nevýhodou naopak je, že na prostředek, jehož status nás zajímá, můžeme při sledování přirozených interakcí velmi dlouho čekat, přitom však potřebujeme reakce řádově desítek uživatelů jazyka. Pokud ovšem svou nenulovou reakci (ať už z jakéhokoliv důvodu) uživatel jazyka **v interakci ničím neprojeví**, a to ani bezprostředně, ani v té části interakce či v těch navazujících interakcích, které máme jako výzkumníci k dispozici, lze na porušení sdíleného pravidla, a tedy na (jím pocítěnou, prožitou) nesprávnost daného prostředku usuzovat jedině z „dění“ v jeho individuálně-psychologické mysli/mozku (příp. ho lze zjišťovat následně v tzv. follow-up interview). Tam je pak třeba hledat nějaký fyziologický „děj“, jehož proběhnutí by svědčilo o tom, že na daný prostředek nenulově reagoval, příp. nějaký jeho volně nepotlačitelný, ale z pozice interakčního partnera nepostřehnutelný korelát, který by byl detekovatelný v čase a v prostoru (typu zvýšení tepové frekvence atp.).

Zásadní metodologickou obtíží však zůstane skutečnost, že nulová reakce může být způsobena nepovšimnutím z nepozornosti. Zatímco nenulová reakce uživatele jazyka svědčí (samozřejmě pod podmínkou, že experiment měl dostatečně dobrý design) o nesouladu prostředku s uživatelovým sdíleným pravidlem, z nulové reakce nelze usuzovat na jeho správnost, neboť ji mohla způsobit nepozornost, tzn. že v daném případě uživatel jazyka na prostředek nereagoval, ale v jiných případech by to už udělal. Nepříjemnou překážkou by také bylo, pokud by se potvrdila Uličného (1998, s. 160) hypotéza o existenci „neintenčně (meta)jazykově inertních (jazykově neadaptabilních) adresátů“, kteří „nehodnotí adekvátnost jazykových prostředků užitých mluvčím“. Obě tyto skutečnosti by ale měly být eliminovatelné sofistikovaným experimentálním designem a/nebo zapojením dostatečného počtu testovaných osob do experimentů. K těmto snahám zjišťuji, zda je zvažovaný prostředek správný, či nikoliv, je snadné zaujmout, mírně řečeno, skeptické stanovisko, existují však studie, které dokazují, že se to daří (např. Cowart, 1997; Kempen – Harbusch, 2005; Arppe – Järvikivi, 2007a).

Každá **projevená nenulová reakce** (na prostředek, který se vyskytl v interakci a nebyl v souladu s uživatelovým sdíleným pravidlem) působí jako **sankce** (trest) pro toho, kdo takový prostředek vyprodukoval. Každá taková reakce má nějaký **substrát**, tj. onen projev v čase a v prostoru, který může mít podobu od lehkého pozdvihnutí obočí mého interakčního partnera až po to, že mě explicitně opraví a ještě to např. doprovodí tematizací mé nekompetentnosti. Sankce může mít negativní důsledky (i) pro průběh realizace mého komunikačního záměru (znervózním, přestanu se dokonale soustředit na své sdělení atp.), (ii) pro jeho výsledek (viz výše popsaný mechanismus odvádění pozornosti), nebo dokonce (iii) pro mě jako takového (sankce je ohrožením mé tváře).⁷¹ Její důležitou funkcí je ovšem **negativní zpětná vazba**, která mi, pozitivně řečeno, dává šanci sladit mé jazykové jednání (a pravidlo, které ho řídí) s jednáním (a pravidlem) ostatních členů mého řečového společenství.⁷² Díky sankci si můžu korigovat pravidlo, které jsem si z úzu inferoval nepřesně nebo špatně (srov. např. tzv. dětské regularizace typu *já jsem se *bojila, to si musíš *vezmout*

---

⁷¹ Ertl (1929/1927c, s. 13) uvádí: „[J]de-li o řeč společensky vyšší, např. o řeč spisovnou, odchylky od ní rušitele deklasují a vtiskují mu pečeť nedovzdělanosti a inferiority.“

⁷² Srov. též definici sankce jako ‚donucovacího opatření‘ (*Slovník spisovné češtiny*), nebo dokonce ‚prostředku, kt. zaručuje splnění práv. normy‘ (*Slovník spisovného jazyka českého*). Negativně by se tedy dalo říct, že sankce mi nemá *dát šanci*, ale *donutit mě*, abych své jednání sladil s ostatními členy řečového společenství.

a jejich opravy na náležité tvary atp.). Sankce samozřejmě můžou plynout i z **neprojevených nenulových reakcí**, rozdíl je jen v tom, že mě tyto sankce nezasáhnou bezprostředně po nenulové reakci mého interakčního partnera, ale může se tak stát až později (v té samé, ale i nějaké další) interakci. Nad těmito východisky by bylo možné budovat cosi jako typologii sankcí jejich negativních důsledků, způsobů, kterými mě zasahují, myslím však, že z naznačených příkladů (a na pozadí výše uvedeného výkladu) je jasné, o co jde, a další možné projevy a důsledky sankcí tak lze (v této práci prozatím) ponechat na představivosti čtenáře.

Na závěr této kapitoly je třeba už jen zdůraznit, že tyto sankce jsou **přirozené**, a to v tom smyslu, že pocházejí z interakčního prostředí (při dialogu sankcionuje jeden interakční partner druhého), není nutné (i když možné), aby za nimi stála nějaká externí, např. lingvistická autorita.

KAPITOLA 10: NABÝVÁNÍ PRAVIDEL A JEJICH REKONSTITUCE

Tato kapitola se zabývá tím, jakými způsoby uživatelé jazyka **nabývají** jazyková pravidla vyšší (spisovné, standardní) variety svého prvního, mateřského jazyka, a tím, jak a proč si tato pravidla rekonstruují (= nahrazují stará novými). Jakkoliv budu argumentovat, že důraz kladený v případě prestižní (spisovné) variety češtiny na její řízené, vědomé nabývání je třeba neutralizovat důrazem položeným nově na její nabývání spontánní, podvědomé, opírá se tato kapitola o koncepty používané v didaktice cizích jazyků (viz např. Štindlová, 2013; Šebesta et al., 2014). V didaktických disciplínách (SLA, FLL, FLT) se liší na jedné straně **osvojování jazyka** (*language acquisition*), jehož důležitou charakteristikou je to, že je spontánní, neuvědomované, podvědomé, na druhé straně pak **učení se jazyku** (*language learning*), pro které je naopak charakteristické to, že je řízené, uvědomované, vědomé.⁷³ Nadřazeným konceptem, zahrnujícím jak osvojování, tak učení, je pak **nabývání jazyka**, resp. jazyková akvizice.

Jak už předznamenal naznačený rozdíl mezi osvojováním a učením se jazyku, v úvahu přicházejí dva způsoby nabývání pravidel. Uživatelé jazyka si jednak **na základě pozorování pravidelností v úzu inferují hypotézy o podobě pravidel** a následně si jejich správnost ověřují (příp. korigují) a definitivně potvrzují v dalších interakcích (= inferování z úzu ≈ osvojování), jednak **se jim pravidla prezentují prostřednictvím vět o pravidlech** (= instrukce ≈ učení). Oba tyto způsoby nabývání, resp. rekonstruování pravidel se přitom prolínají a doplňují, srov. už formulaci Homoláče a Nebeské (2000, s. 107) o systému kodifikované normy spisovného jazyka: „[N]eosvojují si ho [= uživatelé jazyka; MB] pouze v komunikaci, ale také se o něm učí“ (viz též Homoláč – Mrázková, 2011, s. 213).

Vygotskij, který je jedním ze zásadních inspirátorů intersubjektivní, konceptualizuje psychologický rozvoj, tj. i nabývání pravidel, jako interpersonální (externě sociální) nabývání kompetencí, jež si jedinci internalizují a pro svůj intrapersonální, osobní rozvoj (pro své interně psychologické procesy) využívají teprve sekundárně (viz např. van Compernelle, 2015; Wertsch, 1994). Podle Vygotského se tak děje v jednotlivých **interakcích** a zásadní roli pro osvojení pravidel tu má spolupráce (*joint activity*) interakčních partnerů. Důrazem na

---

⁷³ Toto rozlišení se poprvé objevilo v klasické a dodnes vlivné teorii SLA Stephena Krashena (1981, s. 1–2), konkrétně v jeho hypotéze jazykového osvojování – učení (*acquisition-learning distinction*).

primárnost externě sociálního vůči interně psychologickému je přitom tato tradice velmi blízká itkonenovskému „socialismu“. Přestože se oba tyto způsoby nabývání jazyka prolínají, pro účely výkladu se na ně detailněji podíváme odděleně.

Nabytí pravidla pomocí inferování z úzu má podle Itkonenova (2003, s. 67; srov. též Itkonen, 2008a, odd. 3.1) **schématu** tyto **tři fáze**: zaprvé neznalost pravidla (*ignorance*), zadruhé jeho předběžnou, dosud neupevněnou znalost („*pre-mastery*“) a zatřetí jeho znalost (*mastery*). Jde ovšem o fáze definované na teoreticko-filozofické úrovni, o jakási logicky nutná stadia, kterým je teprve třeba přisoudit nějakou plauzibilní, konkrétnější empirickou interpretaci. Rozlišení těchto tří fází je např. dobře kompatibilní s tzv. emergentním přístupem k jazyku (Goldberg, 2003; 2009; N. C. Ellis, 2005) coby protipólem přístupu nativistického, srov. např. Ambridge et al. (2008) na příkladu argumentové struktury anglických sloves či Bermel a Knittl (2012a; 2012b) na příkladu distribuce koncovek *-u* vs. *-a* v genitivu singuláru a *-u* vs. *-ě* v lokálu singuláru vzoru „hrad“ v češtině.

Pro přechod z první do druhé fáze potřebuje být uživatel jazyka vystaven příslušnému úzu (inputu, resp. intakeu; viz Bloom, 2015, s. 94), z něhož si může na základě pozorování inferovat hypotézu o podobě pravidla. Ve druhé fázi uživatel jazyka tento úzus pozoruje, všímá si v něm jistých pravidelností, začíná jim rozumět a na základě toho si **podvědomě** formuluje, nejspíš jedinou (srov. Trueswell et al., 2013), hypotézu o podobě pravidla a podle té pak jazykově jedná. Ukáže-li se kvůli negativní zpětné vazbě (sankci), že je nepřesná či chybná, upraví si její podobu nebo ji změní a dál se řídí jí atd. Jakmile se negativní zpětná vazba delší dobu nedostavuje, řízení se danou hypotézou se osvědčuje, mění se hypotéza v pravidlo (viz níže). V interakcích se celý proces urychluje (mj.) mechanismem označovaným jako *performance před kompetencí* (*performance before competence*; viz Cazden, 1981). Díky spolupráci se svým (typicky „kompetentnějším“) interakčním partnerem (= rodičem, učitelem atp.) můžu být v konkrétní interakci schopni vytvořit výpovědi, jejichž produkce by bez mé účasti v této interakci byla v aktuální okamžik nad mé síly/schopnosti. Performance tu předbíhá kompetenci – a od vlastní performance je k vlastní kompetenci blíže než od performance cizí.

Přechod z druhé do třetí fáze je pak skokem (*leap*) od „je“ k „mělo by být“, nebo konkrétněji „from observing (and trying to understand) what is done to knowing what ought to be done“ (Itkonen, 2003, s. 66). Jakmile totiž uživatel jazyka získá díky empatii (= zprostředkované introspekci) a intuici (= konvencionalizované empatii) (viz kapitolu 4)

znalost-3 třetí úrovně o tom, že jeho interakční partneři mají znalost-2 o jeho znalosti-1 příslušné hypotézy, jak si ji inferoval, **ztratí tato inference status hypotézy o podobě pravidla a stane se (sdíleným) pravidlem pro to, jak správně jazykově jednat.** Jinak řečeno, nepřichází-li dlouho negativní zpětná vazba, nezbyvá uživateli jaksí nic jiného, než aby vzal svou hypotézu jako náležitou a začal se jí řídit jako pravidlem. Tento přechod od hypotézy k definitivnímu pravidlu je možné z recepční perspektivy popsat též jako přechod od kognitivních k normativním očekáváním (*kognitive und normative Erwartungen*; viz Luhmann, 1989, s. 43–44). Je-li nějaká událost, např. užití nějakého jazykového prostředku, v rozporu s mým kognitivním očekáváním, opustím ho (= úprava či změna hypotézy o pravidle), je-li však v rozporu s mým očekáváním normativním, nevzdávám se ho a řídím se jím i v další příslušné situaci (= pravidlo). Na základě této distinkce by mohlo být možné testovat, zda se uživatel jazyka při svém jazykovém jednání řídil ještě hypotézou, nebo už (sdíleným) pravidlem.

Při nabývání pravidla pomocí instrukcí se uživatel jazyka **učí, tj. do paměti vědomě ukládá** věty o pravidlech, které formulují pravidlo, jež by si měl postupem času ideálně **osvojit** a jímž by se měl dále podvědomě řídit. Naučení (= zapamatování si) věty o pravidle nelze ztotožňovat s jeho osvojením, tj. se schopností se při jazykovém jednání odpovídajícím pravidlem podvědomě řídit (srov. R. Ellis, 2005). Tomuto rozdílu v hrubých rysech odpovídá distinkce mezi akceptovanou (*accepted*) normou (= naučenou větou o pravidle) a přijatou (*adopted/internalized*) normou (= osvojeným pravidlem) (Bartsch, 1987), kterým se detailněji zabývá kapitola 13. Omezenou schopnost mnoha uživatelů jazyka pohotověji jednat podle (evidentně dobře) naučené a zapamatované věty o pravidle lze plauzibilně vysvětlit právě neuskutečněným/nezvládnutým přechodem od naučené, explicitní věty o pravidle, o níž je třeba se při produkci (= v interakci) opírat vědomě, k osvojenému, implicitnímu pravidlu, jímž se uživatel při produkci (= v interakci) řídí podvědomě (N. C. Ellis, 2009). Tento přechod je nejspíš skokový, přístup k naučené větě o pravidle v paměti se postupně zrychluje, automatizuje. V jistý okamžik, pro jehož dosažení je podle tradice založené Vygotským zásadní délka a kvalita interakční praxe, začne být přístup do paměti natolik rychlý a automatizovaný, že se z naučené věty o pravidle stane osvojené pravidlo (srov. Paradis, 2009).

Věty o pravidlech bývají shromažďovány v různých typech lingvistických výstupů, kde si je uživatelé jazyka, chtějí-li se je naučit a osvojit, mají možnost vyhledat (= **nepřímé**

instrukce). Kromě toho se věty o pravidlech můžou dostávat přímo do jednotlivých interakcí (= **přímé, interakční instrukce**). Uživatelé jazyka můžou věty o pravidlech v interakcích (byť třeba nepřesně) podle těchto výstupů jednak citovat, jednak si je tu můžou (opět, třeba nepřesně či mylně) na základě svých sdílených pravidel online formulovat a citovat pak tyto své formulace. V obou těchto případech je v interakčním časoprostoru jaksi materiálně přítomna nějaká výpověď, která je jak pro účastníky interakce, tak pro badatele jednoznačně rozpoznatelná jako věta o pravidle. (Věta o pravidle ovšem může v interakci být přítomna a působit, aniž by se v interakčním časoprostoru jaksi materiálně objevilo cokoliv, co by jak účastníci interakce, tak badatelé mohli interpretovat jako větu o pravidle: Jeden z účastníků interakce může např. z negativní zpětné vazby usoudit, že užitím jistého prostředku svého interakčního partnera ruší, formulovat si kvůli tomu online novou větu o pravidle a tou se ještě v té samé interakci dále řídit.)

Nepřímé instrukce jsou prototypicky **institucionalizované**, věty o pravidlech obvykle vytvářejí a zpřístupňují odborníci, kteří k tomu mají určitý, ostatními uživateli jazyka uznávaný mandát (vzdělání, zaměstnání, funkci, roli atp.).⁷⁴ **Přímé instrukce** jsou naopak prototypicky **participantské**, věty o pravidlech do časoprostoru interakcí zapojují coby součást svého metajazykového jednání i takoví jejich účastníci, kteří k tomu nemají (a nemusejí mít) žádný speciální mandát. Stačí např., když se věta o pravidle, kterou do interakčního časoprostoru vnášíme, zakládá na pravidle, jež znají s absolutní jistotou: starší sourozenec opraví mladšího, babička vnučku, ale i zcela obecně – jeden interakční partner druhého. (Srov. k tomu též rozdíl mezi organizovaným a jednoduchým managementem v rámci teorie jazykového managementu (Jazykový management, 2013).)

Nyní se podívejme na následující dvě otázky. Zaprvé, existují situace, v nichž by uživatelé jazyka nabývali pravidla **výhradně** na základě inferování z úzu, tj. podvědomě? Tak je tomu např. u malých dětí osvojujících si v přirozeném prostředí svůj první jazyk – i děti se však velmi záhy setkají s přímými instrukcemi, nejprve od rodičů, sourozenců či jiných opatrovníků, později ze strany učitelů (kodexů). Zadruhé, existují situace, v nichž by uživatelé jazyka nabývali pravidla **výhradně** na základě instrukcí, ať už jakéhokoliv typu, tj. vědomě? Tak je tomu v situaci lidí, kteří se (typicky v dospělém věku) začínají učit nějaký svůj druhý,

---

⁷⁴ Není to ale podmínkou, srov. např. laický pokus o kodifikaci spisovné moravštiny, o němž se zmiňuje Marie Krčmová (2011, s. 169) ve svém článku věnovaném moravismům.

cizí jazyk (viz na příkladu výuky němčiny na českých středních školách u Čermákové (2014) a Čermákové a Hajíčkové (2014)) – i tito lidé však musí být pro zvýšení své kompetence dříve či později konfrontováni s územ.⁷⁵

Situace, v nichž uživatelé jazyka mohou nabývat jazyková pravidla výhradně pomocí jednoho či druhého způsobu, tedy existují – relativizující pasáže po pomlčkách však ukazují, že jde o specifické situace nejranějších počátků při dvou různých typech nabývání jazyka (L1 vs. L2), které jsou brzy v pozdějších fázích doplněny příslušným způsobem druhým. V ostatních situacích, tj. i **v případě uživatelů jazyka, kteří nabývají znalosti o tom, které jazykové prostředky českého národního jazyka jsou ne/správné ve vyšších, prestižních komunikačních situacích** (k tomu srov. kapitolu 11), je třeba počítat s tím, že na nabývání příslušných pravidel (normy) se podílí **jak** inferování hypotéz, **tak** instrukce.

Který z těchto způsobů je (tradičně považován za) primární, důležitější? A na který z nich je v tradici domácího uvažování o otázkách jazykové kultury kladen důraz? Česká tradice při odpovědi rozlišuje spisovný jazyk a jeho normu od dalších útvarů a jejich norem. V případě normy spisovného jazyka se pak důraz jednoznačně klade na to, že je spolu/utvářena instrukcemi, zejména těmi nepřímými (věty o pravidlech v kodexech). Např. Trávníček uvádí: „Není zpravidla dobře možné osvojit si spisovný jazyk prakticky jen z živé řeči, jak se učíme nářečí, nebo jen četbou písemných projevů [= inferováním hypotéz; MB]. Je třeba tu více, tu méně vzdělání soustavného, mluvnického i slovníkářského [= instrukce; MB]“ (Trávníček, 1942, s. 106); nebo: „Učíme se jí [= mluvě lidové; MB] jen živým stykem, posloucháním a napodobením řeči bližšího i vzdálenějšího okolí. [...]. Jinak je tomu s mluvou spisovnou. Je to [...] soustava výrazových prostředků velmi bohatá, složitá, takže není snadné zvládnouti ji dobře v plném rozsahu, pevně si ji osvojití [...]. Tato nesnadnost má další příčinu v té okolnosti, že se spisovné mluvě učíme většinou školsky a knižně, v malé míře živým jazykovým stykem“ (*ibid.*, s. 109). Tento důraz je tak intenzivní, až je těžké ubránit se pocitu, že osvojování normy spisovné češtiny se nahlíží jako osvojování

---

⁷⁵ V prvotních stádiích výuky je účinnější podat studentům pravidla přímou instrukcí ve větách o pravidlech než chtít po nich, aby je inferovali z proudu nečleněné řeči, např. z rozhlasového vysílání (nehledě na to, že studenti by neměli v této fázi výuky dostatečnou kompetenci k tomu, aby si v interakcích potvrdili, zda si pravidla inferovali správně). S narůstající mírou kompetence studentů se ovšem role instrukcí a inferencí vyrovnává, nebo dokonce obrací.

cizího jazyka (srov. např. už Ertlovu (1929/1927b, s. 65–66) ironicky kritickou poznámku o výuce českého jazyka jako „tatarštiny“).

Obdobný důraz je ovšem (překvapivě) přítomen i v tradici německé, jak ji popisuje Dovalil (2013a; 2015). Vezměme si např. vlivný model „sociální institucionalizace norem“ Ulricha Ammona (2015), který je založen na předpokladu, že „institutionalization of their [= standard varieties'; MB] norms is fundamentally different from that of the norms of non-standard varieties“ (*ibid.*, s. 57). Standardní variety model považuje za „institutionalized prescriptions“, pro něž jsou charakteristické „special social forces for developing and special language-norm authorities for issuing and controlling language norms“ (*ibid.*), zatímco pro nestandardní variety podle něj platí, že jejich normy „are developed by the community as a whole or anonymously, such that there are no precisely defined individual or institutional language-norm authorities“ (*ibid.*). Model z tohoto rozlišení sice připouští různé výjimky či odchylky, v obecné rovině však na něm trvá. Mezi zmíněné sociální síly, které mají přímý vliv na rozhodování o tom, co je (nebo se považuje) v jazyce za standard/ní, přitom podle modelu patří: 1. kodifikátoři a kodexy, 2. jazykoví experti (učitelé, pracovníci jazykových poraden) a jejich hodnocení, 3. normové autority (kompetentní členové řečového společenství)⁷⁶ a 4. modeloví mluvčí, autoři a jejich texty (zejména novináři a hlasatelé v celostátních masmédiích). Tři z těchto sil (= kodifikátoři, experti a modeloví mluvčí/autoři) jsou přitom specifické. V mediátorské roli těchto sil mohou působit jen vybraní uživatelé jazyka, kteří k tomu získali zvláštní mandát, tj. vzdělání a/nebo funkci. V mediátorské roli čtvrté síly (= normové autority) naopak může působit kterýkoliv uživatel jazyka (viz pozn. 76). Ammon (2015, s. 58) přitom píše, že „[o]nly if all four forces are in agreement as to the form being standard can it be called something like a generally agreed-upon standard“. Kritériem jazykové správnosti je tu tedy shoda všech čtyř (mediátorů) zmíněných sil. Při rozhodování o tom, co je a co není součástí standardní variety, tak přisuzuje Ammonův model rozhodující úlohu různým „top-down“ procesům – standardní varieta je pro něj v podstatné míře, ne-li

---

⁷⁶ Normovou autoritu Ammon (2015, s. 63) definuje velmi široce: „Any individual who has the power, however established, to effectively correct other individuals' speech or writing is a language-norm authority, like for example any grandmother vis-à-vis her grandchildren or any older vis-à-vis her younger siblings.“ Vzhledem k tomu se mi zdá oprávněné považovat za normovou autoritu (alespoň potenciálně) všechny uživatele jazyka: Co se ne/znalosti jednotlivých pravidel týče, může jako normová autorita vůči svému interakčnímu partnerovi vystupovat v zásadě kterýkoliv uživatel jazyka.

zcela, tzv. „top-down imposed“. Při rozhodování o tom, co je správné (= součást standardní variety), mají kodifikátoři, experti a modeloví mluvčí/autoři (= „top“) převahu nad normotvornými autoritami (= „down“): „Normally however, they [= language-norm authorities; tj. běžní členové řečového společenství] have no say in what is standard in the language“ (*ibid.*, s. 64). Model tak nedoceňuje důležitost řečového společenství pro vznik a udržování pravidel standardní variety, která jeho členové sdílejí. (Srov. též výklad o kritériích (pro posuzování) jazykové správnosti v kapitole 6.)

To, co Ammon říká o normách standardní variety v situaci německé, platí bezpochyby i o normách spisovné češtiny v dnešní situaci české. Důležité je ovšem pamatovat na to, že pravidla (= Ammonovy normy) standardní variety (= spisovné češtiny) si její uživatelé osvojují **nejen** díky působení tří zmíněných „specifických“ sociálních sil, ale jistě i na základě jazykového dění v samotném společenství jako celku. (Ale i naopak: pravidla (= Ammonovy normy) nestandardní variety (= např. obecné češtiny) si její uživatelé osvojují **nejen** na základě jazykového dění v samotném společenství, **ale** jistě i díky působení přinejmenším některých z oněch tří „specifických“ sociálních sil.) Že se v dnešní německé i české jazykové situaci (a jistě nejen v nich) na osvojování pravidel (= Ammonových norem) standardní variety zásadně spolu/podílí i tři zmíněné „specifické“ sociální síly, je historická akcidence. Namísto je třeba výrazně zdůraznit, že varieta pro vyšší, prestižní situace se může vyvinout a existovat i bez nich, jak ostatně naznačuje i Ammon. Otázka, zda ji pak označovat, či neoznačovat jako standardní, se pak zdá být čistě terminologická.

Zajímavé je podívat se na to, jak se čtyři zmíněné sociální síly mají k rozlišení dvou způsobů nabývání pravidel. Bezpochyby mohou být zdrojem **instrukcí**, a to jak přímých (normové autority), tak nepřímých (kodifikátoři a kodexy). Stejně tak jsou ovšem i zdrojem **úzu k inferování** (normové autority, modeloví mluvčí/autoři a jejich texty). To je opět v kontextu této diskuse třeba podtrhnout: I když na to Ammon ve svém modelu neklade důraz, model připouští, že pravidla (= Ammonovy normy) standardní variety si její uživatelé mohou osvojovat a rekonstituovat **nejen** na základě nepřímých instrukcí (vět o pravidlech v kodexech), **ale** i pomocí inferování z jim dostupného úzu (i když podle Ammona primárně z úzu modelových mluvčích/autorů, a teprve sekundárně i ostatních uživatelů jazyka, normových autorit).

Dejme tomu, že se v nějakém konkrétním případě tři „top“ síly (kodifikátoři, experti a modeloví mluvčí/autoři) shodnou na tom, že jazykový prostředek *x* je správný (= součástí

standardní variety), ale většina kompetentních členů řečového společenství (= normových autorit) o tom nebude/nezačne sdílet pravidlo (srov. opět výklad o kritériích jazykové správnosti v kapitole 6 a také výklad o preskriptivním řešení nesouladu pravidla s větou o pravidle v kapitole 13). V takovém případě by bylo přinejmenším problematické označovat tento prostředek za správný (= za součást standardní variety), neboť všichni tito uživatelé jím budou navzdory, resp. zcela nezávisle na shodě tří zmíněných „top“ sil rušení, zdržování atp. (viz výklad v kapitole 9). Ba co víc, může se stát, že uživatelé jazyka (= normové autority) se tuto větu o pravidle vůbec nenaučí, neosvojí si ji, a společné rozhodnutí kodifikátorů, expertů a modelových mluvčích „zašlápne jazyková praxe“ (jak říká Mathesius ve své známé formulaci), řízená sdílenými pravidly.

Tyto „top-down“ aktivity mají v normotvorném nebo standardizačním procesu bezpochyby důležitou roli, které je třeba věnovat patřičnou pozornost (této otázce se detailněji věnuje kapitola 13). Zároveň je však třeba vzít s plnou vážností v úvahu i to, že se střetávají s fenomény reálně existujícími v doméně intersubjektivní, tj. s velmi komplexní realitou toho, jací uživatelé jazyka sdílejí která pravidla (jejíž kontury načrtává kapitola 11). Jednostrannou pozornost věnovanou „top-down“ aktivitám je podle mého názoru třeba rychle a důsledně korigovat důkladným (teoretickým i empiricko-experimentálním) zájmem věnovaným protikladným „bottom-up“ procesům. Ammonův model např. nepočítá s velmi obvyklým scénářem (Auer, 2014, s. 228), kdy mezi členy řečového společenství (= normovými autoritami) začne být, lhostejno z jakého důvodu, sdíleno místo starého pravidla nějaké pravidlo nové a ostatní normotvorné síly (= kodifikátoři, jednotliví experti či modeloví mluvčí/autoři) tomu nejsou pomocí svých instrukcí (= vět o pravidlech) schopny zabránit (obecnými příčinami se zabývá kapitola 13) a po jisté době nakonec reagují zařazením odpovídající věty o pravidle do kodexu (viz např. rozšíření vazby *je to o tom* přes jeho četnou kritiku, kodifikace (v *Novém akademickém slovníku cizích slov*) výrazu *potencionální* místo *potenciální* atp.).

Nepřímé instrukce je do značné míry oprávněné vnímat jako umělé, a řídí-li se jejich autoři při šíření těchto instrukcí přiznaně nebo *de facto* problematickými kritérii (pro posuzování) jazykové správnosti, dají se vnímat i jako libovolné. Oproti tomu se inferování z úzu zdá být mnohem přirozenější. Stojí tu proti sobě v prvním fázi **vědomé** řízení se instrukcemi, nazpaměť *naučenými* větami o pravidlech (které teprve posléze mohou být internalizovány a změnit se v pravidla; viz výše), vs. **podvědomé** řízení se *osvojenými* pravidly

inferovanými z úzu. Při jednostranném zdůrazňování role instrukcí (= vět o pravidlech) pro osvojování pravidel standardní variety (= spisovné češtiny) se pak nelze divit, že je na této umělosti založena řada argumentů proti kodexům, intervencím do jazyka, existenci jazykové správnosti, a nakonec i proti konkrétní podobě standardní/spisovné variety, nebo dokonce i vůči ní jako takové (které se v českém prostředí objevily v souvislosti s vystoupením nejprve Petra Sgalla a poté Václava Cvrčka). To je další důvod, proč je třeba s plným důrazem ukázat, že o správnosti jazykových prostředků ani v případě vyšších, standardních variet nerozhodují (neměli by rozhodovat; viz kapitolu 13) jen instrukce (= věty o pravidlech) lingvistů(-kodifikátorů), expertů či modelových mluvčích/autorů, ale také – nebo dokonce především – sami uživatelé jazyka, resp. intersubjektivně sdílená pravidla, která tito uživatelé nabývají nejen prostřednictvím instrukcí, ale také na základě inferencí z úzu.

KAPITOLA 11: ŘEČOVÉ SPOLEČENSTVÍ, KRITÉRIUM VEŘEJNOSTI JAZYKOVÉHO PROJEVU A KOMUNIKAČNÍ SITUACE

Jak jsou mezi členy řečového společenství distribuovány znalosti sdílených jazykových pravidel? Jakkoliv jde o dvě strany téže mince, lze na tuto otázku odpovědět jednak z perspektivy pravidel (resp. „jazyka“), jednak z perspektivy jednotlivých uživatelů jazyka (resp. řečového společenství).

Z perspektivy pravidel („jazyka“) se pro distribuci jejich znalosti mezi členy řečového společenství ukáže jako důležité především to, že všichni jeho jednotliví členové nemusí znát-3/sdílet a obvykle taky neznají-3/nesdílejí všechna pravidla svého „jazyka“ (příp. variety). Dá se to ukázat tímto jednoduchým konceptuálním argumentem. Mějme „jazyk“ složený z pravidel P1–Px a uvažujme tři jeho pravidla P1–P3. Dále mějme řečové společenství složené z pod/skupin jeho členů S1–Sy a uvažujme tři jeho pod/skupiny S1–S3. Představme si, že členové ze skupin S1 a S2 vzájemně sdílejí pravidlo P1, členové ze skupin S1 a S3 pravidlo P2 a členové ze skupin S2 a S3 pravidlo P3. V takovém případě členové žádné ze skupin S1–S3 **neznají-3/nesdílejí** všechna pravidla z množiny P1–P3 (S1 neznají-3/nesdílejí P3, S2 neznají-3/nesdílejí P2 a S3 neznají-3/nesdílejí P1). Tento argument dobře ilustruje rozdíl mezi „jazykem“ (= P1–Px, resp. jeho podmnožinou P1–P3), jak se užívá v nějakém řečovém společenství (= S1–Sy), a „jazykem“, jak ho znají-3/sdílejí jeho jednotliví uživatelé: např. členové podskupiny S1 ze „svého jazyka“ znají-3/sdílejí mj. pravidla P1 + P2, nikoliv však pravidlo P3 atd.⁷⁷

Důležité je, že toto **neznají-3/nesdílejí** může znamenat dvě různé věci. Může jít zprv o **pravidlo navíc**, které uživatelé z některých skupin znají, zatímco uživatelé z jiných skupin nikoliv. Fanoušci železnice např. vědí-3/sdílejí, co znamenají slova jako *zhlaví*, *výkolejka* nebo *přídržnice*, zatímco řada uživatelů jazyka nejspíš nikoliv. Může tak sice jít o exkluzivní, minoritní pravidla, ale o jinak **jasné případy** – z pohledu „jazyka“ neexistuje konkurenční pravidlo; co tato slova znamenají, se tak dá říct absolutně, bez relativizace

---

⁷⁷ Jakkoliv se tento rozdíl může zdát blízký známému rozdílu mezi E-jazykem a I-jazykem, nelze je ztotožňovat, neboť koncept I-jazyka zdůrazňuje jeho individuálně-psychologický charakter, zatímco pro „socialistický“ koncept jazyka, jak ho znají-3/sdílejí jednotliví uživatelé, je zásadní jeho charakter sociálně-psychologický (intersubjektivní).

jednotlivými uživateli jazyka, neboť všichni, kdo takové slovo znají, mu na základě téhož pravidla připisují tentýž význam. Přestože je skupina, která taková pravidla sdílí, spíš nepočtená, její členové je znají s absolutní jistotou. Z druhého může jít o **konkurenční pravidla**, která řídí jazykové jednání v téže situaci / v případě (dvou variant) téže jazykové proměnné. Tak uživatelé jazyka ze skupiny S1 např. s uživateli ze skupin S2 a S3 nesdílejí pravidlo P3 (viz výše), ale v odpovídajících případech se přesto nějakým pravidlem řídí, např. pravidlem P5 (z „jazyka“ P1–Px). V této situaci jde o **nejasné případy** – z pohledu „jazyka“ existují konkurenční pravidla: členové skupiny S1 mezi sebou pro daný případ/situaci sdílejí pravidlo P5, zatímco členové skupin S2 a S3 pravidlo P3. Říct, jestli je správné použít prostředek *p5*, nebo *p3*, tak nelze absolutně, ale jen relativně vzhledem k jednotlivým skupinám uživatelů.

V případě (souboru) pravidel, tj. „jazyka“ (nebo variety), jak se užívá v nějakém řečovém společenství, jde o konstrukt. Pro jeho definici, resp. přesněji pravidlový rozsah je rozhodující, koho (jako lingvisté) uznáme za kompetentního člena řečového společenství nebo o kom (jako sociolingvisté) zjistíme, že se tak cítí, neboť do „jazyka“ příslušného řečového společenství (např. do českého národního jazyka) následně zahrneme všechna pravidla, která jeho jednotliví členové sdílejí. Při rozhodování o členství v řečovém společenství je ovšem rozumné přihlídnout též k „jazyku“ (nebo „jazykům“), který posuzované osoby sdílejí. (Stačí si uvědomit, jaký „jazyk“ bychom získali, kdybychom o členství v řečovém společenství rozhodovali např. jen na základě státní příslušnosti, dejme tomu ČR.) Stručně řečeno, „jazyk“, jak se používá v nějakém řečovém společenství, a toto řečové společenství jsou definičně interdependentní (srov. též výklad o konceptu variety v kapitole 1). Určit, jakým „jazykem“ daný člověk mluví, není navíc úkol řešitelný čistě empiricky, ale jen na základě intuitivní znalosti pravidel: „How do they know that the data they have recorded is English? And how are they able to exclude e.g. a Chinese speaker who has inadvertently slipped into a group of otherwise English speakers? – On the basis of their pre-observational (and normative) knowledge of the rules of English“ (Itkonen, 2003, s. 137).

Z perspektivy jednotlivých uživatelů jazyka (resp. řečového společenství) se distribuci znalosti pravidel mezi jeho členy pokusím přiblížit následujícím myšlenkovým experimentem. Vyjděme ze situace, kdy máme členy řečového společenství ze skupin S1–S5 a pravidla z množin P1–P4. Představme si, že pravidla P1 přitom sdílejí všichni uživatelé jazyka S1–S5 (tj. S1 s S2, S1 s S3, S1 s S4, S1 s S5; S2 s S3, S2 s S4, S2 s S5; S3 s S4; S3 s S5 a S4 s S5), pravidla P2 jen uživatelé S2–S5 (tj. S1 daná pravidla neznají-3, s nikým nesdílejí), pravidla P3

jen uživatelé S3–S5 (tj. S1–S2 daná pravidla neznají-3, s nikým nesdílejí) a že pravidla P4 sdílejí jen uživatelé S4 a S5 (tj. S1–S3 pravidlo neznají-3, nesdílejí). Uživatelé ze skupiny S1 tak znají-3/sdílejí (s S2–S5) pravidla **P1**, uživatelé ze skupiny S2 **navíc** znají-3/sdílejí (s S3–S5) pravidla **P2** (+ P1), uživatelé ze skupiny S3 **navíc** znají-3/sdílejí (s S4 a S5) pravidla **P3** (+ P1 + P2) a uživatelé ze skupin S4 + S5 **ještě navíc** znají-3/sdílejí (tj. S4 s S5 a S5 s S4) pravidla **P4** (+ P1 + P2 + P3). Tj. přehledně (kde „=“ znamená znají-3/sdílejí):

$$\{S1 + S2 + S3 + S4 + S5\} = \{P1\}$$

$$\{S2 + S3 + S4 + S5\} = \{P2 + P1\}$$

$$\{S3 + S4 + S5\} = \{P3 + P2 + P1\}$$

$$\{S4 + S5\} = \{P4 + P3 + P2 + P1\}$$

Dále si představme, že množiny P1–P4 můžou čítat od jediného přes desítky, stovky, tisíce až po desetitisíce, či dokonce miliony pravidel a že nemusí být stejně početné (tj. P1 může být složena z desítek, zatímco P2 z milionů pravidel atp.) a že i skupiny členů řečového společenství S1–S5 se můžou skládat ze dvou (aby pravidlo bylo pravidlem, musí být sdíleno, k čemuž jsou potřeba minimálně dva lidé) přes stovky, tisíce až po miliony osob a že ani ony nemusí být v uvedeném smyslu stejně početné. Máme tu pak něco jako **jádrová pravidla** P1, která znají-3/sdílejí úplně všichni uživatelé jazyka, **periferní pravidla** P4, která můžou v nejextrémnějším případě znát-3/sdílet pouze dva členové řečového společenství, a **přechody** mezi nimi (P2 + P3). Skutečné složitosti distribuce pravidel se pak ještě o něco přiblížíme v dalších třech krocích, které aplikujeme na popsanou výchozí situaci. Zprv, kromě pravidel P1–P4 existují (za stejných podmínek) též pravidla P5–Px a kromě uživatelů S1–S5 též uživatelé S6–Sy. Zadruhé je tato situace velmi zjednodušující v tom, že uvedená distribuce pravidel předpokládá podmnožinové uspořádání řečového společenství (tj. $S1 + S2 + S3 + S4 + S5 \supset S2 + S3 + S4 + S5 \supset S3 + S4 + S5 \supset S4 + S5$), zatímco ve skutečnosti budou mít některé z množin S1–Sy také průniky a některé z nich budou bez průniků. Zatřetí, některá pravidla z množin P1–Px můžou být jasné, zatímco některá nejasné případy.

Na pozadí tohoto výkladu je nyní bezpečné popsat složitou situaci distribuce pravidel s oporou v parafrázi wittgensteinovské rodinné podobnosti: Žádný člen řečového společenství nesdílí se všemi ostatními členy všechna jeho pravidla, tj. člen S1 s každým ze

zbývajících členů sdílí odlišnou (a různě rozsáhlou) množinu pravidel, člen S2 s každým z ostatních členů opět odlišnou (různě rozsáhlou) množinu pravidel atd.

Z celku řečového společenství lze vyčleňovat různé jeho pod/skupiny a z celku jazyka, tj. souboru pravidel, jak je sdílí celé řečové společenství, jejich různé podmnožiny neboli variety (srov. opět výklad o varietách v kapitole 1). Varieta pak není definována jako soubor prostředků se stejnou distribucí, ale jako soubor jazykových pravidel řídících danou distribuci. **Existence těchto pod/skupin je nejobecnějším (potenciálním) zdrojem/příčinou rušení (se) v interakci**, jehož mechanismus popisuje kapitola 9. Členové řečového společenství mnohdy nevědí, či dokonce nemůžou vědět, že/zda komunikují s někým z jiné pod/skupiny, tj. s někým, kdo pro daný případ nezná-3/nesdílí stejné pravidlo jako oni sami, příp. vůbec žádné pravidlo.

V kapitole 6 bylo řečeno a níže bude rozvedeno, že je-li kde v předmětné oblasti teorie jazykové správnosti problém, je to problém uživatelů jazyka v interakcích, resp. to, že se interakční partneři navzájem (potenciálně) **ruší** užíváním nesprávných prostředků. Toto východisko vede k poněkud překvapivé, ale podle mě rozumné tezi. Dokud se všichni interakční partneři volbou užitých prostředků neruší, je všechno v pořádku, ať už k tomu užívají jakékoliv prostředky – třeba i ty, které by se z nějaké externí perspektivy, např. kodexů a jejich vět o pravidlech nebo jiných uživatelů jazyka, kteří se dané interakce aktuálně neúčastní, a jejich sdílených pravidel, jevíly jako nesprávné.

Představme si např. tuto situaci, která má, jakkoliv to teď není obzvlášť podstatné, reálná východiska. Tři středoškolské profesorky (nečeštinářky) ve vzájemné e-mailové korespondenci používají v jinak zcela spisovných projevech důsledně tvary *by jsi, by jsme, by jste* místo tvarů *bys, bychom, byste*. Rozhovorem s každou z nich bylo ověřeno, že jim tyto tvary „vůbec nepřijdou divné“, tj. nevšímají si jich, neruší je (= jsou v souladu s pravidlem, které pro tento případ sdílejí). Užívání těchto tvarů je snadné z nějaké externí perspektivy hodnotit negativně a odsoudit, za popsanych okolností v tom však nevidím žádný problém. Nic tu nikomu ani ničemu neškodí, nic se tu nikomu neděje. Interakce probíhají hladce, interakční partnerky se vzájemně neruší, nikdo jiný nemá k jejich korespondenci přístup, takže externí perspektiva tu existuje jen potenciálně, prospektivně, jako hrozba do budoucnosti, např. kdyby se jedna z profesorek jakkoliv dozvěděla (a zapamatovala si), že tyto tvary jsou podle věty o pravidle v kodexu nesprávné (srov. kapitolu 13).

Toto hodnocení se ovšem radikálně změní, pokud by ke korespondenci zmíněných profesorek měl získat přístup někdo další. Představme si, že konverzace se přepoše profesorce češtiny, úryvky z ní by se měly publikovat na školních internetových stránkách, v regionální tiskovině atp. Čím víc dalších uživatelů jazyka na konverzaci může narazit, tím spíš hrozí, že mezi nimi bude někdo, kdo si užívání tvarů *by jsi* atd. povšimne, koho vyruší, a že tak např. na pisatelky dopadne nějaká sankce. Nebo jinak řečeno, v omezené, uzavřené skupině uživatelů jazyka může být neutrálně (pozitivně) vnímáno jednání, které je mimo tuto skupinu vnímáno negativně, jako rušivé (srov. Eckert, 2012, s. 91). Žádat po uvedených profesorkách, aby se podřídily jinému pravidlu, které většinově sdílejí uživatelé jazyka „mimo jejich skupinu“, či větě o pravidle z nějakého kodexu, dává smysl (příp. je nutné) teprve za těchto okolností.

Tak se dostáváme k důležitosti role, jakou hraje kritérium **otevřenosti vs. uzavřenosti interakce**. Prototypově **uzavřená** je taková interakce, do níž se žádný člen řečového společenství z vlastní vůle nemůže zapojit ani jako recipient a jejíž záznam buď neexistuje (rozhovor dvou milenců na lavičce), nebo je zbytku či většině členů bez souhlasu interakčních partnerů nedostupný (soukromá korespondence). Prototypově **otevřená** je pak taková interakce, do níž se z vlastní vůle může alespoň jako recipient zapojit každý člen řečového společenství a/nebo je online či *ex post* bez větších překážek každému jeho členu dostupná. Řídit se v otevřené interakci pravidlem, které se osvědčuje v uzavřené interakci (= nikoho tam jednání podle pravidla neruší, resp. účastníci interakce o tom od svých partnerů nemají žádné indicie, a nikdo za něj není sankcionován), je problematické, neboť z perspektivy ostatních členů řečového společenství (z perspektivy prototypově otevřené interakce) to hrozí vyvolat interakční problém. To, co (se mi zdá, že) funguje v uzavřené interakci, nemusí/nebude fungovat v interakci otevřené, a to zejména té prototypické, i když mě to (po obdržení negativní zpětné vazby, příp. sankce) může velmi překvapit. To je podle mě velmi dobrý **praktický** důvod, proč je pro řečové společenství dobré zajistit a udržovat nějaký soubor **pravidel** pro tvorbu komunikátů uplatnitelných v prototypově otevřených interakcích, resp. soubor odpovídajících jazykových prostředků jako jejich obsahů, tj. **standard nebo spisovný jazyk**, a věnovat mu (institucionální) péči. Obecně jde totiž (alespoň potenciálně; výhrady viz v kapitole 13) o dobrý způsob, jak posluchačům

v (prototypově) otevřených interakcích zajistit, aby nebyli rušeni, a produktorům, aby nebyli sankcionováni.⁷⁸

Lze namítnout, že v situacích, jako je ta v případě s učitelkami, sice netrpí uživatelé jazyka, ale „jazyk“, (spisovná) čeština, jeho struktura, nebo dokonce jeho duch, příp. jazyková kultura atp. Ničím z toho však nemůže trpět „jazyk“, ale až jeho uživatelé, kterým záleží na tom, aby „jazyk“ nebyl poškozován – obvykle jde o některé lingvisty či laiky, zejména tzv. milovníky jazyka/češtiny. Součástí sociální reality je ovšem samozřejmě i fakt, že uživatelům jazyka (v současné jazykové situaci češtiny) vadí nejen to, že jsou reálně rušeni některými nesprávnými jazykovými prostředky, ale také (resp. spíš?) to, že se při tom tzv. „kází jazyk“ atp. Nesamozřejmost, resp. zvláštnost, nebo dokonce podivnost tohoto postoje vynikne, podíváme-li se, k jakým důsledkům to může vést. Vezměme si tedy následující příklad: Množství uživatelů jazyka už v daný okamžik sdílí nějaké nové pravidlo X, přičemž v kodexu (který má pro ně velkou prestiž) je ve stejný okamžik zapsána věta o pravidle Y, jež zachycuje nějaké staré, původní pravidlo Y, jehož je pravidlo X nástupcem, konkurentem. Uživatelé jazyka jsou pak „loajálnější“ k větě o pravidle Y, přestože už odpovídající staré, původní pravidlo Y nesdílejí nebo nikdy nesdíleli. Raději se nechají rušit nebo riskují/podstupují rušení svých interakčních partnerů, jen když – jak se domnívají – se nic nestane „jazyku“, jehož (jedinou důležitou, důležitější) část jim představuje věta o pravidle Y v kodexu. Neboli: „They tend to believe that the ‚language‘ is enshrined in these

---

⁷⁸ Existují však i řečová společenství, která usilují o pravý opak. Pozoruhodný případ představuje Švédsko, kde je zapojení švédských dialektů, ale i švédštiny s cizím přízvukem do vysílání přímo součástí jazykové politiky celostátních i lokálních médií. Když si např. diváci na diskusním fóru švédské veřejnoprávní televize SVT stěžují na cizí přízvuk jednoho z moderátorů, reaguje její jazyková redaktorka opakovaně v tomto duchu: „U našich spolupracovníků *vítáme dialekty i přízvuk*. Švédština může znít mnoha různými způsoby a mluvení dialektem nebo s cizím přízvukem je součástí jazykové rozmanitosti, která ve Švédsku dnes panuje“ či „SVT má odrážet dnešní Švédsko a jazyk je základem vzájemné komunikace. Všude ve společnosti se setkáváme s lidmi, kteří mluví švédštinou s cizím přízvukem – kolegové, prodavači, noví příbuzní, řidiči autobusů, politici. Proto je důležité setkávat se s hlasy s přízvukem i v televizi a rádiu“ atp. (viz <<https://kundo.se/org/svt-tittarservice/d/hur-kan-ni-ha-en-nyhet-supplasare-som-inte-kan-fors/>>; zvýraznění MB). Výzkum v diplomové práci Mikleové (2014, s. 43), do něhož se zapojilo 210 respondentů, pak podle všeho svědčí o tom, že užívání dialektů a cizích přízvuků v médiích je přijímáno velkou částí uživatelů švédštiny: podle 70,9 % z nich *by se měly* v televizi používat všechny dialekty i cizí přízvuky, podle 18,6 % pak alespoň všechny dialekty, ale ne už cizí přízvuky. (Za zprostředkování přístupu k těmto materiálům a překlad citovaných pasáží děkuji Olze Bažantové.)

books (however many mistakes and omissions there may be in them) rather than in the linguistic and communicative competence of the millions who use the language every day“ (Milroy – Milroy, 1999, s. 23).

Představa a prožívání toho, že trpí „jazyk“, a nikoliv jeho uživatelé, může být pochopitelná u členů řečových společenství, kteří v daný okamžik nesdílejí, (dobře) neznají pravidla příslušného jazyka (variety), což je charakteristické mj. pro situaci počátečních fází českého národního obrození. Podstatná část důležitých členů řečového společenství se tehdy nemohla spoléhat na své intuitivní, jisté znalosti pravidel, neboť je nesdílela, neměla osvojena, internalizována, ale přinejlepším naučena; viz preferování němčiny v soukromé korespondenci nebo v rodinné komunikaci u řady obrozenců (viz např. Macura, 1995, s. 123–124).⁷⁹ Za těchto okolností je pochopitelné, proč se členové takového společenství velmi ochotně opírali o věty o pravidlech (dostupné kodexy nebo starší vzory) a při produkci je nechávali rozhodovat za sebe – nic jiného jim totiž často nezbývalo (srov. též motivy slibu či závazku jako motivace pro korespondování v češtině vs. prosby o zproštění závazku při návratu k němčině; Macura, 1995, s. 124). Nemajíce v řadě případů intuice o správnosti užitých prostředků, nemohli své interakční problémy s tím spojené řešit jinak než na úrovni vět o pravidlech, které jediné jim mohly reprezentovat nejen správný, nezkažený stav „jazyka“, ale vlastně i „jazyk“ vůbec. O to silněji pak mohli prožívat jeho „kažení“, o to víc jím mohli autenticky trpět. Dnes už je však české jazykové společenství bezpochyby v situaci, kdy přinejmenším část jeho členů většinu pravidel svého jazyka (příp. jeho vyšší, prestižní variety) sdílí a má o nich v jasných případech absolutně jisté intuice. Za těchto okolností dává naznačená vysoká míra „loajálnosti“ k větám o pravidlech (ve srovnání se sdílenými pravidly) a vůbec celé prožívání „kažení“ jazyka mnohem menší smysl – zdá se mi být mnohem méně pochopitelné. Kdysi osvědčená strategie přežívá i v situaci, kdy už není podobně důležitá jako v době národního obrození.

Neobstojí tu ani tvrzení, že v některých případech opravdu trpí „jazyk“, neboť je poškozen např. tím, že ztrácí schopnost vyjádřit konkrétním způsobem některé významové

---

⁷⁹ Např.: „Řada nejvýznamnějších představitelů vlastenecké společnosti se v pozdějších vzpomínkách vyznává z počáteční malé znalosti českého jazyka – od Jungmanna a Šafaříka až po Karla Havlíčka Borovského. [...] [Havlíčková; MB] [s]kupina nejdříve komunikovala o svých plánech na zvelebení literatury české německy, jeden z jejích členů, Gabler, dokonce později uvedl, že němčina ve vzájemné komunikaci [ovšem z jeho strany; MB] převažovala do poloviny roku 1846“ (*ibid.*, s. 123).

nuance. Jakkoliv to může být v mnoha případech pravda (např. postupným zánikem přechodníků čeština opravdu ztrácí gramatikalizované prostředky pro vyjádření vztahu dvou slovesných dějů), netrpí-li touto ztrátou uživatelé jazyka, nepotřebují-li tyto nuance (daným způsobem) vyjadřovat, není to (ve výsledku) problém pro hladkost jejich interakcí atp., je opět všechno v pořádku.⁸⁰

Posuzovat správnost jazykových prostředků lze samozřejmě pro jakkoliv definovanou komunikační situaci. Primárním úkolem teorie jazykové správnosti by však – vzhledem k její společenské užitečnosti a také k tradici uvažování o těchto otázkách v českém prostředí a k domácí jazykové situaci, zejména v souvislosti s jejími diglotickými rysy (Bermel, 2010b) – mělo být popisovat správnost prostředků vzhledem ke specifickému typu vyšších, prestižních komunikačních situací. K tomu, jak toto tvrzení obhájit, se snažím dojít ve zbývající části této kapitoly.

Jak se tato nesmírně obtížná otázka jeví ve světle představované teorie jazykové správnosti? Zásadní postřeh, který jsme až dosud nechávali mimo centrum pozornosti, je ten, že je třeba počítat s existencí (mj. těchto) dvou druhů pravidel: (1) **distribučně volných** a (2) **distribučně vázaných**. Rozdíl mezi nimi lze popsat pomocí von Wrightova (1963, s. 77; viz též kapitolu 7) pravidlového komponentu (c), tj. podmínek, za nichž se obsah pravidla ne/má uplatňovat. Oblast platnosti prvního typu jazykových pravidel není ničím omezována,

---

⁸⁰ Vezměme si např. tuto analogii. Psací stůl je vybaven na jedné straně dírou na kalamář, na druhé straně šuplíky a mnoha jinými funkčními doplňky. Dojde-li k vynálezu plnicího či kuličkového pera, přestávají být stoly pomalu vyráběny s předpřipravenou dírou na kalamář. Za těchto změněných okolností by bylo „zvláštní“ trvat na výrobě stolů s předpřipravenou dírou na kalamář, a i když nostalgie po této dřívě může být u lidí, kteří v ní po většinu života vidali stát kalamář, pochopitelná, těžko touto nostalgií argumentovat pro pokračování výroby stolů s dírou na kalamář. Uživatelé těchto stolů, a už vůbec ne tyto stoly jako takové, tím nijak netrpí (lahvička s inkoustem se strčí do šuplíku, na desce je najednou víc místa, i když za cenu ztráty trochu místa v šuplíku). Nepodobá se tomu do značné míry situace jazyka přicházejícího o schopnost vyjádřit např. gramaticky nějakou významovou nuanci? Tak např. čeština je na jedné straně vybavena gramatikalizovanými prostředky pro vyjadřování relativnosti slovesných časů, tj. přechodníky, na druhé straně řadou dalších gramatikalizovaných prostředků pro vyjadřování jiných funkcí a významů. Dojde-li z nějaké příčiny – kterou tu, pravda, na rozdíl od případu se stolem není snadné identifikovat – k ústupu přechodníků, bylo by „zvláštní“ trvat na jejich stálém používání. Jakkoliv nostalgie po jejich užívání může být u lidí, kteří je po většinu života používali, pochopitelná, těžko touto nostalgií argumentovat pro pokračování v používání přechodníků v celém řečovém společenství. Uživatelé češtiny, a už vůbec ne čeština jako taková, tím nijak netrpí – daný význam se nevyjádří gramaticky, ale lexikálně, i když benefity za cenu drobných zhoršení tu na rozdíl od případu se stolem opět neznáme.

platí za všech podmínek nahlédnutých jako komunikační situace a jejich typy (např. sémantické pravidlo, že forma *pes* má znamenat ‚pes‘), zatímco s druhým typem jazykových pravidel je to přesně naopak: oblast jejich platnosti je omezena, platí jen za určitých podmínek, tj. jen v určitých komunikačních situacích (např. ve vyšších, prestižních komunikačních situacích je genitiv plurálu adjektiv vzoru „mladý“ *mladých*, v nižších, kde se mluví obecnou češtinou, *mladejch*).

Komunikační situace jsou nediskrétní, tvoří kontinuum. Jaké typy komunikačních situací rozlišit a jak se s tím metodologicky vyrovnat? V rámci teorie jazykové správnosti (a ontologického „socialismu“) se nabízí tuto otázku nahlédnout z perspektivy toho, jaké delimitace (výseky) komunikačnėsituačního kontinua si uživatelé jazyka vytvářejí a uplatňují jako součást von Wrightova pravidlového komponentu (c). Takto položenou otázkou se vyrovnáváme s Schützovým postulátem adekvátnosti (viz kapitolu 6) i s nežádoucím dualistickým pojetím konceptu komunikační situace (Kaderka, 2013). Takto uvažovaná delimitace situačního kontinua je jako komponent intersubjektivně sdílených pravidel vlastní lidem v interakcích (= postulat adekvátnosti). Kromě toho není uživatel jazyka komunikační situací determinován, ale volí jazykové prostředky na základě svého srovnání aktuální, jedinečné (časoprostorové) situace s delimitacemi situačního kontinua, jak je sdílí coby součásti pravidlového komponentu (c). To je v zásadě interpretativní proces, díky němuž si uživatel zachovává možnost na tuto aktuální, jedinečnou situaci (alespoň potenciálně) aktivně působit.

Podívejme se na to detailněji. Vezměme si, že členové řečového společenství sdílejí (mj. i) čtyři druhy distribučních pravidel, v jejichž pravidlovém komponentu (c), tj. v podmínkách, za nichž se obsah pravidla uplatňuje, se objevují diskrétní situační typizace 1, 2, 3 a 4 (které lze popsat jen přirozenými čísly). Uživatel jazyka v pozici produktora jako by se pak rozhodoval, která z těchto čtyř jeho diskrétních situačních typizací se nejvíc podobá aktuální, jedinečné komunikační situaci, v níž se právě nachází (lze ji zachytit reálným číslem z daného intervalu 1–4; např. $1\frac{2}{3}$). Podle toho (je-li toho schopen a k tomu ochoten) pak volí pravidlo, jímž se bude řídit: Vyhodnotí-li, že aktuální, jedinečná komunikační situace, v níž se právě nachází, má hodnotu např. $1\frac{2}{3}$, a blíží se tak nejvíc jeho situační typizaci s hodnotou 2, nebude / neměl by v ní užívat prostředky řízené distribučními pravidly se situačními typizacemi 1, 3, 4, ale jen ty, které jsou obsahem buď distribučně volných pravidel, nebo pravidel se situační typizací 2. (Stejný proces si lze snadno představit i z pozice recipienta.)

Dynamiku do tohoto příkladu zapojíme a realitě popisu se přiblížíme takto: Uživatel jazyka může svou interpretaci jedinečné komunikační situace, v níž se aktuálně nachází, během interakce snadno měnit (její hodnotu lze teď vyjádřit reálným číslem $2\frac{2}{3}$), a přiblížit se tak jiné situační typizaci (definované přirozeným číslem 3). Začne se tak řídit jinými distribučními pravidly a do časoprostoru tak proniknou i jiné prostředky (srov. Hausenblas, 1993, s. 73–74). Faktory, které mají na tuto interpretaci vliv, jsou nejrůznější a mohou být velmi kuriózní. Důležité je uvést, že mezi ně mohou patřit i jazykové prostředky užití interakčními partnery, tj. nejen že situace má vliv na volbu jazykových prostředků, ale i volba jazykových prostředků na interpretaci situace (srov. Beneš, 2012, s. 808).

Nyní se už nelze dál vyhýbat otázce, s jakými situačními typizacemi uživatelé (českého národního) jazyka pracují, tj. jaké typizace jsou (coby náplně von Wrightova podmínkového komponentu (c)) součástí jejich sdílených pravidel. Komplexnější poznatky o těchto faktech bohužel chybí. Omezím se proto na konstatování toho, co se zdá být neproblematické. Uživatelé (českého národního) jazyka rozlišují přinejmenším tyto dvě situační typizace a s nimi spojené soubory jazykových prostředků: nižší a vyšší.⁸¹ Podobně se na věc dívají i Homoláč a Mrázková (2014), kteří ve své nedávné velmi podrobné studii na toto téma vycházejí ze dvou „základních komunikačních oblastí“ – z „komunikační oblasti běžného dorozumívání“ a z „komunikační oblasti realizace vyšší komunikačních cílů“ (*ibid.*, s. 5). Prvnímu typu situací (oblastí) odpovídají různé „běžně užívané“ či „každodenní“ jazyky (obecná čeština, nářečí), druhým situacím pak variety označované jako spisovné či standardní (spisovná čeština).

Jakkoliv je situace bezpochyby složitější, z metodologického hlediska je toto rozlišení (přinejmenším) pro počáteční fáze výzkumného programu teorie jazykové správnosti zcela dostačující. Jejím prvním úkolem by totiž mělo být zjistit, které (statusově nejasné či sporné) prostředky jsou správné (= nevyvolávají nenulovou reakci; viz kapitolu 9) ve vyšších situacích, v „komunikačních oblastech realizace vyšších komunikačních cílů“.

---

⁸¹ Mít „specifický jazyk pro zvláštní příležitosti“ („special speech for special occasions“) je podle Browna (1991) kulturní univerzálií.

KAPITOLA 12: PRAVIDLA VS. ÚZUS

Úzus byl v kapitole 7 definován jako „soubor všech ‚vyprodukovaných‘ jazykových prostředků“ („být v úzu [...] znamená být vyprodukován, dostat se do času a prostoru a být tam vnímatelný smysly“). Lingvistům jsou ovšem dostupné jen části či výseky úzu, a to v zásadě velmi malé, neboť nejsou-li vyprodukované prostředky nějak fixovány, např. písmem nebo audio- či videozáznamem, nestávají se trvalou součástí časoprostoru, ale okamžitě zanikají, aniž by *tam* po sobě zanechaly stopy. Lingvistům je dnes úzus k dispozici zejména v podobě jazykových korpusů, příp. si jeho části pro své účely opatřují sběrem dat různého typu (audio- a videonahrávky uživatelů jazyka v interakcích atp.). V dalším výkladu se zaměřím na korpus a korpusovou lingvistiku.

Sdělení této kapitoly, která se věnuje vztahu mezi pravidlem a vyprodukovanými jazykovými prostředky (zachycenými) v časoprostoru (= územ), je velmi jednoduché, její zbývající část ho jen doloží, rozvine a vyvodí z něj nejdůležitější teoretické i praktické důsledky: Je-li možné jazykově jednat jak v souladu s pravidlem, tak proti němu, tj. porušovat ho, je nutné počítat s tím, že **v úzu, a tedy i v korpusech budou obsaženy i nesprávné jazykové prostředky**. Čistě na základě (metodologicky) fyzikalistických přístupů je pak velmi obtížné, ne-li nemožné, oddělit zrna od plev, resp. plevy od zrn a rozpoznat mezi správnými prostředky ty nesprávné.⁸² Z toho, **co je** (v úzu, v korpusech atp.), tedy nelze (v každém jednotlivém případě přímočaře) odvozovat to, **co by mělo být** (= co je správné).⁸³ Nebo jinak řečeno, „[s]tejně jako nelze počítat s tím, že se to, co bylo kodifikováno, stane automaticky noremní [= správné; k tomu detailně viz kapitolu 13; MB], nelze předpokládat ani to, že to,

---

⁸² Dovolím si formulovat jednoduše a budu dále mluvit jen o rozdílu mezi pravidlem a prostředkem či územ, *jako by šlo o jasný případ*: prostředek v úzu je pak v souladu, či nesouladu s pravidlem, které sdílejí *všichni* uživatelé jazyka. Je však třeba mít na paměti, že existují i nejasné případy, kdy je situace složitější: užitý prostředek může být v souladu se sdíleným pravidlem jedné části členů řečového společenství, zatímco s pravidlem sdíleným druhou částí členů nikoliv, příp. může existovat část uživatelů, nebo dokonce všichni z nich, pro něž není prostředek ani správný, ani nesprávný. Na věci to nic nemění.

⁸³ Mimochodem, myšlenka, že důležitější je to, co je, než to, co by mělo být, je jádrem machiavellismu, srov.: „Ten, kdo si nevyšmá reality a nechce vidět, *jací lidé jsou*, a staví spíše na svých přáních a představách, *jak by svět vypadat měl*, nedopadne dobře. A člověk, který se chce za všech okolností chovat ušlechtilě a jevit se všem jako dobrý člověk, se zlou se potáže mezi tolika lidmi, kteří dobří nejsou“ (*Vladař*, kap. 15; viz Machiavelli, 1997, s. 58; zvýraznění MB).

co je součástí spisovného úzu, je noremní [= správné; MB]“ (Homoláč – Mrázková, 2011, s. 209). A to proto, že něco jiného je **pravidelnost**, zjistitelná v čase a prostoru a zachytitelná empirickou hypotézou, a něco jiného **pravidlo**, zachytitelné normativní větou o pravidle (Itkonen, 2003, kap. 2).

Začněme důsledky teoretickými: Ani ty (metodologicky) nejfyzikalističtější (nejempiričtější, objektivistické) přístupy k jazyku (mj. variacionistická sociolingvistika, korpusová lingvistika, etnometodologie komunikace, konverzační analýza aj.) nevyužívají korpusy či nasbíraná data důsledně pasivně. Nezkoumají, neanalyzují je automaticky „tak jak jsou“, ale uznají-li to za nutné, upravují je, nebo dokonce část z nich z celku dat vylučují. Tak např. Labov (1972, s. 203) mluví o tom, že při svých sociolingvistických výzkumech na data aplikuje „certain universal editing rules“. Heath (1985, s. 90; cit. podle Salzman, 1997, s. 134) při zpracování materiálu získaného terénním výzkumem doporučuje omezit „editorské opravy [...] na minimum“. V češtině se pro tento proces, který angličtina označuje slovesem *to edit*, používá expresivnější a otevřenější výraz *čištění*, se kterým se lze zcela běžně setkat v domácí korpusové literatuře (srov. FSČ, 2004, s. 11; Cvrček et al., 2010). O co všechno může v tomto procesu jít, vysvítá z této Štichauerovy (2016, s. 3; kurziva originálu) formulace: „Každý korpus [byl; MB] ‚pročištěn‘, ([byly; MB] eliminovány texty např. výrazně regionální, které nepatří do kánonu toho, co lze nazvat *italiano letterario* na toskánské bázi).“ V knize *Statistiky češtiny* (Bartoň et al., 2009, s. 17; zvýraznění MB) pak lze číst tuto pozoruhodnou formulaci: „Ve stomilionovém korpusu je možné se setkat s[e] [...] spoustou *překlepů a chyb* vzniklých při konverzi textů [...], které mohou výsledky v podobných případech zkreslit a vyjevit nenulovou frekvenci u jevů, *kteřé se objektivně v jazyce nevyskytují*. V některých zjevných případech jsme proto přistoupili k manuální kontrole a dodatečné opravě ve shodě se stavem současného psaného úzu.“ Jaké typy chyb je žádoucí z korpusu odstranit, nejexplicitněji popisuje Křen (2013, s. 42): „Obecně platí zásada, že texty upravujeme pouze tehdy, je-li takový zásah ospravedlnitelný jako oprava chyby, která nebyla záměrem autora a pravděpodobně jím ani nebyla způsobena.“ Jak se ale přes veškerou snahu o exaktnost, objektivnost atp. přijde na to, že jde o „překlepy a chyby“, které se „objektivně v jazyce nevyskytují“ nebo „kteřé nebyly záměrem autora“ (a nikoliv např. o první doklady svědčící o jazykové změně)? Samozřejmě velmi „neexaktně“

a „neobjektivně“, na základě intuice.⁸⁴ Tento a všechny podobné **procesy „čištění“ či předvýběru dat se nemůžou zakládat na ničem jiném, než je („socialisticky“ definovaná) intuice**, tj. jsou založeny na znalostech inherentně normativních jazykových pravidel, jimiž výzkumníci disponují *už před* započítím rozboru či analýzy dat, a jsou tedy na datech nezávislé (srov. Itkonen, 2003, s. 137).

V tomto postupu je však rozpor. Ani tomu nejzarytějšímu (metodologickému) fyzikalistovi by se nejspíš do korpusově založeného slovníku (češtiny) nechtělo zařadit (pasivně přebrat) výraz, který se v korpusu s nenulovou frekvencí vyskytuje v evidentně nesprávné podobě, tj. např. ony technické překlepy a chyby „vzniklé při konverzi textů“. I on by nejspíš (a zcela správně) sáhl k nějaké proceduře typu čištění dat. Pokud ovšem takový lingvista (různými slovy) popírá existenci fenoménu jazykové správnosti, jak se často děje, pak svou „čisticí“ praxí jakoby jedním dechem dodává: „nesprávné prostředky, totiž přinejmenším ony technické překlepy a chyby, existují (a já je v korpusu nechci, resp. jsou-li tam už, budu dělat, jako by tam nebyly)“. Tento protimluv je tak do očí bijící, že si ho (metodologičtí) fyzikalisté, a to by jim bylo třeba přičíst k dobru, nejspíš uvědomují. Jenže, a to už jim k dobru přičíst nelze, v něm podle všeho nevidí problém. Za nesprávné jsou ochotni uznat jen ty nejevidentnější, technické případy nesprávných prostředků. U ostatních, méně evidentních případů, které by ovšem někdo jiný (ale nakonec i oni sami) mohl také dost dobře vzít v podezření, však už úvahy o jejich nesprávnosti odmítají. Hranice mezi těmito dvěma kategoriemi se pak projeví v praxi. První typ prostředku náš lingvista „vyčistí“, u druhého se však totéž učinit neodváží, v korpusu ho ponechá, ale **odmítne kvůli tomu vůbec uvažovat o jeho nesprávnosti**. Jako by cokoliv, co v korpusu zůstane po „čisticím“ procesu, bylo mimo tyto kategorie. Jakkoliv lze souhlasit s ponecháním takového prostředku v korpusu, neboť je zajímavé a důležité vědět, že se šíří nový prostředek nebo že pisatelé se často dopouští zrovna této pravopisné chyby, nejde už souhlasit s nechutí hodnotit ho co do

---

⁸⁴ Přes explicitní přiznání „překlepů a chyb“ je závěr citace pozoruhodným dokladem křečovitého snažení o objektivitu (empiričnost?) za každou cenu: překlepy a chyby se identifikovaly „neobjektivně“, na základě intuice, ale emendaci bylo třeba provést „ve shodě se stavem současného psaného úzu“, i když by k tomu jistě stačila ta samá intuice, která je dokázala identifikovat jako překlepy a chyby. Tento proces si těžko představit jinak, než že byl zjištěn dejme tomu „překlep“ typu **seznan*, následně byla provedena korpusová analýza, která zjistila, že v současném psaném úzu se dané slovo objevuje častěji v podobě *seznam*, a překlep **seznan* tak mohl být „objektivně“ opraven na *seznam*.

jeho jazykové správnosti, neboť tento v podezření vzatý prostředek by (v daný okamžik) mohl přinejmenším některé uživatele jazyka v interakcích rušit.

Tím se dostáváme k praktickým důsledkům toho, že v korpusu jsou jak správné, tak nesprávné prostředky. Z hlediska teorie jazykové správnosti je zásadně důležitá perspektiva aktuálního okamžiku, neboť např. tazatel jazykové poradny hodlá prostředek, který je předmětem jeho dotazu, a má se tedy rozhodnout o jeho ne/správnosti, použít „tady a teď“. Nelze pak vyloučit, že i když se už nějaký nově se objevující prostředek vyskytuje v korpusu s nezanedbatelnou frekvencí ($\approx$ je pravidelný, uzuální), můžou stále existovat uživatelé jazyka, a může jich dokonce v tento (jakkoliv krátký, ale stejně zásadně důležitý) okamžik být stále většina, kteří dosud sdílejí pravidlo, podle něhož je nesprávný. Doporučit takový prostředek s argumentem, že v korpusu už je nezanedbatelně četný, by tak vedlo k řešení, s nímž nemusí mít uživatel jazyka komunikační úspěch, mohl by být za jeho užití sankcionován.

Zásadní otázkou je, zda, příp. jak se dá korpus zapojit do zkoumání správnosti, nebo nesprávnosti jednotlivých jazykových prostředků (vzhledem ke všem možným relativizacím, tj. v jaké situaci a jak pro koho).⁸⁵ V jasných případech, tj. známe-li pravidlo s absolutní jistotou, je korpus irelevantní, ukáže totiž buď jeho $\pm 99\%$, nebo nule blízkou frekvenci a jen tak z jiné strany doplní, zdvojnásobí informaci o poznatku, který už máme díky intuici.

Jak je tomu však s nejasnými případy? Odpověď naznačují studie týmu lingvistů kolem Neila Bermela (Bermel, 2010a; Bermel – Knittl, 2012a; 2012b), kteří si položili důležitou praktickou otázku: „[w]hat, if anything, do quantitative data from a large-scale representative corpus tell us about the way native speakers evaluate these forms?“ (Bermel – Knittl, 2012b, s. 244). Předmětem jejich zájmu bylo, zda poměrná frekvence

---

⁸⁵ Kontrola automaticky procesovaných výsledků na základě intuice se zdá být nutná. Tak např. *A Frequency Dictionary of Czech* (Čermák – Křen et al., 2011) došel procesem detailně popsáním v Úvodu (na s. 1–7) mj. ke zjištění, že slovo *oběd* (*ibid.*, s. 51) je signifikantně málo frekventované v „registru“ (*register*) odborné literatury (*non-fiction*), tj. že z celku „registrů“ mluveného jazyka (*spoken register*), beletrie (*fiction*), odborné literatury (*non-fiction*) a publicistických textů (*newspaper*) se v „registru“ odborné literatury objevuje méně než 5 % všech jeho výskytů. Jestliže se přes různé kvalifikace a hedgeové výrazy ve slovníku tvrdí, že „usage of such words in a non-typical register is often marked and should be avoided“ (*ibid.*, s. 7), je to problematické, neboť slovník je určen nerodilým mluvčím češtiny. Přinejmenším část z nich je v takové fázi nabývání češtiny jako druhého, cizího jazyka, že informace tohoto typu nejsou schopni kontrolovat svou intuitivní znalostí distribučních pravidel, a můžou si tak snadno myslet, že použít slovo *oběd* např. v populární kuchařce by bylo nesprávné.

vybraných konkurenčních prostředků koreluje se **soudy** o přijatelnosti (*acceptability judgements*). Jejich studie tedy nemíří přímo k tomu, co korpus vypovídá o nenulových reakcích na sledované jazykové prostředky, které jsou řízeny podvědomými, sdílenými pravidly, ale o jejich hodnocení, které se řídí (jistě též i) uvědomovanými větami o pravidlech coby obsazích kognitivních komponentů postoje (ať už tyto věty o pravidlech znají předem, nebo si je tvoří kvůli odpovědi na anketní otázky). I tak ovšem stojí za to se na studie tohoto týmu podívat.

Participantů v nich měli za úkol míru ne/přijatelnosti prostředku indikovat na sedmibodové Likertově škále – šlo tedy o přímou, dotazníkovou metodu, participantů věděli, co chtějí lingvisté zjistit, jejich hodnocení bylo uvědomované, deklarované, a mohly tedy na něj (velmi pravděpodobně) mít vliv, jak už bylo uvedeno výše, i naučené věty o pravidlech, nejen pravidla.⁸⁶ Bermel s Knittlem (2012b, s. 245; srov. též Bermel, 2010a, s. 51–52) postulovali tři hypotézy:

1. tzv. silnou: „Data from the corpus on the relative proportions of forms in variation should reflect in rough measure the acceptability of these forms to native speakers“,

2. tzv. slabou: „There is a correlation between corpus data and acceptability, but it is not proportional or symmetric, i.e. we cannot count on the proportions to correspond precisely to value judgments, nor is it always possible to abstract predictions about acceptability from corpus data“

a 3. nulovou: „There is no relationship between relative proportionality in a corpus and acceptability of features to native speakers, i.e. corpus data are just data about relative frequency in texts, and no connections can be implied between them and the intuitions of native speakers.“

Výsledky jejich výzkumu podporují tzv. slabou hypotézu č. 2, což myslím umožňuje postavit se ke korpusu jako (žádnou další metodou nekorigovanému, nedoplněnému) zdroji informací o jazykové správnosti dost skepticky. Postulovat v nejasných případech, v jejichž případě bychom korpus potřebovali, jestli je konkurenční prostředek správný, nebo nesprávný čistě

---

⁸⁶ „A to přes to, že „[r]espondents were asked to answer according to their first instinct and not to revisit sentences later; it was emphasized that this was not a test of their knowledge of standard Czech“ (Bermel – Knittel, 2012b, s. 252).

na základě jeho poměrné frekvence, je v zásadě nemožné. Dobře to vysvitne z následujícího dílčího závěru Bermelovy a Knittlovy (2012b, s. 268) studie: Je-li poměrná frekvence zvažovaného prostředku mezi 50–100 %, bude pro uživatele jazyka přijatelnější než jeho konkurenční varianta. To zní nadějně. Zásadně nepříjemné je ovšem to, že je-li jeho poměrná frekvence v rozmezí 0–49 %, nelze na základě toho o jeho akceptovatelnosti ($\approx$ správnosti) podle Bermela a Knittla říct vůbec nic („no prediction of acceptability“ (*ibid.*)). Sami autoři to komentují slovy: „[L]abels we are able to assign based purely on corpus data will not be terribly useful in predicting acceptability“ (*ibid.*). To je ovšem přesně to, v čem by korpus mohl lingvistům(-kodifikátorům) ušetřit práci – místo časově a finančně náročných výzkumů by mohlo stačit v korpusu zjistit poměrnou frekvenci obou prostředků, klidně ještě v průběhu telefonátu s tazatelem jazykové poradny. Tak lze např. velmi snadno a rychle zjistit, že nekodifikovaná varianta **protěžovaný* se v korpusech SYN2010 vyskytuje s poměrnou frekvencí víc než 30 %, z toho však bohužel pro její přijatelnost ($\approx$ správnost) nelze (podle Bermela a Knittla) predikovat vůbec nic – její správnostní status je nutné ověřit jinak.

Jak plyne už z výkladu v kapitole 9, zásadní roli při posuzování jazykové správnosti jednotlivých prostředků musí mít **recepční stránka interakcí**: „[N]oremnost [= správnost; MB] jazykových prostředků [...] nelze účinně hodnotit bez přihlédnutí k tomu, jak prostředek při svém užití ‚uspěl‘ u vnímatelů textu. Skutečnost, že prostředek byl užit, vypovídá o vztahu mluvčího k tomuto prostředku; vztahu vnímatelů k němu [...] je třeba se dopátrat jinak. Korpusový a internetový výzkum je [...] pro poznání jazykových norem [= správnosti; MB] nedostatečný a obraz, který o nich takto získáme, polovičatý“ (Adam, 2008, s. 25). Korpus jistě může být dobrý sluha, ale byl by zlý pán.

KAPITOLA 13: PRAVIDLA VS. VĚTY O PRAVIDLECH (KODEXY)

Věta o pravidle byla v kapitole 7 definována jako „obvykle písemná formulace pravidla“, neboť ji dokážou kromě lingvistů sestavit i běžní uživatelé jazyka, aniž by ji písemně fixovali. Tamtéž bylo řečeno, že soubory vět o pravidlech *bývají* publikovány v nějakém typu lingvistického výstupu, ale že se mohou vyskytnout (tj. objevit a beze stopy zmizet) *také* mimo ně, přímo v interakcích. V této kapitole budu termín-pojem věta o pravidle používat v prototypickém smyslu pro **větu o pravidle sestavenou lingvistou a publikovanou v nějakém typu lingvistického výstupu**, který je dostupný, nebo dokonce určený laické veřejnosti, tj. v **kodexu**. Stranou přitom nechávám problém míry závaznosti věty o pravidle, resp. kodexu jako celku, tj. otázku jejich právního či institucionálního statusu spolu se související otázkou jejich vymahatelnosti, tj. možnosti udílet za porušení vět o pravidlech z kodexu nějaké sankce (k tomu viz Kořenský, 1997; Prošek – Smejkalová, 2011; Gladkova, 2013; Dovalil, 2013b).

Úvodem jsou důležitá následující dvě upozornění. Zaprvé, věta o pravidle nemusí mít důsledně vzato formu věty, ale může na sebe brát nejrůznější podoby, z nichž je příslušná věta snadno odvoditelná. Větou o pravidle je např. zápis *stadium* ve slovníkové části *Pravidel českého pravopisu*, tvar ^h*kryjou* v druhém dílu tzv. akademické mluvnice češtiny, paradigma slova *hledisko* v *Internetové jazykové příručce*, zápis [ňisa] tamtéž atp. Zadruhé, výraz **kodex** zde používám ve významu ‚soubor vět o pravidlech shromážděných na jednom místě, dobře dostupný nebo určený široké veřejnosti‘, zcela neutrálně vůči tomu, co se v českém prostředí většinou označuje jako kodifikační nebo normativní příručka, tj. bez ohledu na jeho příslušnost k množině *de iure* nebo *de facto* uznaných nebo uznávaných příruček tohoto typu (k tomu, které příručky do této množiny patří, viz Prošek – Smejkalová, 2011, odd. II; Smejkalová, 2012, s. 99–100; Beneš – Prošek – Smejkalová, 2013, s. 17–19).⁸⁷

Výklad je tedy záměrně obecný, jeho cílem není popis českého (ani žádného jiného) stavu, používá ovšem hojně příklady z českého prostředí. Snaží se úvahám o vztahu vět o pravidlech a sdílených pravidel a jejich konkrétním popisům vytyčit základní souřadnice, na

---

⁸⁷ V situaci, kdy není jazykovým zákonem nebo jiným závazným předpisem, tj. *de iure*, stanoveno, která instituce či organizace je oprávněna nějakou svou publikací označovat za kodifikační či normativní, bude přihlášení se k této praxi a její provádění (mj. i ze strany Ústavu pro jazyk český) prospektivně nepřilíhající významné, neboť totéž si nejspíš brzy troufne udělat každé komerční nakladatelství.

jejichž pozadí by mohl být vypracován detailnější popis české (ale i jakékoliv jiné) situace. Na problém vztahu vět o pravidlech a sdílených pravidel se dívá v první části z makroperspektivy provádění kodifikace (zakodexování) jako problému toho, jaké věty o pravidle jsou / mají být zahrnuty do kodexu – zvažuje přitom jak hledisko lingvisty(-kodifikátora), tak hledisko uživatele kodexu. Tento pohled je pak v druhé části doplněn z mikroperspektivy jednotlivých uživatelů jazyka a jejich možností/schopností nabývat pravidla učením se vět o pravidlech (z kodexů).

Začněme obecnými makroperspektivními otázkami. V jakém vztahu může být věta o pravidle (v kodexu) a sdílené pravidlo (jako sociální entita, reálně existující v intersubjektivitě myslí uživatelů jazyka)?⁸⁸ A z jakých stanovisek lze tento vztah nahlédnout? Jak je nasnadě, věta o pravidle a sdílené pravidlo můžou být jednak v souladu, jednak v nesouladu. Rozbor si samozřejmě zaslouží zejména situace, kdy je **věta o pravidle se sdíleným pravidlem v nesouladu**, tj. když věta o pravidle X v kodexu říká „správné je / použij prostředek x“, zatímco (jakožto lingvista(-kodifikátor) vím, že někteří) uživatelé jazyka sdílejí pravidlo Y, které říká „správné je / použij prostředek y“. K této situaci lze zaujmout tři stanoviska: 1. nevnímat tento nesoulad jako problém, nechat situaci být, jak je, nesnažit se nesoulad jakkoliv řešit, 2. vnímat tento nesoulad jako problém a řešit ho *přízpůsobením* věty o pravidle sdílenému pravidlu a 3. vnímat tento nesoulad jako problém a řešit ho *snahou* *přízpůsobit* sdílené pravidlo větě o pravidle.

Pro úplnost dodejme, že je možné uvažovat i o 4. stanovisku, ze kterého je sice tento nesoulad nejspíš také patrný, ale je tu jaksi odsunut na vedlejší kolej, stojí zcela mimo centrum pozornosti – věty o pravidle v kodexu se z něj vnímají jako „zápis[y] nějakých jazykových pravidel, bez ohledu na jejich původ“ (Koupil, 2007, s. 13). To je případ starších, přednovočeských gramatiků („grammatykářů“), kteří při formulování vět o pravidlech měli podle Koupila (*ibid.*, *passim*) jiné, kulturními, estetickými nebo náboženskými hledisky motivované intence než lingvisté(-kodifikátoři) 20. a 21. století, kteří „vědecky“ poznávali imanentního proměnlivého ducha jazyka a pak staticky, s ‚funkčním‘ a praktickým

---

⁸⁸ Pro jednoduchost budu psát jen o sdíleném pravidle (jasném případě), které sdílejí a s jistotou znají-3 víceméně všichni členové řečového společenství. Stále je ovšem třeba mít na paměti, že může jít o sdílené pravidlo (nejasný případ), které sdílí jen část členů řečového společenství a jiná část členů už/ještě ne, jak to popisuje kapitola 8. Na platnosti následujících formulací to ovšem nic nemění – příslušné výroky pak platí jen o té podmnožině řečového společenství, která sdílí příslušné pravidlo.

zhodnocením [...] výsledky svého pozorování zaznamenávali – chtějíce „kodifikovat““ (*ibid.*, s. 14). Koupil (*ibid.*, s. 16) v této souvislosti mluví o *preskripci*, z jeho výkladů mám však dojem, že nejde ani tak o intenci preskribovat, jako spíš o nezamýšlený, vedlejší důsledek intencí jiných, o jakési nedbání dobových pravidel (jako reálně existujících sociálních entit), nikoliv o snahu je spravovat nebo nějak ovlivňovat.

Na první tři stanoviska se teď podívejme detailněji. O prvním z nich se v lingvistické literatuře uvažuje zřídka. Lingvistovi(-kodifikátorovi) možnost tohoto postojů snadno uniká (jak jsem to pocítil na vlastní kůži, když jsem v diskusi velmi dlouho nedokázal toto stanovisko vůbec identifikovat jako stanovisko), neboť ze svého profesního hlediska má silnou tendenci vnímat nesoulad věty o pravidle se sdíleným pravidlem jako problém. Patrnější je z hlediska (sebevědomého) uživatele jazyka, který zjistí, že věta o pravidle v kodexu není v souladu s pravidlem, jak ho sdílí a zná³ s absolutní jistotou, a při svém jazykovém jednání dá přednost pravidlu (neboť příp. ví, že mu za to nehrozí žádná institucionalizovaná sankce typu pokuty nebo je mu to jedno).⁸⁹ Odmítá se řídit větou o pravidle v kodexu, aniž by mu tento (čerstvě zjištěný) nesoulad vadil, tj. neupozorňuje na tento stav lingvisty, neptá se jich na něj, nepožaduje od nich jeho nápravu atp. (= „někdo jiný ať se tím klidně řídí, já nebudu, ale v kodexu ať si to klidně zůstane“). Toto stanovisko, se kterým jsem se mezi lingvisty setkal zatím jen u Luboše Veselého (2015–2016), může být dost dobře pochopitelné právě z pozice uživatele jazyka. Ten se totiž může dostat do situace, kdy by řízení se větou o pravidle z kodexu mohlo vyvolat nenulovou reakci jeho interakčních partnerů a příp. sankci, zatímco řízení se pravidlem, jak ho sdílí, nikoliv – řízení se pravidlem je v tomto směru neproblematické (příklady si lze snadno představit, viz např. kodexové *vuřt* vs. sdílené *buřt* aj.). Z hlediska lingvisty(-kodifikátora) se mi však tento přístup k naznačenému nesouladu zdá být těžko obhajitelný. Je totiž pravděpodobné, že řady méně sebevědomých uživatelů jazyka by v podobných případech mohly dát přednost řízení se větou o pravidle z kodexu (před řízením se pravidlem, jak ho sdílejí),⁹⁰ což by u jejich

---

⁸⁹ Příkladem takového uživatele může být např. Chromý, když jako redaktor knihy Moniky Schwarzové (2009, s. 203; kurziva originálu) v ediční poznámce píše: „Oproti nepochopitelnému kodifikačnímu ustanovení z Pravidel českého pravopisu píšeme v knize důsledně podstatné jméno *stádium* ve všech jeho tvarech s dlouhým *á*, tedy v souladu s jeho výslovností.“

⁹⁰ Stává se, že tazatel jazykové poradny se chce řídit větou o pravidle z kodexu, a nikoliv pravidlem, i když je mu jasně vysvětleno, že tím riskuje komunikační neúspěch. Nedávno jsem také slyšel anekdoticky působící, ale

interakčních partnerů mohlo vyvolat nenulovou reakci a jim samým způsobit sankce. (Jejich seznámení se s větou o pravidle by ovšem mohlo vést i k tomu, že na jejím základě začnou sankcionovat své interakční partnery, kteří se do té doby bezproblémově řídili odpovídajícím pravidlem, příp. při vzniklých neshodách o tom, co je správné, budou autoritou této věty o pravidle *ex post* argumentovat proti sdílenému pravidlu; ani jedno přitom není žádoucí, srov. též výklad o problematičnosti vět o pravidlech, resp. kodexů, a vysoké „loajalitě“ uživatelů k nim níže.) Přinejmenším částečnou zodpovědnost by pak za to nesli lingvisté(-kodifikátoři), kteří se tento nesoulad nesnažili odstranit – nemluvě o tom, že bez nich by vlastně ani nevznikal.

Druhému a třetímu stanovisku je společné to, že nesoulad věty o pravidle se sdíleným pravidlem vnímají jako problém a snaží se ho řešit. Ve způsobu řešení se však diametrálně liší. V čem tato protichůdnost spočívá, lze pěkně ilustrovat pomocí studie Pavla Machače (2017) o počtu kmitů českého [r]. Autor v ní ukazuje, že odborná fonetická (do roku 2009) a logopedická literatura, tj. kodexy, popisují (ve větách o pravidlech) české [r] jako vícekmitné, zároveň však svým výzkumem dokládá, že v úzu dnes jednoznačně převažuje [r] jednokmitné. To se dá v kontextu teorie jazykové správnosti popsat tak, že uživatelé jazyka se řídí sdíleným pravidlem „při artikulaci [r] kmitni jednou (příp. dvakrát či třikrát“). (O pravidle tu lze mluvit proto, že řídí-li se uživatelé jazyka sdíleným pravidlem „při [r] kmitni (klidně i) jednou“, nevyvolává to u jejich interakčních partnerů nenulové reakce, neruší je to.) Máme tu tedy nesoulad mezi větou o pravidle („[r] má být vícekmitné“) a pravidlem („[r] má/může být jednokmitné“). Machač pak uvádí, že existují dvě skupiny odborníků, kteří mají tendenci řešit tento nesoulad dvěma protichůdnými způsoby. Logopedové ve své praxi trvají na tom, že správné české [r] musí být vícekmitné – snaží se tak sdílené pravidlo přizpůsobit větě o pravidle, zatímco fonetici (po roce 2009) tento nesoulad řeší zápisem upravené věty o pravidle do literatury, tj. kodexů.

Z hlediska lingvisty(-kodifikátora) je rozdíl mezi druhým stanoviskem, tj. větou o pravidle *přizpůsobíme* sdílenému pravidlu, a stanoviskem třetím, tj. sdílené pravidlo se *snažíme přizpůsobit* větě o pravidle, rozdílem mezi **deskriptivně-normativním**

údajně pravdivé vyprávění o uživatelce češtiny, která se dozvěděla, že v kodexech (od *Příručního slovníku jazyka českého* až k *Novému akademickému slovníku cizích slov*) stojí věta o pravidle „slovo *grapefruit* vyslovuj [grejpfrut], příp. [grejpfrút]“, a začala tak dané slovo vyslovovat.

a **preskriptivně-normativním přístupem**.⁹¹ Druhá část obou složenin (*-normativní*) tu má své opodstatnění – připomíná, že ať už zvolíme druhý, nebo třetí přístup, narážíme v případě pravidel na normativní sociální entity, které reálně existují v intersubjektivitě myslí uživatelů jazyka. Absence vědomí tohoto faktu, nebo dokonce explicitní snaha ho z teorie „oddisputovat“ je (z pozice ontologického „socialismu“) zásadní nedostatek Cvrčkova (2008) konceptu minimální intervence (srov. Homoláč – Mrázková, 2011, s. 210–211), z něhož pak vyplývá řada nedostatků dalších. Vnímáme-li jen prostý rozdíl mezi (kladně hodnocenou) nenormativní deskripcí úzu a (negativně hodnocenou) normativní preskripcí, poměry v předmětné oblasti teorie jazykové správnosti to značně zjednodušuje: „Notice that here the choice is between descriptive-normative and prescriptive-normative, not – banally – between descriptive and normative“ (Itkonen, 2003, s. 139; srov. též Mugglestone, 2016). Problémům se ztotožněním deskriptivního s nenormativním, které vedou k pasivní deskripci úzu, se věnovala kapitola 12, problémem ztotožnění preskriptivního s normativním je zakrytí možnosti deskriptivního přístupu ke sdíleným pravidlům (viz dále).

Chtějí-li lingvisté(-kodifikátoři) formulovat větu o pravidle (tvořit kodex) jako stoupenci deskriptivně-normativního přístupu, musí mít spolehlivé informace o tom, jací uživatelé ne/sdílejí která pravidla (srov. též kritiku v kapitole 6). Výzva je to především v případě prostředků-pravidel na rozhraní mezi téměř jasnými (= stále nejasnými) a čerstvě jasnými případy. Jsou prostředky jako *díky povodni zahynulo 10 lidí, přeci, protěžovat* atp. stále ještě nejasné případy, tj. stále je většina uživatelů jazyka považuje za nesprávné, a do kodexu tak ještě nepatří, nebo už jde o jasné případy, tj. podstatná část uživatelů už sdílí pravidla, podle nichž jsou správné, a do kodexu by tak už měly být zapsány? Jde o velmi citlivou otázku: Zapišou-li se totiž do kodexu tyto prostředky, resp. příslušné věty o pravidlech jak příliš brzo, tak příliš pozdě, povede to (u většiny uživatelů jazyka) k nesouladu této zapsané věty o pravidle s jejich sdíleným pravidlem.

---

⁹¹ S pojmy-termíny deskriptivně- a preskriptivně-normativní věta o pravidle tu *a priori* nespojuji žádnou míru jejich závaznosti či vymahatelnosti (používám je vůči této distinkci neutrálně), ale čistě jen jejich soulad (deskriptivně-normativní), či nesoulad (preskriptivně-normativní) s odpovídajícím pravidlem. Rozdíl mezi malou či žádnou vs. silnou mírou závaznosti či vymahatelnosti je totiž nezávislý na distinkci deskriptivní normativnosti vs. preskriptivní normativnosti věty o pravidle. Lze si např. představit preskriptivně-normativní větu o pravidle bez jakékoliv míry závaznosti či vymahatelnosti, ale i deskriptivně-normativní větu o pravidle s velkou mírou závaznosti či vymahatelnosti.

Chtějí-li naopak lingvisté(-kodifikátoři) formulovat větu o pravidle (tvořit kodex) jako stoupenci preskriptivně-normativního přístupu, tj. realitu intersubjektivně sdílených pravidel ovlivňovat/spravovat (např. zabraňovat změnám, nebo je urychlovat), měli by si být vědomi nesamozřejmosti toho, že se z jejich vět o pravidle skutečně jednou stanou (jasná) sdílená pravidla (viz druhou část této kapitoly).⁹² I jim by však mohly být užitečné informace o tom, jací uživatelé ne/sdílejí která pravidla – věděli by tak, co přesně se vlastně snaží spravovat/ovlivnit. Důležité je také upozornit na to, že v případě tvorby vět o pravidlech (kodexu) z tohoto stanoviska bude každá taková věta **nutně** (alespoň zpočátku) v nesouladu s odpovídajícím sdíleným pravidlem (existuje-li).

Než se nad těmito dvěma stanovisky zamyslíme z perspektivy uživatelů jazyka, podívejme se, jak k nesouladu mezi větou o pravidle a pravidlem může vlastně dojít. Existují dvě základní možnosti: 1. sdílené pravidlo se promění, v idealizovaném případě si všichni členové řečového společenství rekonstituují staré pravidlo v nové, ale v kodexu zůstane (alespoň po nějaký čas) uvedena původní, stará věta o pravidle, kterou kdysi lingvisté(-kodifikátoři) náležitě popsali staré, (nyní už) zaniklé či změněné pravidlo (srov. Filipec, 1995, s. 194),⁹³ 2. sdílené pravidlo je pořád totožné, nemění se, v idealizovaném případě se v daný okamžik všichni členové řečového společenství řídí právě tímto pravidlem, ale lingvisté(-kodifikátoři) se ho snaží pomocí věty o pravidle v kodexu ovlivnit, a to typicky buď (a) progresivně, nebo (b) regresivně (např. v důsledku rozběhnutí se procesu, který by vedl k možnosti 1, tj. snaží se zabránit šíření nového pravidla, příp. ho, postoupil-li tento proces hlouběji, „znovuoživit“), ale i jinak a z jiných důvodů.⁹⁴

---

⁹² V obojím má česká jazyková kultura dluhy: přes řadu deklarací nepřikročila nikdy k detailnímu empirickému/experimentálnímu výzkumu normy, tj. toho, jaká pravidla kteří uživatelé sdílejí; a příliš se nestarala ani o to, co se s jejími kodifikačními doporučeními děje, jako by automaticky předpokládala, že větou o pravidle v kodexu se uživatelé jazyka prostě budou řídit.

⁹³ Na tyto rozpory mezi větou o pravidle a pravidlem se dochází díky jazykověporadenské praxi, tak např. Kopecký (2011) upozorňuje na rozpor mezi doporučeným způsobem skloňování slova *topos* a jeho běžným skloňováním podle vzoru *hrad*, Černá (2016) ukazuje, že slovo *sankcionovat*, nemá (mít) podle slovníků význam ‚trestat, potrestat‘ (v němž jsem ho používal i v této práci), ale jen ‚schvalovat, schválit, potvrzovat, potvrdit‘.

⁹⁴ Pravidlo, kterému by měla věta o pravidle odpovídat, také ještě nemusí být nikým sdíleno. Jako příklad lze uvést Dobrovského kodifikaci obrozenské češtiny. Do kodexu byla totiž zapsána „pokud jde o morfologii (a zčásti o zvukovou stránku), jako ‚umělý‘ kód“ pravidla humanistické češtiny a nikoliv „úzus 18. století“ (Stich,

Pro uživatele jazyka je pohodlnější deskriptivně-normativní řešení nesouladu věty o pravidle s pravidlem, tj. úprava nebo změna věty o pravidle v kodexu, neboť se může dále řídit svým osvojeným, tj. internalizovaným, podvědomým, pravidlem – nic se pro něj nemění. Pokud však nesoulad přetrvává (viz situace 1 výše), hrozí uživateli sankce – nikoliv ovšem za porušení *pravidla*, ale za porušení *věty o pravidle*. Pokud správně rozumím, je to právě tento zdroj sankcí, který je (za podmínek, že uznáme existenci pravidel a vět o pravidlech) do značné míry oprávněným terčem kritiky Václava Cvrčka (2008, s. 286), podle něhož „[p]reskriptivismus [≈ existence vět o pravidlech v kodexech] [...] vytváří pocit oprávněnosti sankcí i za jazykové chování, které by z objektivních příčin sankcionováno být nemuselo“. Možnost s oporou o větu o pravidle v kodexu sankcionovat uživatele jazyka za něco, s čím by mohli mít, nebo dokonce dlouho měli komunikační úspěch (neboť tím nijak nerušili své interakční partnery), se mi zdá jen jako další, zbytečný zdroj už tak četných komplikací, které (potenciálně) uživatele jazyka v interakcích ruší.

Preskriptivně-normativní řešení nesouladu věty o pravidle a pravidla, tj. snaha ovlivnit pravidla, která už uživatelé jazyka sdílejí, je z jejich hlediska v zásadě velmi nepohodlné – klade na ně nároky spojené s naučením se, zapamatováním si nové nebo upravené věty o pravidle i s jejím následným internalizováním v podobě pravidla (= nabytím nového pravidla nebo re/konstitucí starého pravidla v nové). Tento cíl je ovšem velmi, velmi ideální. (A to i ve školní výuce, kde je zcela legitimní. Ve škole jde ovšem o specifickou situaci, kterou je z následujících úvah třeba vyjmout, neboť v ní máme co činit s uživateli (žáky a studenty),

---

1991, s. 61). Podobně Nekvapil (2010, s. 56; zvýraznění MB) uvádí, že „Josef Dobrovský [...] kodifikoval ve své gramatice z roku 1809 (2. vyd. 1819) jako standardní jazyk normu [= pravidla; MB] humanistické češtiny, tj. *varietu češtiny, která se už delší čas nepoužívala*“. V českém prostředí tedy došlo k zakodexování pravidel, která byla podle citovaných autorů sdílena ve starším stadiu, nikoliv však v dané době. (Tato tvrzení je však nejspíš nutné korigovat tím, že došlo ke kodifikaci pravidel sdílených velmi úzkým okruhem osob a dodržovaných jen v těch „nejvyšších“ komunikačních situacích (viz např. Kosek et al., 2011, s. 142–143).) Dalším příkladem této situace, o níž se zmiňuje Nekvapil (2010, s. 56; zvýraznění MB), může být kodifikace nové norštiny (*nynorsk*) Ivara Aasena: „[...] Aasen ve svém programu namířeném proti užívání dánštiny v Norsku navrhl postulovat jako východisko standardní norštiny jakousi zobecnělou (tj. *dosud neexistující*) normu [= jím vytvořené věty o pravidlech; MB] všech norských dialektů, [...]“. V Norsku tedy byly zakodexovány dokonce věty o pravidlech, jejichž odpovídající pravidla nikdy nikdo nesdílel. Implementovat v dané době již nepoužívané jazykové prostředky starých hrdinských eposů do současného jazyka se podle Milky Ivičové (1970, s. 20, § 34) pokoušeli též stoupenci tzv. alexandrijské gramatické školy (2.–3. stol. př. Kr.).

kterí příslušná pravidla většinou ještě neznají-3/nesdílejí, přičemž je žádoucí, aby se tak stalo, tj. nelze tu mluvit o nesouladu věty o pravidle s jejich sdíleným pravidlem.) Možné scénáře, které zabraňují jeho dosažení, jsou např. následující: Jde-li o změnu **progresivní** (zavádějící nové nebo uměle upravující staré pravidlo; situace 2a výše), může to u uživatelů vyvolat odpor. Bouřlivou reakci na snahu *Pravidel českého pravopisu* z roku 1993 vyjít vstříc jazykovému vývoji a zakodexovat progresivní varianty bohatě dokumentuje Bermel (2007). Jde-li o změnu **regresivní** (bránící roz/šíření nového pravidla; situace 2b výše), můžou se uživatelé jazyka „spokojit“ s tím, že v kodexu zůstává stará věta o pravidle (nekazí se tak „jazyk“, srov. výklad v kapitole 11), i když se ve skutečnosti dál budou řídit pravidlem, které už jí neodpovídá. Neúspěch lingvistů(-kodifikátorů) zajistit pomocí vět o pravidlech, aby se pravidla neměnila, resp. aby se ti uživatelé, kteří se už začali řídit novým pravidlem, vrátili k pravidlu starému, původnímu, nepřímo dokládá také Chromý (2008), když ukazuje, že různé „karatelské články“ a jiné texty, které v průběhu 20. století opakovaně popíraly jazykovou správnost určitých prostředků (např. kmenotvorné přípony *-nu-* u přičestí minulého sloves 2. přítomní třídy vzoru „tisknout“, tvarů 3. osoby množného čísla sloves vzoru *sázet*, konkurence 1. a 7. pádu přísudkového jména aj.) jejich výskyt v cílovém typu komunikačních situací nijak neomezily.

Nyní se dostáváme k důležitému momentu: Volba mezi druhým, tj. deskriptivně-normativním, a třetím, tj. preskriptivně-normativním, stanoviskem nebo přístupem se mi zdá být místem, kterým se do diskusí o jazykové správnosti (kultuře) můžou dostávat v širokém slova smyslu **politicko-ideologické argumenty**. Pro volbu jednoho, nebo druhého stanoviska těžko hledat čistě vědecké argumenty. **V této práci jsem se implicitně stavěl na stranu druhého, deskriptivně-normativního stanoviska**, opíral jsem se přitom zejména o „ne/rušení se komunikačních partnerů v interakci“.⁹⁵ Jsem přesvědčen, že veškerá

---

⁹⁵ Takto založené argumenty, vyplývající z náležitého docenění recepční stránky interakcí, se už u nás objevily i jinde. Např. Adam et al. (2015–2016, s. 47; kurziva originálu) v recenzi *Mluvnice současné češtiny 1* píšou: „Kdyby si např. člověk, který se chystá na veřejné mluvené vystoupení, na němž mu záleží, vybíral, které variantní prostředky použije, podle údajů o mluvené češtině v *Mluvnici současné češtiny 1*, byl by neomylně veden k výběru prostředků, s nimiž by v komunikaci neuspěl“ (srov. též Adam, 2009). Adam (2008, s. 23) pak uvádí: „[Z]avrhovat variantu může znamenat např. upozorňovat uživatele jazyka na to, že když tuto variantu [= *Lotych, Lotyšán a Lotyšec; MB*] použijí jako bezpříznakovou, bez aktualizacího záměru, hrozí jim, že si mezi kulturní veřejností udělají ostudu.“ Autoři *Kapitol z koncepce Akademického slovníku současné češtiny* obdobně říkají, že „je třeba uživateli slovníku poskytnout relevantní informace o příznakovosti lexikální jednotky a ušetřit

podpora, kterou jsem se tomuto stanovisku v této práci snažil poskytnout, mi umožňuje prohlásit ji za rozumnou, smysluplnou, oprávněnou. Musím nicméně přiznat, že nejde o argumenty, z nichž by tato volba vyplývala jako **logická nutnost** – a právě kvůli tomu mluvím o ne striktně vědeckých, ale politicko-ideologických argumentech. Zbývá ovšem dodat, že stoupeni opačného stanoviska či přístupu jsou na tom úplně stejně.

Zbývá už jen doplnit, že v jednom kodexu můžou potenciálně být jak věty o pravidle formulované ze stanoviska deskriptivně-, tak i preskriptivně-normativního, a také věty o pravidle, k nimž žádná odpovídající pravidla neexistují, nikdo je nesdílí, a to podle jistého klíče, ale i náhodně – a v obou případech v jakémkoliv poměrném zastoupení. Ve všech těchto případech to přitom může, ale nemusí být lingvisty(-kodifikátory) ani/nebo běžnými uživateli jazyka reflektováno, tj. nikdo nemusí přesně vědět, která věta o pravidle je v tomto směru která. V žádném kodexu také nemůžou být zachyceny všechny potenciálně možné věty o pravidle, ale jen jejich větší či menší část – pravidel jsou miliony: „perhaps millions“ (Itkonen, 2003, s. 20). Kromě toho ovšem můžou být všechny typy vět o pravidlech formulovány a uplatněny *ad hoc*, aniž by došlo k jejich fixaci, takže jsou pak zpětně nedostupné. Jde o případ jazykověporadenského odpovídání na telefonické dotazy. Pracovník jazykové poradny při něm může vytvořit větu o pravidle, která dosud není v kodexech, tato věta se však nedostane do zdroje dobře přístupného laikům mezi ostatní věty o pravidle, ale zůstává přinejlepším (dalším laikům bez jejich žádosti nedostupně) fixována na nahrávce příslušného telefonátu atp.

Ve druhé části této kapitoly se podíváme na otázky mikroperspektivní, kterých jsem se porůznu dotkl už výše; poskytnou další podporu volbě deskriptivně-normativního stanoviska. Jak je to s možností lingvistů(-kodifikátorů) způsobit, aby si jednotliví uživatelé jazyka přizpůsobili pravidlo, jak ho v aktuální okamžik sdílejí, preskriptivní větě o pravidle, kterou lingvisté(-kodifikátoři) zařadí do kodexů a příp. nějak dál šíří? Jak u uživatelů jazyka dosáhnout rekonstituce jejich sdílených pravidel? Pro odpověď na tuto otázku jsou jako pozadí důležité poznatky o nabývání pravidel popsané v kapitole 11. Zařídít pomocí věty o pravidle, aby všichni členové řečového společenství, příp. ti z nich, kteří se ještě řídí starým, či už novým pravidlem, užívali a přijímali jazykový prostředek, který je jejím

---

jej případných společenských faux pas vzniklých použitím výrazu neadekvátního dané komunikační situaci“ (Kochová – Opavská, 2016, s. 69).

obsahem, znamená zařídit rekonstituci dosavadního, aktuálně sdíleného pravidla v nové postupně **u každého jednotlivého člena řečového společenství**. Jde vlastně o popis „top-down“ procesu, (možného) šíření jazykové změny shora, a těžkostí, které jsou s ním spojeny.

Co všechno se musí stát, aby k tomu došlo? Uživatel jazyka (který v daný okamžik sdílí nějaké jiné, konkurenční pravidlo) musí být příslušné preskriptivní větě o pravidle 1. nejdřív vystaven, 2. si ji musí zapamatovat, tj. naučit se ji (= akceptovat ji a být schopen a ochoten se jí vědomě řídit) a konečně 3. si ji musí či může osvojit (= řídit se podvědomě odpovídajícím pravidlem, internalizovat si ho). Každý krok s vyšším pořadovým číslem předpokládá úspěšné dosažení cíle v kroku s pořadovým číslem nižším⁹⁶ a každý takový cíl je obtížněji dosažitelný, resp. jeho dosažení na základě věty o pravidle je víc nesamozřejmé, srov. např. poměrně skeptické závěry Bermelovy (2008) studie o tom, jak se pravopisné změny *Pravidel českého pravopisu* (= věty o pravidle) z roku 1993 projevily v korpusových textech (= úzu).

I naplnění cíle prvního kroku, tj. vystavení uživatele jazyka větě o pravidle, je relativně snadné jen u těch uživatelů, kteří v aktuální okamžik navštěvují základní či střední školu, příp. studují filologický (nebo jen bohemistický?) studijní program na škole vysoké. U ostatních je třeba spoléhat na jejich aktivní účast,⁹⁷ u některých profesí by sice měla být samozřejmostí, ale skutečný stav jistě nebude tak ideální.⁹⁸ Naplnění cíle druhého kroku, totiž zapamatování si věty o pravidle, vyžaduje u obou skupin uživatelů motivaci. Obecně snadněji je tento cíl dosažitelný opět u žáků a studentů škol (pod hrozbou sankcí špatných známek atp.). Přinejmenším o naplnění tohoto cíle musí usilovat stoupenci preskriptivně-normativního stanoviska, kteří chtějí ovlivnit sdílená pravidla a ne/přítomnost nějakého prostředku v úzu, a kterým tak může být dost dobře lhostejné, zda dojde k naplnění cíle třetího kroku – jejich záměru lze potenciálně dosáhnout jen na základě zapamatovaných vět

---

⁹⁶ Alespoň v ranějších stádiích tohoto pokusu o „top-down“ šíření jazykové změny. V pokročilejších fázích si už někteří uživatelé jazyka samozřejmě mohou dané konkurenční pravidlo *osvojit* na základě úzu těch uživatelů jazyka, kteří se příslušnou větou o pravidle *naučili*, příp. si odpovídající pravidlo *osvojili* popsanou cestou.

⁹⁷ Příkladným uživatelem byl v tomto smyslu K. V. Rais, který při poslední, třetí autorské redakci svých textů prováděné na konci života upravoval své texty tak, aby byly v souladu s aktuálně platnými *Pravidly českého pravopisu*, a dokonce ze svých textů odstraňoval prostředky, které se kritizovaly v prvních devíti ročnících *Naší řeči*, vyšlých ještě za jeho života (viz Adam, 2013a; srov. též Adam, 2013b, s. 493).

⁹⁸ Jak o tom svědčí má zkušenost zejména s učiteli při telefonických rozhovorech v jazykové poradně.

o pravidlech. Cíl třetího kroku, tj. internalizace odpovídajícího pravidla, je ideální metou školní výuky jazyka, které ovšem ani tam jistě nebývá u mnoha žáků a studentů vůbec dosaženo. V případě školní výuky mateřského jazyka je navíc těžko posouditelné, jestli žáci či studenti při testování odpovídají správně na základě naučené věty o pravidle, nebo osvojeného pravidla – pokud vím, nikdy se to u nás ani nezjišťovalo. V případě ostatních uživatelů jazyka pak bude dosažení cíle třetího kroku (pomocí preskriptivní věty o pravidle) nejspíš velmi zřídka.

Rozdíl mezi cílem druhého a třetího kroku, tj. *naučením* se věty o pravidle vs. jejím *osvojením* jako pravidla, tedy mezi schopností řídit se vědomě *větou o pravidle*, a ne podvědomě *pravidlem*, představuje (nejspíš jen jeden z možných) způsobů, jak do popisu interakcí zapojit vlivy nebo zásahy od institucí. Tento vliv nebo zásahy ovšem můžou mít negativní důsledky pro hladký průběh interakcí a/nebo pro tvář interakčních partnerů, a to jak z pohledu individuálně, tak sociálně psychologického, interakčního.

Předně nemusím mít pro daný případ **vůbec** osvojeno nějaké pravidlo, ale **jen**⁹⁹ naučenu větu o pravidle. To se v čisté podobě stává v případě **pravopisu**. V případě pravidel „jazyka“ máme totiž co činit pouze s dichotomií *jazyková věta o pravidle* vs. *jazykové pravidlo*, zatímco v případě pravidel pravopisu máme co do činění s trichotomií *pravopisná věta o pravidle* vs. *pravopisné pravidlo* vs. *jazykové pravidlo*. Jako příklad si vezměme zápis pádových tvarů zájmena *já*. V *Akademické příručce českého jazyka* (APČJ, s. 383) se píše že „[i] přes existenci [...] dvou snadno aplikovatelných pravidel [= vět o pravidlech; MB] patří tento pravopisný jev kupodivu mezi ty, v nichž se chybuje velmi často“. Plauzibilním vysvětlením může být tento scénář. Z vlastní zkušenosti vím (a několik lingvistů mi tlumočilo totéž, někdy na jiných příkladech), že větu o pravopisném pravidle „ve 3. a 6. pádě piš *mně* (a ve 2. a 4. pádě *mě*)“ nemám *osvojenou* jako *pravopisné pravidlo*, ale *jen naučenou* jako *pravopisnou větu o pravidle*, kromě toho samozřejmě *znám-sdílím jazykové pravidlo* pro pádovou distribuci supletivních tvarů zájmena *já*, tj. vím, že mám zapsat slovo [mně]. Pokud si za těchto okolností nevzpomenu, že se mám při zápisu řídit *pravopisnou větou o pravidle*, napíšu v zásadě náhodně buď *mě*, či *mně* – někdy se při tom náhodou trefím tak, že to

---

⁹⁹ Toto „jen“ neužívám primárně jako hodnoticí, odkazuje k tomu, že *naučení* má vzhledem k *osvojení* ve výše popsané hierarchii nižší pozici (číslo).

příslušné pravopisné větě o pravidle odpovídá, jindy to vede k pravopisné chybě, a (potenciálně) tedy k narušení hladkého průběhu interakce.

Složitější situace (nejen v tomto smyslu) nastává, mám-li osvojeno a sdílím *pravidlo*, ale zároveň mám naučenu větu o pravidle z kodexu a vím, že bych se neměl řídit pravidlem, ale odpovídající *větou o pravidle*. Při svém jednání bych tedy neměl použít prostředek, který je obsahem mého *osvojeného* pravidla, ale prostředek, který je obsahem mé *naučené* věty o pravidle. Pro účely argumentace předpokládejme, že mnoho uživatelů češtiny sdílí *osvojené* pravidlo „shoduj *velké města; města, které...; města byly*“, ale že velká většina z nich má zároveň *naučenu* větu o pravidle „shoduj *velká města; města, která...; města byla*“.¹⁰⁰ Časté výskyty shod typu „*velké města; města, které...; města byly*“ lze opět velmi plauzibilně vysvětlit tím, že při produkci je třeba vědomě zablokovat (jinak podvědomé, přednostní, automatické) řízení se pravidlem a nahradit ho (vědomým) řízením se větou o pravidle (srov. výklad o postojích vs. „automatických zvycích“ v kapitole 9). Jakmile to mluvčí neudělá, řídí se osvojeným pravidlem a do času a prostoru se tak dostanou prostředky s uvedeným typem shody. Časté sebeopravy (*města, které která byla založena...*) lze pak dále plauzibilně vysvětlit tím, že uživatel jazyka v první okamžik nezablokoval automatické, přednostní řízení se pravidlem, ale brzy si stačil uvědomit, že se měl/chtěl řídit větou o pravidle a ještě to rychle udělal. Srov.: „Názory a hodnocení [≈ naučené věty o pravidle (coby součást kognitivního postojového komponentu); MB] vyjádřené v konkrétních komunikačních situacích jsou však stejně reálné a relevantní jako

---

¹⁰⁰ Realita je nejspíš složitější než tento popis. Nejméně problematický je vzhledem k těm moravským uživatelům našeho národního jazyka, kteří nepoužívají obecnou češtinu. Vzhledem k českým uživatelům českého národního jazyka je to s jeho náležitostí složitější, neboť u uživatelů obecné češtiny bychom mohli předpokládat spíš osvojené pravidlo „shoduj *velký města a města, který...*“, distribučně určené pro nižší komunikační situace, a případy shody „*velké města a města, které...*“ pak vysvětlovat jako produkty sice opakovaně, ale v každé vyšší komunikační situaci *ad hoc* prováděné úvahy vedoucí k použití hyperkorektního jazykového prostředku (k tomu viz Adam, 2005, s. 69–70; Chromý, 2007). Šlo by pak o shodu, kterou u nich neřídí žádné pravidlo, přinejmenším ne to „shoduj *velké města, města, které...*“. Jakkoliv je to spíš otázka pro experimentální výzkum, ptal jsem se několika svých kolegů – uživatelů obecné češtiny na to, jak je to u nich s osvojením obou daných pravidel. Ukázalo se, že mezi nimi jsou jak ti, kteří (tvrdí, že) mají pro nižší situace osvojeno pravidlo „shoduj *velký města; města, který...*“, zatímco pro vyšší situace pravidlo „shoduj *velká města; města, která...; města byla*“, tak i ti, kteří (říkají, že) pro vyšší situace mají osvojeno pravidlo „shoduj *velké města; města, které...*“ a naučenu větu o pravidle „shoduj *velká města; města, která...; města byla*“.

nemetajazykové jednání aktérů těchto situací a někdy ovlivňují jazykové chování mluvčích (vedou k opravám a sebeopravám)“ (Homoláč – Mrázková, 2011, s. 206).

Podívejme se na tuto situaci detailněji. Nezablokoval jsem řízení se pravidlem, řekl *města, které...* a uvědomil si, že jsem se měl/chtěl řídit větou o pravidle a říct *města, která...* Co teď? Mám se zaprvé neopravovat a doufat, že to u (většiny nebo aspoň podstatné části) mých interakčních partnerů nevyvolá nenulovou reakci, neboť můžu odhadovat nebo doufat, že se při recepci budou řídit podvědomým pravidlem (= nulová reakce na základě pravidla) a aktivně do ní nezapojí větu o pravidle? Nebo se mám zadruhé opravit, neboť vím, že mí interakční partneři (v nichž např. poznávám vzdělané lidi) znají větu o pravidle a že ji vědomě zapojit do procesu recepce nezapomenou (= nenulová reakce, ovšem na základě věty o pravidle; viz výše)? V prvním případě vyvolám nenulovou reakci (na základě věty o pravidle) u těch interakčních partnerů, kteří do procesu tuto větu vědomě zapojí, ostatní účastníci interakce si ničeho nevšimnou, jejich reakce bude nulová. (Jaký je ovšem typický poměr těchto posluchačů? Vyplatí se mi to?) U interakčních partnerů, kteří do procesu recepce větu o pravidle vědomě zapojí, můžou ovšem vzniknout pochyby o tom, jestli danou větu o pravidle vůbec znám. Riskuju tím, že bych na ně mohl působit jako nedostatečně kultivovaný mluvčí, a ztratit tak tvář. Když se však opravím a řeknu *města, které která byla...*, vyruším teď nejen ty účastníky interakce, kteří do procesu recepce vědomě zapojili větu o pravidle, a to ještě ke všemu podruhé, slovem navíc, ale s velkou pravděpodobností zpětně i ty účastníky interakce, kteří větu o pravidle do procesu recepce vědomě nezapojili, a původně si tak ničeho nevšimli (jejich reakce by byla nulová). Za tuto cenu ovšem získám to, že posluchači, kteří do procesu recepce vědomě zapojili větu o pravidle, si teď nemůžou myslet, že tuto větu neznám, má oprava jednoznačně svědčí o opaku. Má schopnost/potřeba působit jako kultivovaný mluvčí, má tvář, je tak zachráněna, i když za poměrně vysokou cenu. Nejde tedy jen o nenulové reakce, ale taky o to, aby z nich pro mě neplynuly i mimointerakční negativní důsledky, které by mě mohly nepříjemně zasáhnout kdykoliv v budoucnu.

Mluvčím i posluchačům tak kvůli rozporu mezi *osvojeným*, sdíleným *pravidlem* a *naučenou větou o pravidle* vznikají komplikace, které jim (jakkoliv drobně, ale přece)

znejemnější interakce,¹⁰¹ nebo jim z nich dokonce plynou i negativní mimointerační důsledky. Nesoulad věty o pravidle s pravidlem tedy není jen akademický problém lingvistů(-kodifikátorů), ale – jak ukazuje výše uvedený příklad – může mít negativní vliv na interakce jednotlivých uživatelů jazyka i celkově na jejich tvář. Existence (laikům dobře dostupné) věty o pravidle, zejména té v aktuální okamžik preskriptivně-normativní, příp. špatně formulované, je tedy problematická – samozřejmě potenciálně, nicméně přece.

Je to však důvod k tomu, aby lingvisté(-kodifikátoři) rezignovali na tvorbu vět o pravidlech? To jistě ne, jen to na ně při jejich tvorbě klade velmi přísné nároky, a to jak v jasných, tak nejasných případech. Primárním smyslem tvorby vět o pravidlech a jejich shromažďování v kodexech by mělo být cosi jako profylaxe (= lingvista jako streetworker, sociální pracovník) – uživatelé jazyka, kteří pro daný případ nesdílejí žádné pravidlo nebo ho neznají s jistotou, by mohli v kodexu najít větu o pravidle, která by jim pomohla vybrat a použít správný nebo méně problematický prostředek. Teprve sekundárně a jako vedlejší efekt této funkce (a je-li po tom poptávka) by měla věta o pravidle v kodexu sloužit také jako *ex post* nástroj pro rozsouzení toho, kdo nejednal jazykově správně (= lingvista jako soudce). V této funkci však, jak jsme viděli výše, není věta o pravidle nevinná, neboť problémy nejen *ex post* a *pro futuro* řeší, ale také je může vyvolávat.

---

¹⁰¹ Celý problém je o to větší, že věty o pravidle můžou prokázat nevídanou životnost. Zaznamenal jsem takovou, která stále žije v ústním podání, přestože kodex, který ji obsahoval, už dávno upadl v zapomnění. Na semináři mi jedna ze studentek tvrdila, že na gymnáziu se učili větu o pravidle „před slovem začínajícím na souhlásku použij variantu s postfixem *-koli*, před slovem začínajícím na samohlásku variantu s postfixem *-koliv*“. Jak známo, distribuce obou variant je volná, takže jsem nutnost řídit se touto větou o pravidle popřel a vysvětlil si ho přehnanou potřebou systematizace u paní profesorky. Po čase mě ovšem překvapila kolegyně Ivana Svobodová upozorněním, že přesně na tuto větu o pravidle narazila v *Brusu jazyka českého* z roku 1877.

MÍSTO ZÁVĚRU: ÚKOLY, KTERÉ ČEKAJÍ

Výzkumné otázky, které ze „socialistické“ konceptualizace předmětné oblasti jazykové kultury plynou, lze rozdělit do dvou základních okruhů. První z nich souvisí s rekonstitucí pravidel v myslích jednotlivých uživatelů jazyka. Jak k této rekonstituci dochází? Jednak si lze přímo osvojit pravidlo – uživatelé jazyka si na základě pozorování pravidelností v úzu inferují hypotézy o podobě pravidel a následně si jejich správnost ověřují (příp. korigují) a definitivně potvrzují v dalších interakcích. Jednak je možné naučit se větu o pravidle – uživatelům jazyka jsou prezentovány věty o pravidle, které si ukládají do paměti. Inferovaná pravidla jsou implicitní, uživatelé jazyka se jimi řídí podvědomě, naučené věty o pravidle jsou explicitní, uživatelé jazyka se jimi řídí vědomě – můžou ovšem časem nabýt status internalizovaných pravidel (srov. též rozdíl mezi internalizovanou a akceptovanou normou [= pravidlem] u Bartschové, 1987). V těchto souvislostech si lze klást následující otázky: Co se musí stát, aby si uživatel jazyka rekonstituoval původní, staré pravidlo v nové? Tj. jak dlouho, v jakém množství a za jakých okolností musí být vystaven novému, původně nesprávnému prostředku, aby to mělo vliv na rekonstituci jeho pravidla? Liší se v tomto ohledu nějak podstatně různí uživatelé jazyka? Jsou k rekonstituci někteří uživatelé v případě některých pravidel náchylnější než jiní? Existují uživatelé, kteří si pravidlo pod vlivem úzu nikdy nerekonstruují? Existují inertní adresáti, jak je nazývá Uličný (1998, s. 160), kteří vůbec „nehodnotí adekvátnost jazykových prostředků užitých mluvčím[i]“? A dále: Jakou roli při rekonstituci mají naučené věty o pravidle (kodexy)? Dokážou rekonstituci zabránit? Dokážou ji zrychlit nebo zpomalit? To všechno jsou otázky, na které by bylo dobré znát detailní odpovědi.

Druhý okruh otázek souvisí s existencí nejasných případů. Jazykověporadenská praxe dnes detekuje množství prostředků, jejichž správnostní status je nejasný. Má-li být tazateli doporučena taková varianta prostředku, která nebude rušit jeho interakční partnery, není bez problémů takové doporučení založit přímočaře na kodexech (ta a ta příručka/kodex říká, že správná je ta a ta varianta) ani na úzu (v korpusu převažuje ta a ta varianta). Věta o pravidle v kodexu může být špatně sestavená nebo zastaralá a to, že je nějaký prostředek doložen v úzu (korpusu), neznamená, že ho uživatelé budou (v aktuální okamžik!) považovat za správný, řadu z nich může stále rušit. Druhým, zásadnějším úkolem teorie jazykové správnosti je tedy zjišťování toho, zda jsou konkrétní jazykové prostředky (nejasné případy)

správné, nebo nesprávné – nebo přesněji, pro které uživatele je určitý prostředek správný (= budou na něj mít nulovou reakci, nebude je rušit), pro které nesprávný (= budou na něj mít nenulovou reakci, bude je rušit) a pro které ani jedno, ani druhé (= budou mít nenulovou reakci, bude je rušit jak tento prostředek, tak jeho konkurent/y). K tomu by bylo třeba vyvinout nebo adaptovat odpovídající výzkumné metody, které by dokázaly v mysli uživatelů jazyka identifikovat nějaký „děj“ svědčící o jejich nenulové reakci na prostředek, příp. detekovat nějaký jeho korelát dostupný v čase a prostoru (srov. Beneš, 2012). Jak napsal Pavel Novák (2010/1977, s. 151), „[j]e tedy práce dost“.

LITERATURA:

- ADAM, Robert (2005): Máte něco proti mámině sezení v tátovu křesle? (Dativ a lokál singuláru maskulina a neutra přídavných jmen přivlastňovacích). *Naše řeč*, 88(2), s. 67–70.
- ADAM, Robert (2008): Variantnost obyvatelských jmen a jazyková kultura (Nad článkem P. Chalupové a F. Štíchy). *Naše řeč*, 91(1), s. 21–25.
- ADAM, Robert (2009): Nad knihou o jazykové regulaci. *Naše řeč*, 92(3), s. 145–155.
- ADAM, Robert (2013a): Autorské textové změny a jazyková kultura: povídky K. V. Raise. *Naše řeč*, 96(4), s. 197–209.
- ADAM, Robert (2013b): Ediční zpráva. In: Karel Václav Rais, *Povídky* [Česká knižnice]. Brno: Host, s. 489–504.
- ADAM, Robert – BOZDĚCHOVÁ, Ivana – JÍNOVÁ, Pavlína – LEHEČKOVÁ, Eva (2015–2016): Nové, korpusově založené mluvnice češtiny. *Český jazyk a literatura*, 66(1), s. 44–50.
- ALEXIJEVIČOVÁ, Světlana (2013): *Doba z druhé ruky: Konec rudého člověka*. Příbram: Pistorius a Olšanská.
- AMBRIDGE, Ben – PINE, Julian M. – ROWLAND, Caroline F. – YOUNG, Chris R. (2008): The effect of verb semantic class and verb frequency (entrenchment) on children's and adults' graded judgements of argument-structure overgeneralization errors. *Cognition*, 106(1), s. 87–129.
- AMMON, Ulrich (2015): On the social forces that determine what is standard in a language – with a look at the norms of non-standard language varieties. *Bulletin suisse de linguistique appliquée*, 3, s. 53–67.
- APČJ: PRAVDOVÁ, Markéta – SVOBODOVÁ, Ivana (eds.) (2014): *Akademická příručka českého jazyka*. Praha: Academia.
- ARPPE, Antte – JÄRVIKIVI, Juhani (2007a): Every method counts: combining corpus based and experimental evidence in the study of synonymy. *Corpus Linguistic and Linguistic Theory*, 3(2), s. 131–159.
- ARPPE, Antte – JÄRVIKIVI, Juhani (2007b): Take empiricism seriously! In support of methodological diversity in linguistics. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*, 3(1), s. 99–109.
- AUER, Peter (2014): *Jazyková interakce* [Sociolingvistická edice jazyk, společnost, interakce, 2]. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- BARTOŇ, Tomáš – CVRČEK, Václav – ČERMÁK, František – JELÍNEK, Tomáš – PETKEVIČ, Vladimír (2009): *Statistiky češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny – Ústav Českého národního korpusu.
- BARTSCH, Renate (1987): *Norms of Language: Theoretical and Practical Aspects*. London – New York, NY: Longman.
- BĚLIČ, Jaromír – HAVRÁNEK, Bohuslav (1953): Český příspěvek k řešení otázek jazyka v literatuře a překladech s hlediska Stalinových prací o jazykovědě. *Naše řeč*, 36(1–2), s. 43–48.

- BĚLIČ, Jaromír – HAVRÁNEK, Bohuslav – JEDLIČKA, Alois (1962): Problematika obecné češtiny a jejího poměru k jazyku spisovnému. *Slovo a slovesnost*, 23(2), s. 108–126.
- BENEŠ, Eduard (1961): Terminologická poznámka k pojmům „norma“ a „kodifikace“ (Příspěvek k diskusi). *Slovo a slovesnost*, 22(4), s. 273–277.
- BENEŠ, Martin (2009): Kdo je laureátem (Nobelovy ceny)? *Naše řeč*, 92(5), s. 268–270.
- BENEŠ, Martin (2011): K problému kompozicionality jazykového významu. *Naše řeč*, 94(2), s. 57–70.
- BENEŠ, Martin (2012): Jazyková norma a možné způsoby jejího zjišťování. In: Světlá Čmejrková – Jana Hoffmannová – Jan Klímová (eds.), *Čeština v pohledu synchronním a diachronním: Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*. Praha: Karolinum, s. 807–811.
- BENEŠ, Martin (2015a): Máme se vzdát dichotomického pohledu na „jazyk“? *Studie z aplikované lingvistiky / Studies in Applied Linguistics*, 6(2), s. 181–191.
- BENEŠ, Martin (2015b): Vlastní jména a psaní velkých písmen v češtině. In: Ivana Svobodová et al., *Psaní velkých písmen v češtině*. Praha: Academia, s. 31–62.
- BENEŠ, Martin (2016a): Jak a proč sociologizovat pohled na jazykovou kulturu. *Naše řeč*, 99(5), s. 227–242.
- BENEŠ, Martin (2016b): Enantiosémie z perspektivy lingvistických teorií intersubjektivní [online; anotace příspěvku předneseného na kolokviu *Lingvistika Praha 2016*. Praha, 9. 12. 2016.] Cit. 5. 1. 2016. Dostupné z WWW: <<http://lingvistikapraha.ff.cuni.cz/no-de/577>>.
- BENEŠ, Martin (v tisku): Co dál s jazykovou kulturou? Několik poznámek ke kritériím jazykové správnosti. In: Oldřich Uličný (ed.). Liberec: TUL.
- BENEŠ, Martin – PROŠEK, Martin (2011): Ke konceptu minimální intervence. *Slovo a slovesnost*, 72(1), s. 39–55.
- BENEŠ, Martin – PROŠEK, Martin – SMEJKALOVÁ, Kamila (2013): Kodifikace a její role v současné společnosti. In: Oldřich Uličný (ed.), *Studie k Moderní mluvnici češtiny: 2, Komunikační situace a styl*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, s. 15–24.
- BENEŠ, Martin – PROŠEK, Martin – SMEJKALOVÁ, Kamila – ŠTĚPÁNOVÁ, Veronika (v tisku): Interaction between language users and a language consulting center: challenges for Language Management Theory research. In: Jiří Nekvapil – Lisa Fairbrother – Marián Sloboda (eds.), *Language Management Approach: Special Focus on Research Methodology*. New York, NY, et al.: Peter Lang.
- BERMEL, Neil (2007): *Linguistic Authority, Language Ideology, and Metaphor: The Czech Orthography Wars* [Language, Power and Social Process, 17]. The Hague – Berlin – New York, NY: Mouton de Gruyter.
- BERMEL, Neil (2008): Pravidla jako cukr nebo bič? Pravopis v Českém národním korpusu (1. část). *Naše řeč*, 91(1), s. 1–12; Pravidla jako cukr nebo bič? Pravopis v českém národním korpusu (2. část). *Naše řeč*, 91(2), s. 57–67.
- BERMEL, Neil (2010a): Pilotní studie o vztahu mezi korpusovými daty a soudy o přijatelnosti konkurujících si tvarů. In: Marie Krčmová et al., *Integrace v jazycích, jazyky v integraci*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 51–62.

- BERMEL, Neil (2010b): O tzv. české diglosii v současném světě. *Slovo a slovesnost*, 71(1), s. 5–30.
- BERMEL, Neil – KNITTL, Luděk (2012a): Morphosyntactic variation and syntactic constructions in Czech nominal declension: corpus frequency and native-speaker judgments. *Russian Linguistics*, 36(1), s. 91–119.
- BERMEL, Neil – KNITTL, Luděk (2012b): Corpus frequency and acceptability judgments: a study of morphosyntactic variants in Czech. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*, 8(2), s. 241–275.
- BLACKBURN, Simon W. (1984): The individual strikes back. *Synthese*, 58, s. 281–301.
- BLOOM, Paul (2015): *Jak se děti učí významu slov*. Praha: Karolinum.
- BLYTHE, Richard A. – CROFT, William (2012): S-curves and the mechanisms of propagation in language change. *Language*, 88(2), s. 269–304.
- BOGHOSSIAN, Paul A. (1989): The rule-following considerations. *Mind*, 98(392), s. 507–549.
- BOGHOSSIAN, Paul A. (2003): The normativity of content. *Philosophical Issues: A Supplement to NOUS*, 13, s. 31–45.
- BOGHOSSIAN, Paul A. (2005): Is meaning normative? In: Christian Nimtz – Ansgar Beckermann (eds.), *Philosophie und/als Wissenschaft – Hauptvorträge und Kolloquiumsbeiträge zu GAP.5 / Philosophy – Science – Scientific Philosophy: Main Lectures and Colloquia of GAP.5*. Paderborn: Mentis, s. 205–218.
- BROWN, Donald E. (1991): *Human Universals*. New York, NY: McGraw-Hill.
- CAREY, Susan – BARTLETT, Elsa (1978): Acquiring a single new word. *Proceedings of the Stanford Child Language Conference*, 15, s. 17–29.
- CAZDEN, Courtney B. (1981): Performance before competence: assistance to child discourse in the zone of proximal development. *Quarterly Newsletter of the Laboratory of Comparative Human Cognition*, 3(1), s. 5–8.
- CLARK, Herbert H. (1996): *Using Language*. Cambridge et al.: Cambridge University Press.
- CLARK, Herbert H. – BRENNAN, Susan E. (1991): Grounding in communication. In: Lauren B. Resnick – John M. Levine – Stephanie D. Teasley (eds.), *Perspectives on Socially Shared Cognition*. Washington, D.C.: American Psychological Association, s. 127–149.
- COWART, Wayne (1997): *Experimental Syntax: Applying Objective Methods to Sentence Judgements*. Thousand Oaks, CA, et al.: SAGE Publications.
- CVRČEK, Václav (2006): *Teorie jazykové kultury po roce 1945* [Acta Universitatis Carolinae: Philologica: Monographia, CXLIX]. Praha: Karolinum.
- CVRČEK, Václav (2008): *Regulace jazyka a Koncept minimální intervence* [Studie z korpusové lingvistiky, 8]. Praha: Nakladatelství Lidové noviny – Ústav českého národního korpusu.
- CVRČEK, Václav et al. (2010): *Mluvnice současné češtiny: 1, Jak se píše a jak se mluví*. Praha: Karolinum.
- CVRČEK, Václav – KOVÁŘÍKOVÁ, Dominika (2011): Možnosti a meze korpusové lingvistiky. *Naše řeč*, 94(3), s. 113–133.
- ČECH, Radek (2005a): Komunikace versus systém, nebo komunikace versus model? *Slovo a slovesnost*, 66(3), s. 176–179.

- ČECH, Radek (2005b): Limity (nejen) jazykovědného strukturalismu. *Slovo a slovesnost*, 66(1), s. 19–31.
- ČECH, Radek (2007): Language system: linguistics as an empirical science. *Săpostavitelno ezikoznanie*, 32, s. 42–49.
- ČECH, Radek (2012): Několik teoreticko-metodologických poznámek k Mluvnici současné češtiny. *Slovo a slovesnost*, 73(3), s. 208–216.
- ČERMÁK, František – KŘEN, Michal et al. (2011): *A Frequency Dictionary of Czech: Core Vocabulary for Learners*. Abingdon – New York, NY: Routledge.
- ČERMÁKOVÁ, Alena (2014): Norma němčiny vyžadovaná vyučujícími českých středních škol. In: Martin Beneš – Lucie Benešová – Jan Křivan – Hana Prokšová – Kamila Smejkalová – Magdalena Zíková (eds.), *Lingvistika Praha 2014* [online]. Cit. 12. 1. 2015. Dostupné z WWW: <<http://lingvistikapraha.ff.cuni.cz/sbornik>>.
- ČERMÁKOVÁ, Alena – HAJÍČKOVÁ, Zuzana (2014): Deutschlehrer als Normautoritäten an tschechischen Mittelschulen. *AUC Philologica: Germanistica Pragensia*, 2014(2), s. 59–82.
- ČERNÁ, Anna (2016): Sankcionovat. *Naše řeč*, 99(5), s. 271–275.
- DANEŠ, František (1977): K dvěma základním otázkám kodifikace. *Naše řeč*, 60(1), s. 3–13.
- DANEŠ, František (1979): Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. In: Jaroslav Kuchař (ed.), *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia, s. 79–91.
- DANNENBERG, Clare J. (2000): Sociolinguistics in real time. *American Speech*, 75(3), s. 254–257.
- DAVIDSON, Donald (1986): A nice derangement of epitaphs. In: Ernest LePore (ed.), *Truth and Interpretations: Perspectives of the Philosophy of Donald Davidson*. Oxford: Basil Blackwell, s. 433–446.
- DISMAN, Miroslav (2007): *Jak se vyrábí sociologická znalost: Příručka pro uživatele* [4. dotisk 3. vydání]. Praha: Karolinum.
- DITTMANN, Robert (2013): Český jazyk za protektorátu 1939–1945. In: Robert Dittmann – Oldřich Uličný (eds.), *Studie k Moderní mluvnici češtiny: 3, Čeština a dějiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, s. 126–147.
- DOLNÍK, Juraj (2010): *Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu*. Bratislava: VEDA.
- DOLNÍK, Juraj (2013): Komplement k článku o Teórii spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú Slovenčinu. *Slovo a slovesnost*, 74(2), s. 135–138.
- DOVALIL, Vít (2001): K souvislostem mezi jazykovou normou a varietou. *Slovo a slovesnost*, 62(3), s. 176–184.
- DOVALIL, Vít (2006): K úvahám o spisovném/standardním jazyku: pohled z poněkud širší perspektivy. *Slovo a slovesnost*, 67(2), s. 96–102.
- DOVALIL, Vít (2012): Nad Dolníkovou Teorií spisovného jazyka o konceptuálních a metodologických problémech ve výzkumu jazykových norem a spisovné variety. *Slovo a slovesnost*, 73(2), s. 135–146.
- DOVALIL, Vít (2013a): Jak se dobrat pragmatického standardu? *Slovo a slovesnost*, 74(1), s. 77–80.

- DOVALIL, Vít (2013b): Jazykové právo – konceptuální perspektivy a metodologie jeho zkoumání. In: Hana Gladkova – Kina Vačkova (eds.), *Jazykové právo a slovanské jazyky*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, s. 13–30.
- DOVALIL, Vít (2015): Konec kodifikace? Zpráva z würzburgské konference. *Slovo a slovesnost*, 76(2), s. 156–160.
- ECKERT, Penelope (2012): Three waves of variation study: the emergence of meaning in the study of sociolinguistic variation. *Annual Review of Anthropology*, 41, s. 87–100.
- ECO, Umberto (2001): *Hledání dokonalého jazyka*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- EISNER, Pavel (1946): *Chrám i tvrz*. Praha: Jaroslav Podroužek.
- ELLIS, Nick C. (2005): At the interface: dynamic interactions of explicit and implicit knowledge. *Studies in Second Language Acquisition*, 27(2), s. 305–352.
- ELLIS, Nick C. (2009): The psycholinguistic of the Interaction Hypotheses. In: Alison Mackey – Charlene Polio (eds.), *Multiple Perspectives on Interaction in SLA: Second Language Research in Honor of Susan M Gass*. New York, NY: Routledge, s. 11–40.
- ELLIS, Rod (2005): Measuring implicit and explicit knowledge of a second language: a psychometric study. *Studies in Second Language Acquisition*, 27(2), s. 141–172.
- ERTL, Václav (1929/1927a): Dobrý autor. In: Václav Ertl, *Časové úvahy o naší mateřštině*. Praha: Nákladem Jednoty československých matematiků a fysiků, s. 42–58.
- ERTL, Václav (1929/1927b): Co dělat? (Několik poznámek k „Dobrému autoru“). In: Václav Ertl, *Časové úvahy o naší mateřštině*. Praha: Nákladem Jednoty československých matematiků a fysiků, s. 59–67.
- ERTL, Václav (1929/1927c): Řeč a gramatika. In: Václav Ertl, *Časové úvahy o naší mateřštině*. Praha: Nákladem Jednoty československých matematiků a fysiků, s. 10–16.
- ESČ: KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.) (2002): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- EVELY, Louis [= ÉVELY, Louis] (1997/1966): *Krédo: Promluvy Louise Evelyho k laickým bratrstvům Karla de Foucaulda*. Ústí nad Orlicí: Grantis.
- FAIRBROTHER, Lisa – MASUDA, Yuko (2012): Simple management in contact situations: what factors determine whether a deviation will be noted or not? *Journal of Asian Pacific Communication*, 22(2), s. 213–231.
- FEATHERSON, Sam (2005): The decathlon model. In: Stephan Kepser – Marga Reis (eds.), *Linguistic Evidence: Empirical, Theoretical and Computational Perspectives*. Berlin – New York, NY: Mouton de Gruyter, s. 187–208.
- FIDLEROVÁ, Alena A. (2013): Barokní čeština: kontexty. In: Robert Dittmann – Oldřich Uličný (eds.), *Studie k Moderní mluvnici češtiny: 3, Čeština a dějiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, s. 64–77.
- FILIPEC, Josef (1995): Lexikální norma. *Slovo a slovesnost*, 56(3), s. 190–203.
- FILLMORE, Charles J. (1971): Verbs of judging: an exercise in semantic description. In: Charles J. Fillmore – D. Terence Langendoen (eds.), *Studies in Linguistic Semantics*. New York, NY: Holt, Rinehart and Winston, s. 273–290.

- FOLEY, William (1986): *The Papuan Languages of New Guinea*. Cambridge et al.: Cambridge University Press.
- FRIED, Mirjam – ÖSTMAN, Jan-Ola (2004): Construction Grammar: a thumbnail sketch. In: Mirjam Fried – Jan-Ola Östman (eds.), *Construction Grammar in a Cross-Language Perspective*. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins, s. 11–86.
- FSČ: BLATNÁ, Renata et al. (2004): *Frekvenční slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- GARRETT, Peter (2010): *Attitudes to Language*. Cambridge et al.: Cambridge University Press.
- GLADKOVA, Hana (2013): Česká republika. In: Hana Gladkova – Kina Vačkova (eds.), *Jazykové právo a slovanské jazyky*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, s. 355–384.
- GLOMBÍČEK, Petr (2006): Diskuse o soukromém jazyce. In: Petr Glombíček (ed.), *Soukromý jazyk, pravidla a Wittgenstein*. Praha: Filosofia, s. 9–34.
- GLOY, Klaus (2004): Norm. In: Ulrich Ammon – Norbert Dittmar – Klaus J. Mattheier – Peter Trudgill (eds.), *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society / Soziolinguistik: Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. Berlin – New York, NY: de Gruyter Mouton, s. 392–399.
- GLOY, Klaus (2012): Empirie des Nichtempirischen: Sprachnormen im Dreieck von Beschreibung, Konstitution und Evaluation. In: Susanne Günthner – Wolfgang Imo – Dorothee Meer – Jan Georg Schneider (eds.), *Kommunikation und Öffentlichkeit: Sprachwissenschaftliche Potenziale zwischen Empirie und Norm*. Berlin – Boston, MA: De Gruyter, s. 23–40.
- GLÜER, Kathrin (2001): Dreams and nightmares: conventions, norms and meaning in Davidson's philosophy of language. In: Petr Kořátko – Peter Pagin – Gabriel Segal (eds.), *Interpreting Davidson*. Stanford, CA: CSLI, s. 53–74.
- GOLDBERG, Adele E. (2003): Constructions: a new theoretical approach to language. *Trends in Cognitive Science*, 7(5), 219–224.
- GOLDBERG, Adele E. (2009): The nature of generalization in language. *Cognitive Linguistics*, 20(1), s. 93–127.
- GOMBROWICZ, Witold (2015): *Deník*. Praha: Torst.
- GOPNIK, Alison – MELTZOFF, Andrew N. (1997): *Words, Thoughts, and Theories*. Cambridge, MA – London: MIT Press.
- GUARDO, Andrea (2010): Is meaning normative? In: Piotr Stalmaszczyk (ed.), *Philosophy of Language and Linguistics: Volume 2: The Philosophical Turn*. Frankfurt am Main: Ontos.
- HADWIGER ZÁMEČNÍK, Lukáš (2015): *Nástin filozofie vědy*. Brno: Host.
- HAGÈGE, Claude (1998/1985): *Člověk a řeč: Lingvistický příspěvek k humanitním vědám*. Praha: Karolinum.
- HALLER, Jiří (2007a/1930): Problém jazykové správnosti I. In: Jiří Haller, *Dar jazyka: Deset statí o češtině*. Praha: Herrmann a synové.
- HALLER, Jiří (2007b/1930): Problém jazykové správnosti II. In: Jiří Haller, *Dar jazyka: Deset statí o češtině*. Praha: Herrmann a synové.

- HASPELMATH, Martin (2007): Pre-established categories don't exist: consequences for language description and typology. *Linguistic Typology*, 11(1), s. 119–132.
- HATTIANGADI, Anandī (2006): Is meaning normative? *Mind and Language*, 21(2), s. 220–240.
- HAUSENBLAS, Karel (1991): O kulturu řeči. *Naše řeč*, 74(3), s. 113–123.
- HAUSENBLAS, Karel (2003/1981): Devět pověr o jazyce. In: Karel Hausenblas, *Miscellanea*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, s. 32–36.
- HAUSENBLAS, Ondřej (1993): Nevšednost a formálnost jako podstatné rysy spisovné češtiny. *Naše řeč*, 76(2), s. 72–74.
- HAVRÁNEK, Bohuslav (1961): Diskusní poznámka. *Slovo a slovesnost*, 22(4), s. 277.
- HEATH, Jeffrey (1985): Discourse in the field: clause structure in Ngandi. In: Johanna Nichols – Anthony C. Woodbury (ed.), *Grammar inside and outside the Clause: Some Approaches to the Theory from the Field*. Cambridge et al.: Cambridge University Press, s. 89–110.
- HEMPEL, Carl (1966): *Philosophy of Natural Science*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- HOFFMANNOVÁ, Jana (1997): *Stylistika a...: Současná situace stylistiky*. Praha: Trizonia.
- HOMOLÁČ, Jiří (1998): K pojetí normy u Ivy Nebeské. *Naše řeč*, 81(2–3), s. 138–147.
- HOMOLÁČ, Jiří – MRÁZKOVÁ, Kamila (2011): Jazyková regulace jako věc dohody. *Slovo a slovesnost*, 72(3), s. 196–222.
- HOMOLÁČ, Jiří – MRÁZKOVÁ, Kamila (2014): K stylistickému hodnocení jazykových prostředků, zvláště lexikálních. *Slovo a slovesnost*, 75(1), s. 3–38.
- HOMOLÁČ, Jiří – NEBESKÁ, Iva (2000): Příspěvek ke kritické analýze pojmu jazyková norma. *Slovo a slovesnost*, 61(2), s. 102–109.
- HOPPER, Paul J. – CLOSS TRAUOGOTT, Elizabeth (2003): *Grammaticalization* [Second edition]. Cambridge et al.: Cambridge University Press.
- HROCH, Miroslav (1999): *Na prahu národní existence*. Praha: Mladá fronta.
- HŘEBÍČEK, Luděk (2002): *Vyprávění o lingvistických experimentech s textem*. Praha: Academia.
- HUDSON, R. A. (1996): *Sociolinguistics*. Cambridge et al.: Cambridge University Press.
- CHLOUPEK, Jan (1995): Útvarová diferenciacie a slohová stratifikace češtiny dnes. In: Jana Jančáková – Miroslav Komárek – Odliš Uličný (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993 (Sborník z olomoucké konference 23.–27. 8. 1993)*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 41–48.
- CHROMÝ, Jan (2007): Tzv. hyperkorektnost a její vztah ke kodifikaci češtiny. *Naše řeč*, 90(3), s. 123–131.
- CHROMÝ, Jan (2008): O nazírání a vnímání jazykového vývoje, zejména nedávného. *Naše řeč*, 91(2), s. 68–79.
- CHROMÝ, Jan (2009): Postoje k jazyku, technika spojitých masek a čeština. *Naše řeč*, 92(5), s. 252–262.
- CHROMÝ, Jan (2014): Korpus a reprezentativnost. *Naše řeč*, 97(4–5), s. 185–193.
- ITKONEN, Esa (1978): *Grammatical Theory and Metascience: A Critical Investigation into the Methodological and Philosophical Foundations of 'Autonomous' Linguistics* [Current Issues in Linguistic Theory, 5]. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins.

- ITKONEN, Esa (1983): *Causality in Linguistic Theory: A Critical Investigation into the Methodological and Philosophical Foundations of 'Non-Autonomous' Linguistics*. London: Croom Helm.
- ITKONEN, Esa (1991): *Universal History of Linguistics: India, China, Arabia, Europe* [Studies in the History of the Language Sciences, 65]. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins.
- ITKONEN, Esa (1997): The social ontology of linguistic meaning. *SKY: The Yearbook of the Linguistic Association of Finland*, 10, s. 49–80.
- ITKONEN, Esa (2002): Linguistics as a system of distinct types of ontology-cum-methodology. In: Peter Gärdenfors – Jan Woleński – Katarzyna Kijania-Placek (eds.), *In the Scope of Logic, Methodology and Philosophy of Science: Volume Two of the 11th International Congress of Logic, Methodology and Philosophy of Science, Cracow, August 1999*. Dordrecht: Kluwer, s. 431–441.
- ITKONEN, Esa (2003): *What is Language? A Study in the Philosophy of Linguistics* [Publications in General Linguistics, 8]. Åbo/Turku: Åbo Akademis tryckeri.
- ITKONEN, Esa (2004): *Ten Non-European Languages* [Publications in General Linguistics, 9]. Turku: University of Turku.
- ITKONEN, Esa (2005): Concerning the synthesis between intuition-based study of norms and observation-based study of corpora. *SKY Journal of Linguistics*, 18, s. 357–377.
- ITKONEN, Esa (2008a): The central role of normativity in language and linguistics. In: Jordan Zlatev – Timothy P. Racine – Chris Sinha – Esa Itkonen (eds.), *The Shared Mind: Perspectives on Intersubjectivity* [Converging Evidence in Language and Communication Research, 12]. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins, s. 279–306.
- ITKONEN, Esa (2008b): Concerning the role of consciousness in linguistics. *Journal of Consciousness Studies*, 15(6), s. 15–33.
- ITKONEN, Esa (2015a): Ústřední role normativity v jazyce a v lingvistice [překlad Martin Beneš]. *Studie z aplikované lingvistiky / Studies in Applied Linguistics*, 6(2), s. 95–117.
- ITKONEN, Esa (2015b): O roli vědomí v jazyce a v lingvistice [překlad Martin Beneš]. *Studie z aplikované lingvistiky / Studies in Applied Linguistics*, 6(2), s. 118–136.
- IVIĆ, Milka (1970): *Trends in Linguistics*. The Hague – Paris: Mouton.
- Jazykový management* [online] (© 2013). Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze. Cit. 14. 2. 2017. Dostupné z WWW: <<http://languagemanagement.ff.cuni.cz/cs>>.
- JOHNSTON, Mark (1993): Objectivity refigured: pragmatism without verificationism. In: John Haldane – Crispin Wright (eds.), *Reality, Representation, and Projection*. Oxford: Oxford University Press, s. 85–130.
- KADERKA, Petr (2013): Pragmatika situace. *Slovo a slovesnost*, 74(1), s. 14–40.
- KATZ, Jerrold J. (1971): *Linguistic Philosophy: The Underlying Reality of Language and Its Philosophical Import (Essays in Philosophy)*. London: Allen and Unwin.
- KATZ, Jerrold J. (1981): *Language and Other Abstract Objects*. Oxford: Blackwell.
- KECSKES, Istvan – ZHANG, Fenghui (2009): Activating, seeking, and creating common ground: a socio-cognitive approach. *Pragmatics and Cognition*, 7(2), s. 331–355.
- KEMPEN, Gerard – HARBUSCH, Karin (2005): Grammaticality ratings and corpus frequencies. In:

- Stephan Kesper – Marga Reis (eds.), *Linguistic Evidence: Empirical, Theoretical and Computational Perspectives*. Berlin – New York, NY: Mouton de Gruyter, s. 329–349.
- KENNY, Anthony (1975): *Wittgenstein*. London: Penguin Books.
- KNAPPOVÁ, Miloslava (1989): *Rodné jméno v jazyce a společnosti*. Praha: Academia.
- KOERNER, E. F. K. (1973): *Ferdinand de Saussure: Origin and Development of his Linguistic Thought in Western Studies of Language: A Contribution to the History and Theory of Linguistics* [Schriften zur Linguistik, 7]. Braunschweig: Vieweg.
- KOCHOVÁ, Pavla – OPAVSKÁ, Zdeňka (eds.) (2016): *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
- KOLMAN, Vojtěch (2012): *Idea, číslo, pravidlo: Prolegomena k analytické filosofii, která se nechce stát přísnou vědou*. Praha: Filosofia.
- KOMÁREK, Miroslav (1999): Komunikace versus systém? *Slovo a slovesnost*, 60(3), s. 187–194.
- KOPECKÝ, Jakub (2011): Topos. *Naše řeč*, 94(5), s. 264–267.
- KOŘANOVÁ, Ilona (n. d.): Máte problém se soustředit? [online]. Cit. 15. 7. 2016. Dostupné z WWW: <https://ucnk.ff.cuni.cz/doc/errata_svazek20_str_231_Ilona_Koranova.pdf>.
- KOŘENSKÝ, Jan (1989): *Teorie přirozeného jazyka: Interdisciplinarity, aplikace, prognózy* [Studie a práce lingvistické, 26]. Praha: Academia.
- KOŘENSKÝ, Jan (1996): Komunikační úspěšnost a spisovnost v různých typech řečových vztahů. In: Rudolf Šrámek (ed.), *Spisovnost a nespisovnost dnes: Sborník příspěvků z mezinárodní konference Spisovnost a nespisovnost současné jazykové a literární komunikace: Šlapanice u Brna 17.–19. ledna 1995*. Brno: Masarykova univerzita, s. 43–47.
- KOŘENSKÝ, Jan (1997): Vývoj jazykového práva na území dnešní České republiky. In: František Daneš – Jarmila Bachmannová – Světa Čmejrková – Marie Krčmová (eds.), *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha: Academia, s. 260–263.
- KOSEK, Pavel – KRÍSTEK, Michal – OSOLSOBĚ, Klára – VOJTOVÁ, Jarmila – ZIKOVÁ, Markéta (2011): První korpusová mluvnice češtiny. *Naše řeč*, 94(3), s. 142–152.
- KOŤÁTKO, Petr (1998): *Význam a komunikace*. Praha: Filosofia.
- KOŤÁTKO, Petr (2013): Determinanty významu. In: Dan Faltýnek – Vít Gvoždiak (eds.), *Tygramatika: Soubor studií věnovaných prof. Janu Kořenskému k 75. narozeninám*. Praha: Dokořán, s. 11–37.
- KOUPIL, Ondřej (2007): *Grammatykáři: Gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*. Praha: Karolinum.
- KRASHEN, Stephen D. (1981): *Second Language Acquisition and Second Language Learning*. Oxford: Pergamon Press.
- KRČMOVÁ, Marie (2011): Moravismus. *Český jazyk a literatura*, 61(4), s. 163–170.
- KŘEN, Michal (2013): *Odras jazykových změn v synchronních korpusech* [Studie z korpusové lingvistiky, 18]. Praha: Nakladatelství Lidové noviny – Ústav Českého národního korpusu.
- LABOV, William (1972): *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
- LABOV, William (1999): *Principles of Linguistic Change: Internal Factors* [Volume 1]. Oxford: Wiley-Blackwell.

- LEHEČKOVÁ, Eva – CHROMÝ, Jan (eds.) (2013): *Teoreticko-metodologické výhledy současné lingvistiky*. Praha: FF UK v Praze.
- LEWIS, David (1969): *Convention: A Philosophical Study*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- LONG, Daniel – PRESTON, Dennis R. (eds.) (2002): *Handbook of Perceptual Dialectology: Volume 2*. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins.
- LOPATKA, Jan (1995/1964): Estetika v rozpacích aneb Potíže s popularizací. In: Jan Lopatka, *Šifra lidské existence*. Praha: Torst, s. 105–106.
- LOPATKA, Jan (1995/1990): S Janem Lopatkou o kritičnosti a o tom třetím: Rozhovor s Janem Kolářem. In: Jan Lopatka, *Šifra lidské existence*. Praha: Torst, s. 451–456.
- LUHMANN, Niklas (1989): Rechtsbildungsgrundlagen einer soziologischen Theorie. In: Niklas Luhmann, *Rechtssoziologie*. Opladen: Westdeutscher Verlag, s. 27–53.
- MACAULAY, Ronald (2010): Dialect. In: Mirjam Fried – Jan-Ola Östman – Jef Verschueren (eds.), *Variation and Change: Pragmatic Perspectives*. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins, s. 61–72.
- MACURA, Vladimír (1995): *Znamení zrodu: České národní obrození jako kulturní typ*. Jinočany: H&H.
- MACURA, Vladimír (2008/1992): Obrození. In: Vladimír Macura, *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha: Academia, s. 131–146.
- MAGUÉ, Jean-Phillipe (2006): Semantic changes in apparent time [online]. *Proceedings of the 32nd Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Cit. 26. 1. 2017. Dostupné z WWW: <<https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00802034/document>>.
- MACHAČ, Pavel (2017): Kolik kmitů má české r? *Naše řeč*, 100(1), s. 1–17.
- MACHIAVELLI, Niccolò (1997): *Vladař*. Praha: Ivo Železný.
- MARKOWSKI, Andrzej et al. (2012): *Nowe spojrzenie na kryteria poprawności językowej*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- MARRIOTT, Helen – NEKVAPIL, Jiří (2012): Introduction: “Noting” in the language management approach. *Journal of Asian Pacific Communication*, 22(2), s. 155–159.
- MATHESIUS, Vilém (1911): O potenciálnosti jevů jazykových. *Věstník Královské české společnosti nauk*, s. 1–24.
- MATHESIUS, Vilém (1945): *Možnosti, které čekají: Epištoly o tvořivém životě*. Praha: Jan Laichter.
- MATHESIUS, Vilém (1947/1932): O potřebě stability ve spisovném jazyce. In: Vilém Mathesius, *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha: Melantrich, s. 415–435.
- MAXWELL, Alexander (2006): Why the Slovak language has three dialects: a case study in historical perceptual dialectology. *Austrian History Yearbook*, 37, s. 141–162.
- MEAD, George Herbert (2015/1934): *Mind, Self, and Society: {The Definitive Edition}* [edited by Charles W. Morris, annotated edition by Daniel R. Huebner and Hans Joas]. Chicago, IL – London: University of Chicago Press.
- MERLEAU-PONTY, Maurice (2013/1945): *Fenomenologie vnímání*. Praha: OIKOYMENH.
- MERLEAU-PONTY, Maurice (2004/1964): *Viditelné a neviditelné*. Praha: OIKOYMENH.

- MIKLEOVÁ, Henrieta (2014): *Attityder till svenska dialekter och utländsk brytning i svenska medier* [= Postoje k používání švédských dialektů a cizího přízvuku ve švédských médiích; nepublikovaná magisterská práce]. Brno: Masarykova univerzita.
- MILROYOVÁ, Lesley – GORDON, Matthew (2012/2003): *Sociolingvistika: Metody a interpretace*. Praha: Karolinum.
- MILROY, James – MILROY, Lesley (1999): *Authority in Language: Investigating Standard English*. London – New York, NY: Routledge.
- MORRIS, Michael (2007): *An Introduction to the Philosophy of Language*. Cambridge et al.: Cambridge University Press.
- MUGGLESTONE, Lynda (2016): Description and prescription in dictionaries. In: Philip Durkin (ed.), *The Oxford Handbook of Lexicography*. Oxford: Oxford University Press, s. 546–560.
- NAKONEČNÝ, Milan (1999): *Sociální psychologie*. Praha: Academia.
- NEBESKÁ, Iva (1987): Ke klasickému pojetí normy v české lingvistice (K vývoji pojetí některých základních lingvistických pojmů a termínů). *Slovo a slovesnost*, 48(4), s. 334–342.
- NEBESKÁ, Iva (1996): *Jazyk – norma – spisovnost*. Praha: Karolinum.
- NEKVAPIL, Jiří (2006): From language planning to language management. *Sociolinguistica: International Yearbook of European Sociolinguistics*, 20, s. 92–104.
- NEKVAPIL, Jiří (2010): O historii, teorii a modelech jazykového plánování. *Slovo a slovesnost*, 70(1), s. 53–73.
- NEKVAPIL, Jiří (2012): Some thoughts on “noting” in Language Management Theory and beyond. *Journal of Asian Pacific Communication*, 22(2), s. 160–173.
- NEKVAPIL, Jiří – SHERMAN, Tamah (2014): Jazykový management a teorie jazykového managementu: úvodní poznámky. *Slovo a slovesnost*, 75(4), s. 245–254.
- NEUSTUPNÝ, Jiří V. (1985a): Problems in Australian-Japanese contact situations. In: John B. Pride (ed.), *Cross-Cultural Encounters: Communication and Mis-Communication*. Melbourne: River Seine Publications, s. 44–64.
- NEUSTUPNÝ, Jiří V. (1985b): Language norms in Australian-Japanese contact situations. In: Michael Clyne (ed.), *Australia, Meeting Place of Languages*. Canberra: The Australian National University, s. 161–170.
- NEUSTUPNÝ, Jiří V. (2002): Sociolingvistika a jazykový management. *Sociologický časopis*, 38(4), s. 429–442.
- NOVÁK, Pavel (1962): O smysl diskuse o mluvené češtině. *Slovo a slovesnost*, 23(4), s. 266–272.
- NOVÁK, Pavel (2010/1977): Empirický vs. verbální postoj v lingvistice. In: Pavel Novák, *Lingvistika a jazyková realita: Výbor z díla*. Praha: Akropolis, s. 151–153.
- NÖTH, Winfried (1995): *Handbook of Semiotics*. Bloomington, IN – Indianapolis, IN: Indiana University Press.
- NÜNNING, Ansgar (ed.) (2006): *Lexikon teorie literatury a kultury*. Brno: Host.
- PARADIS, Michel (2009): *Declarative and Procedural Determinants of Second Languages*. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins.
- PATEMAN, Trevor (1987): *Language in Mind and Language in Society: Studies in Linguistic*

- Reproduction*. Oxford: Clarendon Press.
- PEREBOOM, Derk (2001): *Consciousness and the Prospect of Physicalism*. Oxford: Oxford University Press.
- PEREGRIN, Jaroslav (1994): O čem je sémantika? *Slovo a slovesnost*, 55(2), s. 106–115.
- PEREGRIN, Jaroslav (1999): *Význam a struktura*. Praha: OIKOYMENH.
- PEREGRIN, Jaroslav (2014): *Jak jsme zkonstruovali svou vlastní mysl*. Praha: Dokořán.
- PERGLER, Jiří (2016): K otázce tzv. akuzativního se v češtině: pohled (nejen) diachronní. *Slovo a slovesnost*, 77(2), s. 102–122.
- PETTIT, Philip (1996): *The Common Mind: An Essay on Psychology, Society and Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- POE, Edgar Allan (1964/1844): Odcizený dopis. In: Edgar Allan Poe, *Vraždy v ulici Morgue a jiné povídky*. Praha: Mladá fronta, s. 90–107.
- POPPER, Karl (1972): *Objective Knowledge*. Oxford: Oxford University Press.
- POPPER, Karl (1997): *Logika vědeckého zkoumání*. Praha: OIKOYMENH.
- PROŠEK, Martin – SMEJKALOVÁ, Kamila (2011): Kodifikace – právo, nebo pravomoc? *Naše řeč*, 94(5), s. 231–241.
- PRESTON, Dennis R. (ed.) (1999): *Handbook of Perceptual Dialectology: Volume 1*. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins.
- Přednášky v Pražském linguistickém kroužku od října do listopadu 1935 (1936). *Slovo a slovesnost*, 2(1), s. 62–64.
- RÁDL, Emanuel (1925): *Západ a Východ: Filosofické úvahy z cest*. Praha: Jan Laichter.
- RÁDL, Emanuel (1993/1928): *Válka Čechů s Němci*. Praha: Melantrich.
- RÁDL, Emanuel (1998/1932): *Dějiny filosofie: I, Starověk a středověk*. Praha: Votobia.
- RÁDL, Emanuel (1999/1933): *Dějiny filosofie: II, Novověk*. Praha: Votobia.
- SAK, Robert (2007): *Josef Jungmann: Život obrozence*. Praha: Vyšehrad.
- SALZMANN, Zdeněk (1997): *Jazyk, kultura a společnost: Úvod do lingvistické antropologie*. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR.
- SAMPSON, Geoffrey (2001): *Empirical Linguistics*. London – New York, NY: Continuum.
- SAMPSON, Geoffrey (2005): Quantifying the shift towards empirical linguistics. *International Journal of Corpus Linguistics*, 10(1), s. 15–36.
- SANKOFF, Gillian (2005/1994): Cross-sectional and longitudinal studies in sociolinguistics. In: Ulrich Ammon – Norbert Dittmar – Klaus J. Mattheier – Peter Trudgill (eds.), *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society / Soziolinguistik: Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. Berlin – New York, NY: de Gruyter Mouton, s. 1003–1013.
- SANKOFF, Gillian (2006): Age: apparent time and real time. In: Keith Brown (ed.), *Encyclopedia of Language and Linguistics* [2nd Edition]. Boston, MA: Elsevier, s. 110–116.
- SAUNDERS, John Turk – HENZE, Donald F. (1967): *The Private-Language Problem: A Philosophical Dialogue*. New York, NY: Random House.
- SAY, Sergey [= Са́й, Серге́й С.] (2015): Corpus as a tool in real-time socio-linguistics: the spread of an innovation in the texts of Russian 19th-century writers [online]. Příspěvek

- přednesený na konferenci *Slavic Corpus Linguistics: The Historical Dimension*. Tromsø, Norsko, 21.–22. dubna. Cit. 26. 1. 2017. Dostupné z WWW: <<http://site.uit.no/slavhist-corp/files/2015/04/Say.pdf>>.
- SGALL, Petr (1960): Obichodno-razgovornyj češskij jazyk. *Voprosy jazykoznanija*, 9, s. 11–20.
- SCHIFFER, Stephen R. (1972): *Meaning*. Oxford: Oxford University Press.
- SCHMITT, Carl (2015/1922): *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- SCHUTZ, Alfred [= SCHÜTZ, Alfred] (1962): *Collected Papers I: The Problem of Social Reality*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- SCHUTZ, Alfred [= SCHÜTZ, Alfred] (1966): *Collected Papers: III, Studies in Phenomenological Philosophy*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- SCHWARZOVÁ, Monika (2009): *Úvod do kognitivní lingvistiky*. Praha – Podlesí: Dauphin.
- SKALIČKA, Vladimír (2004/1947): Essayistická kniha o češtině. In: Vladimír Skalička, *Souborné dílo: I. díl (1931–1950)*. Praha: Karolinum, s. 340–344.
- SMEJKALOVÁ, Kamila (2012): Normativní a kodifikační příručky. In: Markéta Pravdová (ed.), *Jsmo v češtině doma?* Praha: Academia, s. 99–100.
- SORACE, Antonella – KELLER, Frank (2005): Gradience in linguistic data. *Lingua*, 115(1), s. 1497–1524.
- SOUKUP, Pavel (2015): *Jan Hus: Život a smrt kazatele*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- STACHOVÁ, Jiřina – NOSEK, Jiří (eds.) (1993): *Intuice ve vědě a filozofii (Sborník příspěvků)*. Praha: Filozofický ústav ČSAV.
- STALNAKER, Robert (2002): Common ground. *Linguistics and Philosophy*, 25, s. 701–721.
- STARÝ, Zdeněk (1992): Funkcionalismus jako omezení. *Česká literatura*, 50, s. 148–158.
- STARÝ, Zdeněk (1995): *Ve jménu funkce a intervence*. Praha: Karolinum.
- STEINER, Peter (2011/1984): *Ruský formalismus: Metapoetika*. Brno: Host.
- STERN, Fritz (1974/1961): *The Politics of Cultural Despair: A Study in the Rise of the Germanic Ideology*. Berkeley, CA – Los Angeles, CA – London: University of California Press.
- STICH, Alexandr (1969): Současné úkoly jazykové kultury. *Naše řeč*, 52(2–3), s. 155–166.
- STICH, Alexandr (1979): K pojmu jazykové kultury a jeho obsahu. In: Jaroslav Kuchař (eds.), *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia, s. 98–108.
- STICH, Alexandr (1991): O počátcích moderní spisovné češtiny. *Naše řeč*, 74(2), s. 57–62.
- SVOBODOVÁ, Jana (2014): *Čeština na rozcestí*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Pedagogická fakulta.
- ŠEBESTA, Karel et al. (2014): *Druhý a cizí jazyk: Osvojování a vyučování: Terminologický slovník*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- ŠEVČÍK, Oldřich [= JELÍNEK, Milan] (1974–1975): Český jazykový purismus z hlediska funkční teorie spisovného jazyka. *Sborník prací FF BU: Řada A 22/23*, s. 49–58.
- ŠRÁMEK, Rudolf (1999): *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita.
- ŠTÍCHA, František (2016): *O nepřesnosti našeho vyjadřování: Jazyk jako produkt intuitivního myšlení*. Praha: Academia.

- ŠTICHAUER, Pavel (2016): Morfologická produktivita v diachronii: příklad sufixů -mento/-zione ve staré itaštině od 13. do 16. století [handout ke stejnojmennému příspěvku přednesenému na kolokviu *Lingvistika Praha 2016* dne 9. 12. 2016].
- ŠTINDLOVÁ, Barbora (2013): *Žákovský korpus češtiny a evaluace jeho chybové anotace*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- TÁBORSKÝ, Jan (2014): *Jazykové jednohubky*. Brno: Zoner Press.
- TAGLIAMONTE, Sali A. – D'ARCY, Alexandra (2007): Frequency and variation in the community grammar: tracking a new change through the generations. *Language Variation and Change*, 19(2), s. 199–217.
- TESAŘ, Jan (2006/1967–1969): *Traktát o „záchraně národa“: Texty z let 1967–1969 o začátku německé okupace*. Praha: Triáda.
- TESAŘ, Jan (2014/1989): *Mnichovský komplex: Jeho příčiny a důsledky*. Praha: Prostor.
- TRÁVNÍČEK, František (1942): O jazykové správnosti. In: Bohuslav Havránek – Jan Mukařovský (eds.), *Čtení o jazyce a poezii*. Praha: Družstevní práce, s. 105–228.
- TREVARTHEN, Colwyn (2008): Foreword: shared minds and the science of fiction: why theories will differ. In: Jordan Zlatev – Timothy P. Racine – Chris Sinha – Esa Itkonen (eds.), *The Shared Mind: Perspectives on Intersubjectivity*. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins, s. vii–xiii.
- TRNKA, Bohumil (1927): O jazykové správnosti. *Časopis pro moderní filologii*, 13, s. 193–199.
- TRUESWELL, John C. – MEDINA, Tamara Nicol – HAFRI, Alon – GLEITMAN, Lila R. (2013): Propose but verify: fast mapping meets cross-situational word learning. *Cognitive Psychology*, 66, s. 126–156.
- ULIČNÝ, Oldřich (1995): Spisovná čeština a hodnotová orientace. In: Jana Jančáková – Miroslav Komárek – Oldřich Uličný (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993: sborník z olomoucké konference 23.–27. 8. 1993*. Praha: Filozofická fakulta univerzity Karlovy, s. 65–71.
- ULIČNÝ, Oldřich (1998): Otázky kodifikace slovanských spisovných jazyků v postkomunistickém období. In: *Česká slavistika 1998: České přednášky pro XII. mezinárodní sjezd slavistů Krakov 27. 8. – 2. 9. 1998*. Praha: Euroslavica, s. 155–160.
- VAN COMPERNOLLE, Rémi A. (2015): *Interaction and Second Language Development: A Vygotskian Perspective*. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins.
- VAN LANGENDONCK, Willy (2007): *Theory and Typology of Proper Names* [Trends in Linguistics: Studies and Monographs, 168]. Berlin – New York, NY: Mouton de Gruyter.
- VAŠÍČEK, Zdeněk (2010): *Slavoj český & spol.* Praha: Plus.
- VESELÝ, Luboš (2011): O vidu slovesa soustředit se (Příspěvek k otázce jazykové správnosti). *Naše řeč*, 94(3), s. 134–141.
- VESELÝ, Luboš (2015–2016): Matka a dítě byly unavené? Poznámka ke shodě přísudku s podmíněm. *Český jazyk a literatura*, 66(4), s. 185–191.
- VON WRIGHT, Georg Henrik (1963): *Norm and Action: A Logical Enquiry*. London: Routledge and Kegan Paul.

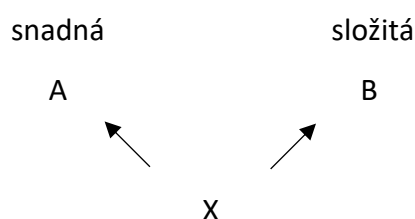
- VUKOVIĆ, Petar (ed.) (2015): *Jezična kultura: Program i naslijeđe Praške škole*. Zagreb: Srednja Europa.
- WERTSCH, James V. (1994): The primacy of mediated action in sociocultural studies. *Mind, Culture, and Activity: An International Journal*, 1(4), s. 202–208.
- WHITING, Daniel (2007): The normativity of meaning defended. *Analysis*, 67(2), s. 133–140.
- WIKFORSS, Asa Maria (2001): Semantic normativity. *Philosophical Studies*, 102(2), s. 203–226.
- ZLATEV, Jordan – RACINE, Timothy P. – SINHA, Chris – ITKONEN, Esa (2008): Intersubjectivity: What makes us human? In: Jordan Zlatev – Timothy P. Racine – Chris Sinha – Esa Itkonen (eds.), *The Shared Mind: Perspectives on Intersubjectivity* [Converging Evidence in Language and Communication Research, 12]. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins, s. 1–14.

PŘÍLOHA 1 (= Itkonen, 2003, kap. 20):

HIERARCHIE PŘESVĚDČENÍ

„Sdílené znalosti“ jsme definovali jako síť (přinejmenším) tříúrovňových stavů znalostí. Realitu tohoto víceúrovňového kognitivního fenoménu se hodí ilustrovat detailněji.

Zamysleme se nad následující situací. Trestanec X utekl z vězení a mohl se vydat buď do místa A (= do nedalekého města), nebo do místa B (= do pouště). Šerif Y chce trestance X chytit. Kde by ho měl hledat? Šerif Y má následující (postupně stále složitější) možnosti, vycházející z toho, zda si Y myslí, že X si vybere snadnou, nebo složitou cestu, a to podle toho, co si Y myslí o tom, že si X myslí o Y-ových možných přesvědčeních:

- (XV) Y si myslí¹, že X si vybere A
- (XVI) Y si myslí⁻³, že X si myslí⁻² (I), a že X si proto vybere B
- (XVII) Y si myslí⁻⁵, že X si myslí⁻⁴ (II), a že X si proto vybere A
- (XVIII) Y si myslí⁻⁷, že X si myslí⁻⁶ (III), a že X si proto vybere B
- (...)

Pro přehlednost si rozepišme (IV):

Y si myslí⁻⁷, že X si myslí⁻⁶, že [Y si myslí⁻⁵, že X si myslí⁻⁴, že [Y si myslí⁻³, že X si myslí⁻², že [Y si myslí⁻¹, že X si vybere A], a že X si proto vybere B], a že X si proto vybere A], a že X si proto vybere B.

Nebo ještě ve větší zkratce (kde „b“ = „myslí si“ a „c“ = „vybere si“): Yb⁷ Xb⁶ [Yb⁵ Xb⁴ [Yb³ Xb² [Yb¹ Xc^A] Xc^B] Xc^A] Xc^B.

Kromě Y-ovy hierarchie přesvědčení (= přesvědčení-1 < přesvědčení-3 < přesvědčení-5 < přesvědčení-7 ...) předpokládáme také hierarchii X-ových přesvědčení

(která je implicitně zřejmá už z hierarchie přesvědčení Y-a): přesvědčení-2 < přesvědčení-4 < přesvědčení-6 ...

Stanovme, že v (I) je X-ovo přesvědčení na 0. úrovni. Z toho pak vyplývá, že Y-ovo přesvědčení může být o jednu nebo tři nebo pět nebo sedm (atd.) úrovní vyšší nebo nižší než X-ovo přesvědčení (a naopak):

Y	X
Přesvědčení-1	Přesvědčení-0
Přesvědčení-3	Přesvědčení-2
Přesvědčení-5	Přesvědčení-4
Přesvědčení-7	Přesvědčení-6
...	...

Šerif Y **vyhrává** (a trestanec X prohrává) v těchto případech: (i) Y-ovo přesvědčení je o **jednu** úroveň **vyš** než X-ovo přesvědčení (b-1 oproti b-0, b-3 oproti b-2 atd.). (ii) Y-ovo přesvědčení je o **pět** úrovní **vyš** než X-ovo přesvědčení (b-5 oproti b-0, b-7 oproti b-2). (iii) Y-ovo přesvědčení je o **tři** úrovně **níž** než X-ovo přesvědčení (b-1 oproti b-4, b-3 oproti b-6).

Y-ovo vítězství lze oprávněně připsat jeho chytrosti pouze v případě (i). V případě (ii) Y X-a silně **přeceňuje**, a ve skutečnosti tak vyhrává jen šťastnou náhodou. V případě (iii) Y X-a podceňuje (tj. Y je hloupější než X) a vyhrává bezpochyby jen díky příznivé shodě okolností.

Šerif Y **prohrává** (a trestanec X vyhrává) v následujících případech: (i) Y-ovo přesvědčení je o **jednu** úroveň **níž** než X-ovo přesvědčení (b-1 oproti b-2, b-3 oproti b-4 atd.). (ii) Y-ovo přesvědčení je o **pět** úrovní **níž** než X-ovo přesvědčení (b-1 oproti b-6). (iii) Y-ovo přesvědčení je o **tři** úrovně **vyš** než X-ovo přesvědčení (b-3 oproti b-0, b-5 oproti b-2, b-7 oproti b-4). (iv) Y-ovo přesvědčení je o **sedm** úrovní **vyš** než X-ovo přesvědčení (b-7 oproti b-0). Y-ovu prohru lze přímočaře připsat tomu, že je méně chytrý než X, jen v případech (i) a (ii). V případě (iii) není Y doslova hloupý, ale „ke své škodě příliš chytrý“, což je mírnější druh hlouposti; tj. přeceňuje svého soupeře. V případě (iv) však svého soupeře přeceňuje natolik, že to lze označit jedinečně jako hloupost.